

83
3-88

ри ЗИЯМУХАМЕДОВ

СОҒЛОМ БОЛА ШАХСИЯТИНИ
ШАКЛЛАНТИРИШ ҲАҚИДА

Книга должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока

Количество преданных
вдачу

--	--

66.

83
3-88

Бўри Зивмухамедов

1944 й. 12. 27
Тошкент шаҳри
№ 1

0082/2

СОҒЛОМ БОЛА ШАХСИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ҲАҚИДА

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TAILIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI SHIRSHIO
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI
1-FILIALI

Тошкент

«Tafakkur gahoti» нашриёти

2014 й.

Масъул муҳаррир:

Фелисифа Ғаниари доктори, профессор З. Давронов

Таъризчилар:

*Тожиёв М. – Педагогика фанлари доктори, профессор.
Тилдиева Г. – Фелисифа Ғаниари номзоди, доцент.*

Зиямухамедов, Бўри

3 88 *Соғлом бола шахсиятини шакллантириш ҳақида / Масъул муҳаррир
З. Давронов. – Тошкент: «Тайфаккир қанот», 2014. – 240 б.*

Маъзур илмий оммабоп асар «Соғлом бола йили»га бағишланган бўлиб, унда соғлом ва баркамол болани вояга етказишни замонавий назария ва амалиёти асосларини оммабоп тилда ёритиб беришга ҳаракат қилинган. ХХI аср болаларининг таълими ва тарбияси билан машғул бўлувчи шахслар, масъулиятли бў вазифага хозирги замон илмининг нуктаи назаридан ёндоқилшлари талаб қилинганлиги боис, китобда шу замоннинг энг илгор илмий дунёқарашини ва унинг ҳосиласи бўлган «Мажмуъ ёндашув тамойили»га кичикча тушунтириш бериб ўтилган. Ҳар қандай боланинг негизини инсон ташкил қилганлиги муносабати билан, китобда «Харрати инсон», «соғлом бола», «баркамол шахс» тушунчалар мазмунини очиб бериб, «соғлом ва баркамол бола» мақомига эришишни мақсад қилиб олганларга зарур бўлган фазилятлар тизими ва уларга эришиш йўллариини маънавий меросини оққали ва жонли мисоллар билан дидактика қонунлари ва дидактика тамойилларидан келиб чиқиб ёритиб берилган.

Китоб, узлуксиз таълим тизимида фаолият олиб борувчи ўқитувчи ва педагогларга мўлжалланиб ёзилган бўлишига қарамай, у болалар соғлигини ва баркамоллигини билан шуғулланувчи ота-она ва бошқа мутасадди шахслар фаолиятини ҳам асқотади, деган умиддамиз.

ЎСМАДАН БИНАЙИШ ТУНОВА

УЎҚ: 44.4
КБК: 83(5У)

ISBN 978-9943-382-20-6

© Бўри Зиямухамедов, 2014 й.
© «Тайфаккир қанот» нашриёти, 2014 й.

КИРИШ

Ҳар қандай мақсад сари қилинган ҳаракат, инсонни бошқа махлуқлардан ажратиб туради. Инсоният фаолиятидан қутилган мақсад, ер юзиде тинчлик ва фаровонликни таъминлаш, болалар тақдирини, аҳоли манфаатларини кўзлаш бўлмоғи лозим. Барча эъту мақсадларини рўёбга чиқиши учун, ўсиб келаётган болаларнинг соғлигини ва шахсий фазилятларини етакчи ўрин тутати. Шунингдек, инсоний фазилятларини, уларга берилаётган ахлоқий тарбия билан ўргатилаётган фан билимларининг тури ва ҳажмига тўғридан-тўғри боғлиқдир. «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Қадрлар тайёрлаш миллий дастури» жамиятимизнинг узоққа мўлжалланган фаолиятлари учун йўлчи юлдуз вазифасини ўтаб, ёшларимизнинг замон талабига жавоб берувчи соғлом ва баркамол этиб тарбиялашга йўналтирилган.

Муайян дастурни амалга ошириш йўлида давлатимиз ғамхўрлиги йилларнинг номланishiда ҳам ўз ифодасини топиб бормоқда.

2014 йили – «Соғлом бола йили» деб эълон қилиниши ва бунга мувофиқ ишлаб чиқилган Давлат дастурида амалга оширилаётган вазифаларнинг устувор йўналишлари белгилаб берилган.

«Инсон» деган ном фовгтада улғу, унинг мартабаси баланд. *Ҳақиқий инсон бўлиш учун соғлик ва баркамоллик йўлидан ҳақдан тилиши ҳар бир боланинг бурчи ва масъулиятли бурчидир.* Зеро, бу йўл ёруғ дунёда тинчлик ва фаровонликни таъминлаб, одамларни бахт ва саодатга элгати. Соғлик ва баркамоллик мартабасига фақат меҳр-мухаббат туйғуси ила ҳикмат элгаша йўли билан эришилади.

Фойдалани билим, яъни ҳикмат, меҳр ва мухаббат – ҳақиқатга, муруватга, ҳимматга, раҳмдилликка, эл дардига малҳамликка, умуман эзгуликка ва покликка етаклайди. Болалар, соғлик ва баркамоллик пиллапоиларидан билимлар элгашаи ҳамда ўзини ўзи тарбиялаб, четдан берилган тарбияни ўзлаштириши орқали кўтарилгиб борадилар. Тарбия ахлоқни шакллантирса, билим тафаккурга куч беради. Буларга хоҳиш, интилиш ва шижоат кўшилиб, уйғунликка болаларнинг танини соғ, имонини бақувват, ўзини эса бахтли қилади.

Бутун инсониятнинг, азал-азалдан интилиб келаётган мақсади – бахтли бўлиш. Ер юзиде тинчлик ҳамда фаровонлик ҳукм сўриб, муайян заминда яшаётган болаларнинг аксарияти соғлом ва баркамол

инсон даражасига етиштиляри, халкнинг бахтга эриштишининг асосий омиллири. XXI аср одамзоднинг бу буюк орусини рўёбга чиқариш имконини берувчи тарихий босқич ҳисобланади. Инсоният, шу жумладан ҳар биримиз ҳам бу имкониятни қўлдан бой бермай, ундан унумли ва тўғри фойдаланишимиз лозим. Бу имкониятга, шу қўлдаги илмий-техникавий тараққиёт натижасида ер юзида йнгилиб қолган молдй ва маънавий бойликларнинг беқийс ҳажми ҳамда Квант назарияси асосида одамлар дунёқарашининг тубдан ўзгариб бориши, шунингдек, нлм-фан ва техника ривожининг янги босқичга кўтарилиши қиради. Ер юзидати халқларнинг динлараро, миллатлараро, халқаро ва шахслараро тотув-ликка интeгилишлари эса, мажмуа имкониятини рўёбга чиқариш шароитини яратди. Имконият ва шароит бор экан, одамзод ўз максадига алабатта етади. Бундай максадни амалга оширишининг муҳим омилларидан бири, жамиятимиз болаларини соғлом ва баркамол этиб волига етказиш ҳисобланади.

Айтиш жоизки, истисносиэ, ҳар қандай бола динининг тубида, соғлом бўлиб, ота-онаси, қариндош-уруғи ва тенгқурларининг муҳаббатига эришиш истаги етади. Бола тарбияси билан шуғулланувчи ота-она ва бошқа мутасадди шахслар умумий бу туйғунни сўндирмасдан тарбиялаб боришлари керак.

Мазкур рисолада замонамизнинг илгор илмий дунёқарашини бўлган Квантги фикр юритишининг хослиаси «Мажму ёндошув тамойили»дан келиб чикиб фикр юритишга ҳаракат қилик. Дастлабки фаслни «Ҳозирги замоннинг энг илгор илмий дунёқарашини ва мажму ёндошув тамойили» деган мавзуга бағишладик. Китобнинг шу қисминини яхши ўрганиб чиқмай, унинг қолган сарҳифлари маъмунига чуқур кириб бориш қийин кечади. «Квантги фикр юритиш» ва «Мажму ёндошув тамойили» оламга бошқача назар билан қарашга ундайди.

Иккинчи фаслни «Ҳазрати инсон» ва шу негиздан келиб чикувчи «соғлом бола» ва «баркамол шахс» тушунчалар моҳиятини очиб беришга бағишладик.

Учинчи ва тўртинчи фасллардаги, Шарқ мутафаккирлари ва файласуфларини соғлом бола ва баркамол шахс тўғрисида фикрлари ҳам фойдадан холи эмас, деб ўйлаймиз.

Боланинг соғлиғи ва баркамоллиғи, унинг мустикал фикр юритиши орқали унда йнгилиган билимлар мажмуига, имон ва эътиқодига, ахлоқ ва олоби, бошқа бир қатор фазилатларга боғлиқ бўлганлиғи сабаб, бешинчи фаслни «Соғлом ва баркамол бола макомига эришиш учун зарур бўлган фазилатлар» моҳиятини ва бундай фазилатларга эришиш йулларини очиб беришга бағишладик.

Олтинчи фисл орқали, «Соғлом бола»и волига етказиш билан шуғулланувчи ва ўзини ўзи тарбия килувчиларга таъсиялар» бердик.

Мухтарам китобхониларга, ушбу рисола муталаси жаарасига куҷкуват тилаган қолди. Улардан қуйилати қондиларга рив килишларини сўрадик.

— биринчи навбатда, ўзингизда «Квантлар назарияси» ва бутун борлиққа «Мажму ёндошув тамойили» билимларини эгаллашининг куҷули тўғрисида пайло қилинг.

— китобдати билимларни шахсий таълим ва тарбия амалиётингизда қўлашга ҳаракат қилинг.

— болаларга таълим-тарбия бериш фаолиятингизни, естдан туриб, куҷулатиб, ютуқларингизга хурсанд бўлинг, халоларингиз устида қайғуринг.

... (The rest of the text on this page is extremely faint and largely illegible due to the quality of the scan. It appears to be a continuation of the author's address or a preface section.)

1 ФАСЛ ХОЗИРГИ ЗАМОННИНГ ЭНГ ИЛГОР ИЛМИЙ ДУНЁКАРАШИ ВА МАЖМУ ЁНДАШУВ ТАМОЙИЛИ

Оламга ақл-идрок билан илмий нуктага назардан ёндолишни қадимги Юнон файласуфлари ва Шарқ мутафаккирлари асарларида кўриш мумкин.

Европа уёғонлиш даврига келиб, бутун борлиқни ақл-идроққа асосла-
ниб, илмий тасаввур қилишда физика, астрономия, математика ва меха-
ника фанлари анча илгариллаб кетганди. Бу фанлар дунёни тушутириш-
да маънавийлик ва маъжуд табиий қонулар билан асослаб бериш ҳамда
хаётий тажриба, тардан ўтказиш тамойилларидан келиб чиққан. Дунёни
бундай тушутириш ўта аниқликни талаб этиб, ХVII – ХVIII аср жамия-
тининг эҳтиёжига жавоб берган. Бу борада англиялик файласуф Гоббс
(1588–1679) дунёдаги барча жараёнларнинг кечиши ақл-идроқ асосида
қурилган деб, жамиятни яхши созилган механизм сифатида тушулган.
Франциялик файласуф Декарт (1596–1650) хаётий жараёнларни маши-
насимон дастурларга қисқартган. Декартнинг ватандоши Ламерти (1709–
51) эса, одам – бу машинадир, деган фикрini айтган. Натижада, дунё-
ни механик физика нуктага назардан тушуниш шаклига борган ХVII
асрда Ньютон (1643–1727) бу фикрларни умумий махражга келтириб,
дунёнинг механик-математик концепциясини тузиб чиқди. Ньютон кон-
цепцияси ўрта дар синновидан муваффақиятга ўтиб, ўзидан кейин гра-
витацни (жисмларни ўзаро тартушуви) қонунини қолдирди. Бу концеп-
цияга асосланган қолда астрономия, физика ва механика илм-фанлари
тараккий эта бошладан ҳамда дунёнинг яхлит механик тасаввурни пайдо
бўлди. Коинот чексиз катта бир машина сифатида идрок қилини бош-
ланди. Бу назарияга физиклар, астрономлар, табикий фан вакилларигина
эмас, унга ижтимоий фан вакиллари ҳам амал қила бошладилар. Иж-
тимоий туғнаришлар раҳнамолири, жамият хаётини ҳам машинасимон
тасаввур қилиб, капитализм бу машинани ишдан чиқариб қўйган, уни
созлаш учун маъжуд ижтимоий тузумни соячи ташлаб, қайтадан йетини
дозим, деб бағдланлар. Бунинг учун эса, маъжуд тузумни алдариш ке-
рак деб, бу ишни биринчи бор Россия империясида амалга оширганлар.
Бундай дунёқарашдан кейин чиққан ижтимоий тажриба нима билан ту-
гаданлиги ҳаммага маълум. Дунёни бундай тушуниш назарияси икки
асрдан ортик вақт мобайнида тараккий эта бориб, одамлар онг ва шудури-
та сингиб кетди. Кўп одамларда бундай дунёқараш халқуғача сақланиб
қолмоқда. Чунки, у нисбатан жўн бўлиб, уни тушуниш ва бошқаларга
тушутириш бериш осон.

Қарийб уч юз йил аввал Ньютон оламнинг механик моделини тузиб,
бутун борлиқни шу концепцияга бўйсундирди. Ньютон тақлиф қилган ду-
нёнинг илмий манзарасида инсоният Коинот деган машинанинг қичиқ
бир қисми сифатида тасаввур қилинган. Хозирги замон илгор фикр эга-
лари оламни тушунишнинг Ньютон даври ўтиб кетди, демоқда.лар.

XX аср бошларидан бошлаб нисбийлик назариясининг пайдо
бўлиши, атомни, ундан кейин электрон ва протонлар ҳамда нейтрон-
ларнинг бўлиниши, квантнинг кашф қилиниши, шунингдек физикадаги
бошқа кашфиётлар аср ўрталарига келиб дунёнинг механик тасавву-
ринга туғур этказди. Катта олам ва элементлар зарралар босқинида кеча-
диган жараёнларни механик физика тушутириб бера олмади. Натижа-
да астрофизика, космология, космоизм деган илм-фанлар таркий топди.
Астрофизика ва космология коинот тадрихий ривож натижасида бунёд
бўлганини исботлаб берди. Гераклит, кейинчалик Кант ва бошқалар
илгари сўрган, коинотни ўзгариб турувчи яхлит бир бутунлик (маж-
му) сифатида тасаввур қилиш хозирги замон илмий манзарасининг
иссонини ташқил қилди.

Космизм деб ном олган дунёнинг шу кундаги илмий манзараси олам-
ни янгиладан, бошқача тасаввур қилишни такозо этади. Бу дунёқарашнинг
пировард максалди инсон тасодифан пайдо бўлган маъжудот эмаслигини,
у коинот тадрихий ривожланиш жараёнининг ажралмас қисми ва унинг
тул тоқиси эканини исботлаб беришдан иборатдир. Бунинг замининда
табиот одам орқали ўзини ўзи англашига, англаб етганидан кейин эса,
инсоният унга этказган шикастларни одамзолнинг ўзининг ёрдамида
бу шикастларни тузатишига олиб келади, деган ғоя этади.

Шу кунда, Квант назариясида эта бўлганимиздан сўнг, оламни пай-
до бўлиш сирларини англаб етмоқдамиз. Бундай билмига эта бўлгандан
кейин, инсоният планетамиз ва бутун коинот хаётига тавсир кўрсата
олади, деган фикр илгари сурилмоқда.

Квант назарияси табиат жамият ва бутун коинотга бошқача назар
билан қарашни такозо этади. Одамлар энди коинотнинг пасив кузатув-
чилари эмас, Улар коинот бағридан, унинг қоратидан жой олганини маъ-
лум бўлди. Улар коинот хаётининг фаол катнашчилари. Коинотда со-
дир бўлган барча ўзгаришлар инсон саломатлиги ва ривожига тавсир
этгани каби, ҳар бир кишининг вужуди ва онтида кечадиган биологик
ва ижтимоий ўзгаришлар ҳам бутун Коинотнинг холиги ва ривожига ўз
таъсирини кўрсатишнинг англаб етдик.

Дунёни янгича тушуниш тафаккур ва молдиётини бир-биридан
ажратиб бўлмайдиган глобал бир бутунлик (супер мажму) сифати-
да тасаввур қилишни талаб этади. Ҳоз ўзинча маъжуд бўлмай, мол-

лий нарсалар ҳам гоёсиз бор бўлиши мумкин эмас. Дунё турли моддий нарсаларнинг тинимсиз шаклланиб нураб турувчи, фикр ҳам доимо пайдо бўлиб йўқ бўлиб турувчи жараёнлардан иборатдир. Бу жариёнда фикрларнинг дйронтасида тўхташ қайфияти пайдо бўлса, фикрлар ўзанақ бўлиб, фикр оқими ичиди бўла туриб, дарров кристалланиб «одат» тусини олаб, моддий нарсага айланади. Шу тарика моддий олам шаклланиган ва тараққий этган.

Квантги фикр юритиши ҳозирги замоннинг энг тўғри фикр юритиши усули ҳисобланади. У атомнинг майда заррачаларидан тортиб, биологик межаллар, бутун биосфера, ер шар, галактика ва косинотдаги ҳаракатлар сирларини тушутириб бера олади. Квант – нур деган маънони аниглайиб, нур тўлқинсимон бўлганлиги туфайли, шу тўлқиннинг бир бўлгани квант деб олинган. Айлиганлар, илмий нукта назардан исботланиб, тажрибалардан бир неча бор ўтказилиб, ўз тасдиғини топган.

XX аср ўртадаги яқинлашганда Макс Планк ва Альберт Эйнштейнлар атомнинг турғунлик ҳолатига тоқат қилмай, радйацион майдонга «квант ўлчамлари» билан ёндошдилар. Шундай қилиб, ноль ўлчамга эга «фотон» аниқланди. Улардан кейин Нильс Бор, Луи дё Бройль, И.Эрвин ва Шредингерлар радйацион майдон ва энергия тўлқинларини «квант»ни бир вақтнинг ўзиде ҳам «бўлак», ҳам «тўлқин» эканлиғини кашф қилдилар. Бу янгилик бутун дунё олимларини ўйлетиб қўйди. Дунёни аъъанавий, Ньютон механик физикаси бўйича тасаввур қилиш нурайи бошлади. Инсониятга янгича фикр юритиш «эшик қоқиб» келатган эди.

Квант назарини нарсаларнинг солир бўлиши сабаблари ҳисобланган ва нур теълиғидан ташқарида бўлган ўлчамлар маъжуд эканини ҳам кўзда тутди. Бу одамзодни қийнаб келатган бир қатор саволларга жавоб берди. Олимлар қонинотта Квант назарини нуктаи назаридан қарашганда, макон борлиги ичиди жуда катта қувватга эга бўлган квант кучини аниқладилар. Бу куч бутун қонинотта чексиз майдон «квант тўлқини» бўйича тарқалади. Бу куч оламдаги истаган нарса ва ҳодисани бир зумда ўзгартириш, йўқ қилиб қоборш ёки йўқдан бор қилиш кучига эга. Квант кучи, квант тўлқини ва жисмоний ҳусусиятларга эга бўлган Қонинот «барча тартиблар ичиди тартиб» орқали бошқарилар экан. Квант тўлқини барча жисмоний борлиқларнинг манбаи ҳисобланади.

XX асрнинг энг кўзга кўринган квантги тафаккур этиси, иктивдорли олим Дэвид Бом бутун борлик – моддий нарсалар, энергия ва вақтнинг ўзи ҳам Қонинот қариди яшириниб ётган, ўз ичига яширинган тартиб кучининг натижасидир, дейди.

Ўз ичига яширинган тартиб, барча – жонли ва жонсиз, энг майда нейрон заррачалари, атом ва ҳужайралардан тортиб, кишилик жамияти ва Қонинотга бўлган нарсаларни бошқариб туради. Бом фикри бўйича, бу тартиб чизикли бўлма, «таъсир майдони» (магнит майдонига ўхшаб) сифатда идрок қилиниши лозим. Бу майдонда оламнинг барча ўқурлари, қонун ва қонуниятлари йнгилиб, бир бутунлиқни, квант преректисини ташқил қиладилар.

Файласуфлар, дунё чексиз бўлганлиги ва уни ақл билан қамраб олиш мумкин эмаслиғини билган ҳолда, оламни ўрғанишда унинг мохиятига чуқурроқ кириб боришга ҳаракат қилдилар. Яъни, фалсафа ўз эътиборини дунёни турли-туманлиғига эмас, унинг яхлитлик мохиятига қаратди. Дунёни яхлит бир бутунлик сифатида идрок қилиш, оламни ташқил қилувчи, турли-туман жонли ва жонсиз нарсалар билан бир қаторда, табиий ва таърифтабиий, кўзга кўринадиган ва кўринмайдиган ҳамда (барча нақтимоий жараёнларни, шу бутунлиқнинг ўзаро ўзвий боғлиқ бўлган учсурлари сифатида кўради.

Ранг-баранг шакл ва мохиятга эга бўлган объектив борлиқни яхлит бир бутунлик сифатида қабул қилиш учун бирлиқчи асос борин, деган саволга жавоб сифатида фалсафада субстанция (тўб мохият) деган тушулгча вужудга келган.

Ҳозирги замон файласуфларининг фикрича, субстанция деганда, истаган бир бутун нарса ёки ҳодиканнинг учсур бўлиб ҳисобланувчи ва ўз шакл-шамойли ҳамда четларидиға эга бўлган борлиқни тушулмок лозим. Масалан, барча биологик бирлиқлар – ўсимлик, жонивор ва одамнинг тўб мохияти, яъни субстанцияси ҳужайра ҳисобланади. Хар қандай машинанинг субстанцияси, унинг боғловчи қисмларидир ва ҳоказо.

XX аср ўртада рига келиб, янгиа дунёқараш, яъни квантги фикр юритиш, объектив дунёни тушуниш ва уни ифодалаш учун бошқача ёндошулни талаб қилди. Шу билан бир қаторда, объектив борлик турисидиға матълумотлар шу даражада ортиб кетдики, аср бошида тўёки шаклданиб битган, деб ҳисобланган фан термолқари тараққий этиши натижасида уларнинг турлари қарийб юз баробар кўтайди. Урганшш объекти ва талқикот усуллари жихатидан, уларнинг фандларо, интегратив турлари вужудга кели бошлади. Билим ҳажми, тури ва сифати ортиб бораверди. Бу билмларни кенг оммага етказиш ва уларнинг тафаккурига синдириб, хотираларидиға сақлаб қолдиришш учун дунёни бошқача тушуниш ва ифода этиш тартиби пайдо бўла бошлади. Объектив борлиққа неқсиз кўп, солда ва мураккаб, катта ва кичик, жонли ва жонсиз, тикла-нувчи ва тикланмайдиган ва ҳоказо сифатларга эга бўлган бутун-

лик (мажму)лар сифатида дарок қилиш шу тараққиёт маҳсулидир. Нарса ва ҳодисаларга мажму сифатида ёндошиш ривожлана бориб, қисқа муҳлат ичида ўзининг хусусий қонуналарига, атама ва тушунчаларига эга бўла бошлайди. Натيجалада мажмулар назарияси вужудга келди.

Мажму деганда, ўзаро функционал боғлиқ бўлган унсур (субстанция)лар бирлиги, яъни бир бутунлиги тушунилади. Функционал боғлиқлик деганда, нарса ёки ҳодиса тадрижийлик ички заруриятидан келиб чиқадиган алоқадорликларга айтилади. Шунда шартли қилиб олинган биринчи даражаси мажмуни ташкил қилувчи унсурлари иккинчи даражаси мажму ҳисобланиб, улар ўз наъбатида учинчи даражаси мажмулардан ташкил топган бўлади. Шу билан баробар биринчи даражаси мажму, ўзида бир поғона юқори турган шартли сувер мажмуга унсур вазифини ўтайди. Бу жараида чекли ва чексиз бўлиши мумкин. Бу бутунлиқларнинг бирон-бир унсур бўлмаса мажму ўз фаолиятини йўқотмай. Ёки бир унсурнинг сифати ўзгарса бошқа унсурларнинг ҳам сифатини ўзгартиришига олиб келди. Масалан: бир бутун бўлиб турган одам деган шартли сувер мажмунинг, яъни қатиб вужуднинг бирон-бир унсур, яъни биринчи даражаси мажму: ё суяклар мажму, ёки юрак-қон томирлар мажму, ёхуд осаб мажму бўлмасе, одам ўзининг ҳадд фаолиятини йўқотмай ёки уларнинг биронтаси хасталанса, бошқа унсурлари ҳам хасталикка учрайди. Ёнки одам деган сувер мажму ўзаро функционал боғлиқ бўлган биринчи даражаси унсурлардан тарқиб топган бўлиб, улар ўз наъбатида иккинчи даражаси мажмулар ҳисобланган кўн-оёқлар мажму, бош суяклар мажму, умуртка ногонлар мажму ва ҳоказолардан ташкил топганлар. Улар ҳам ўз наъбатида бир қанча учинчи даражаси мажмулардан ташкил топганлар.

Тизим деганда эса, чизикли, яъни қаторли йўналишга эга бўлган ва маълум бир кетма-кетликда тизилган нарса ёки ҳодисаларнинг тизиниси тушунилади. Масалан: марварид тизими, қалампир тизими, электор тоналарининг қатори, сонлар қатори, йўллар тизими ва ҳоказо. Улар ҳам ўзаро функционал боғлиқ бўлишлари мумкин. Бу ҳолда улар, саноксиз мажму турларнинг бир тури, чизикли ёки тизимли мажму деб номланувчилар. Мажмулар назарияси бўйича мажму исми таъкид — доира шаклида, кўн томонли, кўн бурчакли ва ҳоказо кўринишда бўлиши мумкин.

Яна, илмий алоқаларда «мажму» — «қомиле» сўзи ҳам тиллатилди. Мажму (мажму сўздан «а» харфи билан фарқланади), у бир нечта алоқидо олинган мажмуларнинг, баъзи бир хусусиятларини эъти-

борига олган ҳолдаги меҳаник тизимдир. Уларнинг бири бўлмаганда ҳам мажмуга ўз фаолиятини тўхтатмайдими Масалан: сифоадаги буюларнинг ҳар бирини алоқидо олганда мураккаб биологик тизим мажму, амамо биринчида улар ўқувчилар мажмуаси ҳисобланади. Ўқувчиларнинг бир нечтаси бўлмасе ҳам, ўқув мазмулини ўз фаолиятини тўхтатмайдими. Амамо, боланинг сувер мажму сифатида ташкил қилувчи унсурлардан, масалан суяклар ёки мушаклар, ёки юрак-қон айланishi ёки нафас олиши мажмуларисон биронтаси бўлмасе, бола ўзининг биологик тизимий мажмуот сифатидаги фаолиятини йўқотмай.

Яна қайтариб айтганиз, мажмулар назарияси (теория систем) бўйича, қар қандай мажму ўзидан юқори поғонада турган мажмуга субстанция вазифини ўтаб, шу вақтнинг ўзида ўзидан бир поғона пастда турган мажмулар унга нисбатан субстанция вазифини бажарадилар ва ҳоказо. Текшик, яъни ёки мажмуларда бу ҳодисе чекли, таъбирий, яъни очик мажмуларда у чексиз бўлади. Мажмуларни бир-биридан ажратиб турадиган нарса уларнинг хусусиятларидир. Шуларни ҳисобга олган ҳолда (фалсафада атрибут (нарса ва ҳодисаларнинг ажралмас унсур) деган тушунча келиб чиққан. Атрибут — муайян нарсанинг ажралмас унсур сифатида намоён бўлиб, унинг хусусиятларини ифода этади.

Юқориде қайди қилинганидек, мажмуни ташкил қилувчи унсурлари деб факат ўзаро узвий, яъни функционал алоқадорликда бўладиларига айтилади. Шунда мажмуни ташкил қилувчи унсурларидан бирининг хусусияти ўзгарса, бошқа унсурларининг ҳам хусусиятлари қонуний тарзда ўзгаришларга учрасе, уни функционал алоқадорлик дейиладими.

Мажмулар замон ва маконда мавжуд бўлиб, вақт ўтиши ёки ҳудуд ўзгариши билан мажмунинг баъзи бир хусусиятлари ҳам ўзгаради.

Мажмуларнинг ҳар бири факат ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, бир-биридан шу хусусиятлар йиғиндиси билан ажратиб туради.

Мажмунинг хусусияти факат бошқа мажмулар билан алоқадорликларда намоён бўлади. Алоқадорлик деб, мажму хусусиятига пайдо қилувчи узвийликка айтилади. Боғлиқлик эса, факат уларнинг намоён бўлишларидир. Ҳар қандай боғлиқлик замирида алоқадорлик ётавермайди. Яъни хусусиятнинг яратувчи алоқадорлик функцияга дейилади. Нарса ва ҳодисаларнинг функцияга бўлган нисбати функцияга намоён бўлишининг асоси, мажмунинг ажралмас қисмидир.

Функциялар орқали мажмулар ҳолати аниқланади. Мажму ҳолатининг кетма-кет намоён бўлиши *жараиди* дейилади.

Мажму, уни ташкил қилувчи қисмлари факат ўз поғонасиданги мажмулар орасиданги алоқадорликларда намоён бўлади.

Бир мажмуни ташкил қилувчи унсурларининг биронтаси ўз

поғонасидаги мажму унсурлари билан баробар бошқа поғонадаги мажму унсурлари билан ҳам функционал алоқадорликда бўлиши мумкин. Бу ҳолда у бир вақтнинг ўзида бошқа поғонадаги мажмуни ташкил қилишида иштирок этган бўлади. Алоқадорликлар нарса ва ҳодисаларнинг табиий тадрижидан келиб чиқиб, киши ихтиёридан ташқари мавжуддир.

Субъектив, яъни инсон хоҳиши-истағидан келиб чиқиб, киши таъсавурида намоён бўладиган алоқадорликлар ҳам мавжуд. Бундай алоқадорликлар сунъий ёки антропоген алоқадорликлар дейилади. Бундай алоқадорликларга асосланиб шакллантирилган мажму ҳам сунъий таъсавур қилинган бўлиса, улар амалда ҳақиқий мажмуларга айланади. Масалан, асрлар мобайнида сақланиб келатган турин-туман йищотлар, Нотури таъсавурга асосланиб тузилган сунъий мажмулар, амалдашган ўтмай, ҳаётий мажму бўлиб қолаверадди. Масалан, «социализм» деб номланган ҳаётий давлат тузуми, қанчалик жозибадор, илмий асосланган ва адолатли бўлиб кўринмасин, амалий синновдан ўтмай пураб кетди. Демак, у табиат жамият ва оғ ривожланишининг боқий қонуниятларида келиб чиқмаган экан.

Мажмулар ўз асослари, яъни функционал алоқадорликлар проекини (физикий шакллари)нг нексисликдаги тасвири — чизма)сининг шаклига қараб, қуйидаги турхуларга ажратилади:

— тартибли ва тартибсиз. Муайян дарахтнинг битта барини тузилиши ёки арифметик рақамлар тартибли, барглариинг дарахт шохларида жойланиши тартибсиз мажмуга мисол;

— тезликка эга ва суут, масалан, жонли нарсалар тезликка эга, тоғу тош суут мажмулардир;

— икки қарама-қарши ва кўп томонлама — масалан, дарё икки қарама-қарши томонли, яъни тезимли мажму, кўл эса кўп томонлама мажму;

— нуқтавий ва тизимли — бир ҳужайрали микроорганизмлар нуқтавийга, дарё, йўл, рақамлар тартибли тизимликка мисол бўлади;

— тикланувчи ва тикланмайдиган мажмулар — доим аввалги ҳолатига қайтиб келувчи, кеча-кундуз, фасллар, киши қайфияти ва ҳоказо тикланувчи, вақт, умр эса тикланмайдиган мажмуларга мисол бўла олади;

— олдин ва мураккаб — водород, кислород, тоза сув, соф темир, соф олтин ва бошқалар олдинга, жинслар, ритмалар, котипша ва жонзоғлар мураккабларга қиради;

— марказлашган ва марказлашмаган — агар мажму қисмлари орасидати алоқадорлик векторларининг ҳаммаси бир асосий қисмда қосилса,

ушда мажму марказлашган бўлади: мисол учун Шарқда оиладаги ҳамма иншлар ота билан боғлиқ, у билан барча оила аъзолари боғлиқликда, у оида деган мажмунинг марказида. Шунинг учун бу мажму марказлашган ҳисобланади. Мажмудаги қисмлар тенг ҳуқуқка эга бўлиб, бир-бири билан бошқа қисмлар орқали эмас, тўғридан-тўғри боғлиқликда бўлиса, ушдай мажму марказлашмаган дейилади. Мисол учун, улфатлар, қимёний элементлар ва ҳоказо;

— бир ва кўп поғонали — қамини, жўҳори повси, қаватли уйлар, давлат қурлимаси кўп поғоналига мисол, оила бир поғонали мажмудир.

Или мажмулар ҳолатига қараб турхуларга ажратилади:

— бирламчи мажму муайян хусусиятта азалдан эга бўлганда, иккинчиланчиси эса у мажму бўлиб шакллангандан кейин муайян хусусиятта эга бўлганда;

— тугалланган ва тугалланмаган мажмулар — тугаллангани ўзига илти қисмларни қўшилишига йўл қўймайди, тугалланмагани бунга йўл қўлади;

— иммонент ва иммонентсиз мажмулар — биринчиси — фақат ўзини ташқил қилувчи қисмлар билан узвий алоқадорликда, иккинчиси — шу билан биргалликда бошқа мажмулар қисмлари билан ҳам алоқадорликда бўлишига йўл қўяди;

— минимал мажмулар — ўзини ташқил қилувчи қисмларининг биронтаси йўқ бўлганда ўзи ҳам йўқ бўлади;

— турғун ва турғун бўлмаган мажмулар — тузилишига ўзгаришлар киритилганда ўзгариб кетадиганлари турғун эмас ҳисобланади, қолганлари турғун мажмулардир;

— қучли ва қучсиз мажмулар, қучли мажму деб таркибига қирувчи қисмлар хусусияти ўзгарган тақдирда мажму ўзгармай қолаверилишига айтади. Қучсиз мажму таркибига қирувчи қисмлар хусусияти ўзгариши билан ўзи ҳам ўзгариб кетади;

— томоген ва гетероген мажмулар, томоген деб бир хил хусусиятти қисмлардан иборат мажмуларга айтади, гетероген ҳар турли хусусиятларга эга қисмлардан иборат мажму ҳисобланади;

— қайтарилиб турувчи ва қайтарилмайдиган турлари ҳам мавжуд. Уларнинг биринчиси — бир қонуният асосида ўзгариб, яна аввалги ҳолатига қайтиб келиб туради, иккинчиси — тинмай ўзгариб, аввалги ҳолатига ҳеч қайтиб келмайди;

— қадрли ва қадрсиз мажмулар, биринчисининг ташқил қилувчи қисмлари ҳар бирининг бошқа қисмлар билан алоқадорлиги иккитадан ошмайди, иккинчи туриники ошадди;

— чада ва тўглик мажмулар — чада мажмуда алоқадорликда турган

объектлар билан уларнинг ҳамма хусусиятлари орасида узвий алоқалар ўрнатилган бўлмайди. Тўлиқ мажмуа унинг акси — алоқадорликда бўлган объектларнинг ҳамма хусусиятлари орасида узвий алоқалар ўрнатилган бўлади.

— **вариатив ва вариативсиз** мажмулар — вариатив деб, алоқадорлик факат муайян мажмуани ташкил қилувчи қисмлари орасида мавжуд бўлмай, бошқа мажмулар қисмлари билан ҳам алоқалар ўрнатилган бўл қўлинган мажмуларга айтилади, вариативсиз деб бошқа мажмуларнинг қисмлари билан алоқадорликка йўл қўймайдиган мажмуларга айтилади.

мажмулар яна очик ва ёпик деган турларга бўлинади. Очик мажмулар ахборотларни ўзига қабул қилиб, ўзидан чиқариб туради. Буларга мисол қилиб, барча табиий ва ижтимоий мажмуларни келтирса бўлади. Масалан: ўсимликлар ва хайвонот дунёси ёки одам ва унинг жамоаси. Улар доимо ривожланиб, тараққий этиб, ўзгариб туради. Шунинг учун доимо ташқи муҳит билан энергия ва модда алмашилиб туради. Ижтимоий жарайонлар ҳам бунга мисол бўлади. Ёпик мажмулар ўзига ахборот қабул қилмайди ва ўзидан ахборотни чиқармайди. Техник ёки антропоген деб номланган мажмулар бунга мисол бўладилар. Уларнинг биронта унсурини олиб ташлаш ёки бошқа, унга ёт унсурни киритиш мумкин эмас.

Мажмулар назарияси бўйича, мажмулар проекция (физиковий шакллари)нинг текистикдаги тасвири — чизма(с)нинг кўғозда ёки ёзув доқасида ё матода, ёки компьютерда инфодалашда, очик, яъни табиий ва ижтимоий мажмулар доира ёки эллинг шаклида, ёпик, яъни антропоген деб хисобланган техник мажмулар учбурчак тўртбурчак, кўп бурчак шаклларида инфодаланадилар.

Бу ерда биз, китоб олдига қўйилган максатдан келиб чиқиб, мажмулар назариясидан фақат бир шингил келтирдик, хотос.

Аслида, мажмулар назарияси жуда мураккаб ва яхши тараққий этган назарий билимлар мажмутидир. Уни егаллаган одам, ҳар қандай ишни тўғри ва тез амалга ошира олади. Базми илм-фан тармоқлари мажмулар назариясидан айри ҳолда ўз фаолиятларини амалга ошира олмайдилар ҳам. Масалан: космонавтика, ахборот-коммуникация илм-фани, шу жумладан, компьютер илми ва ҳоказо.

II ФА С Л ХАЗРАТИ ИНСОН, СОҒЛОМ БОЛА ВА БАРКАМОЛ ШАХС ТУШУНЧАЛАРИ

Ушбу китобнинг олдига қўйилган асосий максатга етиштирувчи фикрларни қаламга олишдан олдин, соғлом ва баркамол бола негизини ташкил қилувчи «Хазрати инсон» тушунчаси ва унинг соғлиги ҳамда баркамоллиги тўғрисида оз бўлса-да, бошлангич маълумот бериб ўтишни лозим топдик.

Киши ўзининг соғлиги ва баркамоллиги устида ишлаши ёки болаларда соғлом вужуд ва тўзал фазилятларни шакллантириши учун, аввало, тарбиявий таъсир кўрсатаётган объектнинг асл моҳияти билан таниш бўлиши лозим. Ҳар қандай таълимий ва тарбиявий фаолиятнинг йўналтирилган объекти бола экан, унинг негизини инсон деган мавжудот ташкил қилади. Ўзимизга савол бериб кўрайлик, «инсон» деган мавжудот тўғрисида тўлиқ маълумотга эгамизми? Унга эмас, деган жавоб бўлади. Инсон «Биоижтимоий мавжудот» бўлиб, у биологик моҳият билан бир каторда, ижтимоий моҳиятга ҳам эга.

Унинг биологик моҳиятига, уни бошқа жонотлардан биологик тур сифатида ажратиб турувчи тик юриши, танасининг ўлчамлари, бош, оёқ ва кўлларининг шакл-шамойили, тасаввур қилга олиш қобилияти, нерв системасининг тузлиниши, қонининг иссиқлик даражаси ва қимёвий тарқибى ҳамда бошқа сон-саножез биологик кўрсаткичлари қиради.

Инсоннинг ижтимоий моҳияти деганда, ақлодлардан унга мерос бўлиб ўтган ирсий бирликлари (ген)даги ахборотлар билан унинг шахсий ҳаёти давомида орттирган билими, кўникма, малака ва маънавийятининг мураккаб мажмуи тушунилади.

Инсон ижтимоий моҳиятининг мазмуни. Инсоннинг бошқа мажмуотлардан асосий фарқи уни ижтимоий моҳияти деб айтилади. Ижтимоий моҳият негизда одамнинг билими, яъни билиб қиладиган ҳаракатлари ётади. Билиб қилинган ҳаракат фаолият дейлиб, кишининг яратувчилик қувватини ташкил қилади. Одам ер усти ва унинг остидати унсурларини, яъни тушук, сув, тоғ жинслари, ўсимлик ва хайвонот дунёси ҳамда маъданларнинг табиий хусусиятларини аввалдан билган ҳолда, улардан максалга мувофиқ фойдаланиш йўлларини ҳам билиб туриб, уларни ўзининг ҳаётига зарур бўлган моддий ва маънавий неъматларга айлантиради. Бунга мисол бўлиб, уй-жой ва ҳар турли иншоотлардан тортиб, ишлаб чиқариш машиналари ва ускуналар, транспорт воситаларини уй-рўзғор буюм ва жихозлари, озука маҳсулотларини адабиёт ва

санъатга тегишли моддий ва маънавий бойликларни яратishi киради. Бошқа жонзотлар бундай фаолият кўрсата олмайдилар.

Инсон турли махсулотларни ишлаб чиқариши учун, аввало, ер қобиғидagi инсурларнинг физик ва кимёвий хусусиятлари тўғрисидаги билимларга эга бўлиши шарт. Шундан сўнг бу махсулотларнинг ишлаб чиқариш технологияси, яъни усул ва усулбларини ҳамда бошқа бир қатор билимларни еталлаштири таллаб қилинади. Шу билан биргаликда у жамиятда умрўзаронлиги қилиши ва ишлаб чиқариш жараёнида одамлар ва давлат билан мулоқотга киришиши учун, бундай муносабатлар сирларини ҳам билиши шарт. Бу эса ундan хар турли ахлоқ ва олоб нормаларини еталлашни, сиёсий, ҳуқуқий, диний, касбий, иқтисодий ва ектимоний фан билимларига эга бўлишни талаб қилади. Шундай экан, инсоннинг иқтимоий моҳият асосини унинг яратувчилик қобилияти, яратувчилик қобилиятининг асосини эса, турли билимлар мажмуи ташкил қилар экан, десак янглишмаган бўламиз.

Кишининг қанчалик билими кўп ва турли-туман бўлса, у шунчалик шахс сифатида хар томонлама ривожланган бўлади. Инчунан, унинг имон даражаси юқори бўлиб, халқ ичида обрўйи ҳам баланд бўлади. Бунинг учун, у тинмай билим олиш жараёнида бўлиши керак.

Яқин ўтмишимизда кўлдан бой берган тарихий салохиятимизни тиклаб, ривожланган мамлакатлар қаторидан муносиб ўрин еталашимиз учун Ўзбекистоннинг хар бир фуқароси ўзини ва болаларининг соғлом ва баркамол бўлишини чин дилдан мақсад қилиб олгани бежиз эмас. Бунинг учун қуйидагиларга эътибор бериш лозим.

Биринчидан, билимга астойдил эътиқод кўйиб, билимларни ўзи ҳам етлашаб, сабр-тоқат билан болаларини билим еталашларига савий-ҳаракат қилмоғи лозим.

Иккинчидан, ўзи ва боласининг соғлиги устида доимо фикр юрйтиб, уни амалга ошириб юриши, бунинг учун ўзининг соғлигига алоҳида эътибор қаратиши керак.

Учинчидан, ўзини ва боласини ақлий ва жисмоний меҳнатлар қилишга ўргатиб, соғлик ва баркамоллик деган эзгу мақсадга эришишни таъминлаши шарт бўлади.

«Биз халқимизнинг дунёда ҳеч қимдан кам бўтмаслиги, фарзандларимизнинг биздан кўра кучли, билимли, доно ва алабатта бахтли бўлиб яшашини учун бор куч ва имкониятларимизни сафарбар етлаётган эканмиз, бу борала маънавий тарбия масаласи, ҳеч шубҳасиз, бекиёс аҳамият касб етлади. Агар биз бу масалада хушёрлик ва сезгирлигимизни, қатъият ва масъулиятимизни йўқотсак, бу ўта муҳим

ишни ўз ҳолига, ўзбўларчилиқка ташлаб қўядиган бўлсак, муқаллас қадриятларимизга йўғрилган ва улардан озикланган маънавиятинидан, тарихий хотирамиздан айрилиб, охир-оқибатда ўзимиз интилган умўмбашарий тараккиёт йўлидан четга чиқиб кетишимиз мумкин»¹, деган эди Президент Истом Каримов «Юсак маънавийт – енгилмас куч» деган асарда. Президентимизнинг бу сўзлари бизга методология асос, яъни ҳаётимиздаги барча ҳаракат жараёндаримизга йўлчи қолдуз бўлиб хизмат қилиши аниқ, чулки бу ташлар чин дилдан айтилган ҳаққоний ташлардир.

Ўзбекистон тараккиётининг ҳозирги босқичи жамиятимиз ҳаётининг барча жабҳаларда тўб сифат ўзгартишларни амалга ошириш билан боғлиқ экани янкор қилиб бўлмайдиган ҳақиқат. Бундай ишларни рўёбга чиқариш учун фуқароларимиз ўзларининг олдиларига шахсий соғлиги устида бош қотириб, соғлом ва баркамол болаларни тарбиялаб етиштиришни астойдил мақсад қилиб кўйишлари лозим. Илм соҳиблари эса, кенг аҳолига соғлигини сақлаш, маънавий ўзлигини англаш, киши жисмоний ва маънавий киёфасини таркиб топаш тартиблари, соғлиқ ва маънавиятни тақомиллашув босқичларини тушунтириб беришлари шарт. Бу масала шу куннинг энг долзарб вазифаларидан бирига айланган.

Инсоннинг бошқа махлуқотлардан фарқи, унинг ажойиб жисмоний қурлишини баробарда иқтимоий моҳияти. Бу дегани, унинг ниҳоятда соғлом бўла олиш қобилияти билан ундаги тушланадиган билим, кўникама, малла ва маънавиятининг мураккаб қорилимасидир. Қуйида бу сўзларнинг том маъно моҳиятини бағависитроқ тушунтириб беришга ўтамиз.

Аваллари, иқтимоий соҳата бағишланган алабелларда, инсоннинг илмий атамаси «Ҳомосапиенс» яъни «Ақлли жонзот» деб айтиб келинган. Инсоннинг бундай талқинини баъзи алабелларда шу кунда ҳам учратиш мумкин. Бунга нима десак бўлади? Бундоқ қаратганда, бу тушулча тўғрига ўхшайди. У маъ-тум даражада тўғри ҳам. Бироқ, чуқурроқ фикр юрйтиб кўрадиган бўлсак, ҳамма одамларда ақл бор. Бирни уни кўп ишлаб, бошқаси озроқ, бири умуман кам ишлатлади. Ундan ташқари, XX аср ўрғаларига келиб, жониворларда ҳам яхшигина ақл борлиги аниқланди. «Ҳомосапиенс» деган тушулчата қаратганда буларнинг барчаси «ақлий» бўлиб чиқмоқда, жониворлар ҳам, ақлини кўп ёки кам ишлатадиган одам ҳам. Ундan ташқари, таърифлар назариясига биноан, хар қандай таъриф ёки тушулчча, таърифланувчи нарса ёки ҳодиса хусусиятларини ўлчамга солла олиш имкониятига эга бўлиши керак. «Ҳомосапиенс» тушулччаси орқали одамни хайвондан ажратиб ҳам бўлмайди, кишиларни инсонийлик даражасига ажратиб ҳам бўлмайди.

0082

Қадримиз
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
АХВОРОТ RESURS MARKAZI
1-FILIALI

ЎЗБЕКISTON RESPUBLIKASI
TOSHIKENT VILOYATI SHIRKINO
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
АХВОРОТ RESURS MARKAZI

Уйлаб кўрайлик-чи, одам бирон нарса устиди фикрни жамлаб, тасаввурини ишлатиши ёки бошқалар сўзини эшитиб, унинг устиди мулоҳаза юритиши натижасида унда нима содир бўлади? Уша нарсани ёки аҳо-ротни кўз олдига келтириб туриб айтмайди, бошқача қилиб айтганда, у шу нарсани тасаввурига келтириб, шунинг юзасидан билимга эга бўлади. Демак, одам тасаввурини қанча кўп ишлатса, билими шунчалик кўпайиб бораверади. Тасаввурини ишлатмаса-чи? Билимсиз бўлиб қолаверади. Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, инсонлар бири-бири ва бошқа махлуқотлардан тасаввур ёрдамида, уларда пайдо бўлиб йитилмаган билимлар мажмуи билан ажралиб туради, десак тўғри бўлади. Бола-лар қанчалик тасаввурини кўп ишлатиб, билимини кўпайтириб борадилар, шунчалик хайвонлардан узоқлашадилар, тасаввурини кам ишлатишса-чи, билими камайиб, хайвонларга яқинлашиб бораверадилар. Мамлуки, билимларнинг тури жула кўп. Ҳажми ундан ҳам кўп. Болалар бу билимларнинг истатган турини ва керакли ҳажмда олаверадилар. Натижада ҳар бир болада турли-туман билимларнинг ҳар турли ҳажмдаги йитилдиси пайдо бўлади. У бу билимларни ҳаётида ишлатавериши натижасида, улар унинг маънавиятга айланади. Инсондаги ана шу билимлар йитилдиси, юкорида айтилганидек, унинг ижтимоий моҳияти дейилади. Юкорида кўрдикки, инсоннинг биологик моҳияти мавжуд бўлиб, шу билан бир каторда, ижтимоий моҳияти ҳам бор экан. Кайсики, кишининг ирсий бирликдари орқали унга мерос бўлиб ўтган ахборотлар ва ўзининг умри давомида тўплаган билимлари ўзаро узвий алоқадорликка киришиб, унинг ижтимоий моҳиятини ташкил қилар эканлар. Ер юзиди бир бутунликини ташкил қилувчи, бундай кўшма моҳиятга эга биронта ҳам махлуқот йўқ. Ҳар қандай жонотда фақат биологик моҳият бор, ҳолос. Инсон эса икки моҳиятга эга. Бундай кўшма моҳиятга эга махлуқотнинг бутунлик ҳолатидаги кўринишини, юкорида айтиб ўтганимиздек, «биоиқтимоий» ёки «биосоциал» мавжудот, лотинчада «биосоциум» деб ном-лаб келинмоқда.

Инсон биоиқтимоий мавжудот бўлиб, унинг ижтимоий моҳият негизини билим ташкил қилар экан, савол туғилиши мумкин, у бу билимларни қасддан олади? Инсон бу билимларни тафаккур ва тасаввурини ишлатиб, объектив борлиқни кузатиш йўли билан ёки билим манбаи бўлган устоз-муаллим, шунингдек китоб, журнал, телевизор ва бошқа оммавий ахборот воситаларидан олади. Киши эгаллаган билимларини ҳаётга қўллаши учун уларни хотирасида сақлайди. Тинмай билим олиши ва уларни амалиётда қўллаб бориши натижасида ундаги билимлар кўникма, малака босқичларидан ўтиб, ҳаёт тарзига айланади ва шу йўл билан маънавиятга ошиб бораверади.

Демак, инсон турли билимларни қундалик амалий ҳаётда қўллаш учун эгаллайди. Бирок, инсон тасаввур фаолияти натижасида англаб етган билимларини амалиётда бир уринишда, даров қўллай олмайди. Чунки эгалланган билим асосида ҳаракат қилиш кўникмасини ҳосил қилиш учун киши иродасини ишта солиб, тарбиячи — устоз иштироки ва кўмагида ҳар бир ҳаракатини мавжуд максад йўналишида, шу соҳада мавжуд қонуний (билим)лар асосида, бир неча бор такрорлаши, яъни ҳаётда синаб кўриши шарт бўлади. Фақат шундангина эгалланган билим унинг кўникмасига айланди.

Киши ўз билимларини амалий ҳаётда намоян қилиб, уни ўзлаштириб боришининг бир неча босқичлари мавжуд.

Биринчи босқич. Одам эгаллаган билимларини амалиётда қўллаётганида ортиқча куч ва вақт сарфласа ҳам, максалда етса на нфати паст бўлса-да иш бажарилса, олинган билим кўникмага айлانган деб ҳисобланади. Бу босқичда, киши тафаккурида пайдо бўлган ва тасаввур орқали ўз тасдиғини тошган билим жисмоний ва аклий ҳаракатлар орқали киши вужудига ўтиб, унинг кўникмасига айланди. Кўникмага айлانган ҳаракатларни вақти-вақти билан қайтарилиб турилмаса, бу кўникма тез кунда йўқолиб, кишида қуруқ билим қолади. У билим ҳам вақти-вақти билан эслаб турилмаса, у ҳам эслан чиқиб, киши билимсиз бўлиб қолади.

Иккинчи босқич. Киши ўз билимларини ҳаётда қўллайвериши натижасида, максалда йўналтирилган ҳаракатлари учун ортиқча куч ва вақт сарфламай, раво амалга оширса, уни малака дейилади. Бундай билим вужудга сингиб, автоматлашган ҳаракатга айланиб кетган бўлади. Тафаккур фақат кишининг максалли ҳаракатини назорат қилиб туради, ҳолос. Ўз навобатида, малакани ҳам бир неча — паст, ўрта, юкори деган босқичлари бор. Малака босқичидаги билим асосида қилинган ҳаракатлар анча туртун бўлиб, киши вужуди ва хотирасидан тез йўқолиб кетмайди. Бирок, ўзоқ вақт ўтиши билан бу ҳаракатлар такрорланмаса, вужуд ва хотира уларни ҳам унуттиши мумкин.

Учинчи босқич. Инсон ҳаёти давомида орттирган фойдали билимларини амалда қўллайвериши натижасида, унда ҳосил бўлган кўникма ва малакалар тақомиллаша бориб, унинг руҳига сингиб, ҳаёт тарзига айлانган ҳолатни маънавият дейилади. Бу босқичдаги ҳаракатлар нафақат автоматлашган бўлади, киши бу ҳаракатларни бажармаса тура олмайдиган бўлиб қолади. Маънавиятга айлانган босқичдаги ҳаракатлар киши вужуди ва руҳига шунчалик сингиб кетган бўладики, улар ундан ҳеч қачон чиқиб кетмайди. Чунки у ирсий бирликлари ичи-

дан жой олган бўлди. Шунинг учун ҳам бу босқичдаги ҳаракатлар зарурий ҳаракатга айланиб, тафаккур уларни дээрли назорат қилмайдди. Айнан шу аҳборотлар ажлодлардан аялолларга ирсий бирликлари орқали ўтади.

Мавнавият тўғрисида фикр юритиб, мамлакатимиз Президентни ўз асарига қуйидаги сўзларни айтганлар: «...мавнавият – инсонни руҳан покланиш, қалбон улғайишта чорлайдиган, дамнинг ички дунёси, ирдасини бақувват, иймон-этикодини бутун қилдиган, вижлонини уйғотадиган бекиёс куч, унинг барча қарашларининг мезонидир»². Президентимизнинг мавнавият тўғрисида айтган бу сўзлари мавнавиятга берилган энг ҷиройли баҳолар.

Билдикки, инсон бошқа махлуқотлардан ўзининг ижтимоий моҳияти билан ажралиб турар экан. Ижтимоий моҳият негизини билимлар ташкил қилиб, улар фойдали ва фойдасиз турларга ажралди. Фойдасиз ва ижтимоий ҳаётга зарарли билимлар киши мавнавиятини ташкил қилмай, бемарҳаби ҳаракатлар пойдавори ҳисобланади. Киши мавнавияти фақат фойдали билимлардан тарқиб топади. Фойдасизлари ғайриижтимоий бўлиб, улар асосида қилинган ҳаракат ижтимоий илтиҳот ҳисобланади.

Фойдасиз ва ижтимоий ҳаётга зарарли билимлар, яъни иллатлар қаторига – ўз соғлиғига эътиборсизлик, ёлғон гапириш, маккорлик, ўғирлик, судхўрлик, порахўрлик, фирибгарлик, одобсизлик ва бошқа бир қатор равишлар кирди.

Соғлом ва фазилатли бола бўлиш учун фақат фойдали билим, яъни ҳикметлар эгаллаш керак. Фойдали билимларни эгаллашдан мақсад, аввало ўзига, сўнг яқин кишиларига ва бўлувчи жамиятга наф келтиришидир. Киши муайян фойдали билимларни эгаллаб, уларни ҳаётида кўп маро-таба қўллаши натижасида улар секин-аста вужудига, кейин эса, руҳига сингиб, ҳаёт тарзига, яъни ахлоқ ва одобига, бошқача қилиб айтганда, мавнавиятига айланиб кетишини юқорида кўрдик.

Соғлом ва барқамол бола деганда, жисмонан саломат, турли-туман фойдали билимларни эгаллаган, бир қатор гўзал фазилатларга ўранган ҳамда замона талабига жавоб берувчи бола сиймоси тушунилади. Соғлом ва барқамол болага мисол келтирилган бўлсақ, спортда ва ўқинишда юқори натижаларга эришган ҳамда тенгқурлари, ўқитувчилари ва аҳоли ичида юқори обрўга эга бўлган болаларни тушуниш мумкин.

Шу билан бир қаторда, шу кунда «акме шахс» деган тушунча ҳам илмий муомалада мавжуд бўлиб, у муайян бир соҳанинг билимдони, шу соҳа билимининг чуққисига эришган, шу билан биргалликда, техник фандарни ҳам яхши билувчи, ахлоқ ва одобда замон талабига жавоб берадиган

ган кишига нисбатан қўлланилмоқда. Буларга мисол қилиб, Нобель ва Давидт мукофотларининг соғириндорлари, жаҳон чемпионлари, мамлакат қаҳрамонларини ҳамда ўз ишнинг устаси бўлиб, эл-ноут хурматига эга бўлган кишиларни олсақ бўлади. Бу жараянни талқик қиладиган илм-фанни «Акмеология» дейлиб, ҳаётда ўз ўрнини эгаллашга қарикат қилмоқда.

Шунинг эътиборга олиш лозимки, кишининг ич-ичидан қалқиб турган орзулари тақдир азал дейлиб, улар киши ирсий бирликларини (генни)да дастур тарикасида ифода қилган бўлади. Киши орзуига етгани, ўзини бахтли ҳис қилди, чунки у ўзининг дастури бўлибча ҳаракатланаётган бўлади. Унга етолмагани, ўзини бахтсиз ҳис қилди. Киши бой-бадавлат ва обрўга эга бўлиб, ҳеч нарсадан камчиликни сезмай, қилаётган ишидан халққа юқори наф тевилган бўлса ҳам, дили нотинч бўлса, билдингки, у ўз дастуридан чиқиб кетган бўлади. Дил нотинчлиги кишини туноҳ ишлар қилиб қўйганидан ҳам бўлиши мумкин, албатта. Аммо, ёмон ишларни қилмаган бўлсангиз-да дилнингиз нотинч бўлса, демак, сиз ё ўз дастурингиздан ташқарида фаоллият кўрсатаётган бўласиз, ёки ажлодлар қилган туноҳининг жазосини тортаётган бўласиз. Шунинг англаш лозимки, одам дилига уни безовта қилдиган ёмон дастурлар билан дунёга келмайди. Барча ҳаракатларни фақат одам ўз ихтиёри билан илтиҳот қилди ва уларни амалга оширди. Чунки тақдир билан бирга, одамга талбир эркинлиги ҳам берилган. Талбир эркинлигидан турри фойдаланиш учун, ҳар бир инсон ботини (дили) тортиб турган илмон қилиши лозим. Дилнингиз тортамдими, у ишни қилманг, гарчи у иш фойдали, эътиборга сазовор ва обрўли бўлса ҳам, сиз унинг учун эртатилмаган бўласиз. Фаоллият йўналишинингизни аниқлаб олиш учун илоҳий китобларни тинмай ўқишингиз лозим бўлади. Фаоллият соҳангизни аниқлаб олганингиздан кейин, шу соҳада етқонлигидан мехнат қилсангиз, ўзингизни соғлом ҳис қилиб, албатта «акме шахс» ва барқамоллик даражасига эришсангиз.

«Инсон» деган тушунчанинг том мазмун ва моҳиятига тушуниб еттиб, соғлом бола мавнавиятини шаклланиш босқичлари ҳамда соғлом ва барқамол бола тўғрисидаги умумий маълумотга эга бўлганимиздан кейин, боланинг ҳаёти жараянида шахс бўлиб шаклланишида, унга талбир кўрсатувчи табиий ва ижтимоий кучларни таҳлил қилиб чиқиш зарурлиги пайдо бўлди.

XX асрнинг энг йирик файласуф олими, «психоханализ» фанининг асосчиси Зигмунд Фрейд, кишининг жонли мавжудот сифатида ривожланишига ўзаро ўзвий боғлиқ бўлган уч турдаги табиий кувват манбани

² И.Каримов. Юксак мавнавият – ситиммас куч. – Т.: «Мавнавият». 19 бст.

таъсир кўрсатади, деб айтиб, уни минглаб мартаба синовлардан ўтказиб, исботлаб бериб кетган. Бу қувват манбалари миллиард йиллар мобайнида, «яшаш учун кураш» қонуни асосида бара турдаги жонзотларда, талрикчи ривожланиш жараёнида шаклланиб тараққий этиб келган.

Бугларнинг биринчиси, жонли мавжудотнинг озик-овқатга бўлган эҳтиёжини қондириш учун, яшаш учун кураш асосида, вужудда пайдо бўладиган қувват. Бу қувват, индивидни биологик ривожланиши учун озик-овқатни излаб топиш учун сарфланади.

Иккинчиси, ташқи табиий муҳит ва бошқа турдаги хавф-хатарлардан муҳофазаланиш эҳтиёжи асосида танада ишлаб чиқиладиган қувват. Бу қувват ўзини ташқи муҳит ва турли хавф-хатарлардан сақланиш учун йўналтирилади.

Учинчиси, насл қолдириш эҳтиёжини амалга ошириш учун, табиатан, танада ишлаб чиқиладиган қувват. Бу қувват жонзотдаги шахвоний эҳтиёжни қондиришга сарфланади.

Инсон ҳам, жонли мавжудот бўлганлиги боис, бу уч турдаги қувват таъсирини миллиард йиллар мобайнида ривожланган ва такомилгиллашган полларидан кўтарилиб борган. Аммо, вақт ўтиши билан, бу уч турдаги эҳтиёжлар шакли ва мазмуни жихатидан ўзгариб бориши натижасида, уларни сарфлаш учун танада ишлаб чиқиладиган қувватлар орасидagi тақсимланиш ҳам ўзгариб борган, деб таъкидлайди Фрейд.

«Шунинг учун, XX аср ўрталарига келиб, илмий-техникавий инкилоб натижасида, иктисодий ўта ривожланган мамлакатларда, озик-овқат, уй-жой ҳамда шахс ва жамият хавфсизлигини таъминлашнишга бўлган эҳтиёж деярли қондирилди. Табиийки, озик-овқат топиш ва хавф-хатардан муҳофазаланиш учун вужуд миллиард йиллар мобайнида ишлаб чиқишга мослаштирилган механизм бу қувватларни ишлаб чиқараверди, аммо сарфи камайиши натижасида сарф бўлмади қолган қувватнинг кўп қисминанасл қолдириш, яъни шахват учун йўналтирилади», деб айтиб кетган эди Фрейд. «Бунинг натижасида XX асрнинг бошларидан бошлаб, иктисодий ривожланган мамлакатларда, шахватга бўлган эҳтиёж бир неча бор ортди, асрнинг иккинчи ярмида бу мамлакатларда шахвоний инкилоб вужудга келди», деб башорат қилган эди олим. Фрейднинг башорати рўёбга чиқиб, аввал иктисодий ўта ривожланган Америка Кўшма Штатлари, сўнг Европа мамлакатларига шахвоний инкилоб этиб келди. Бу инкилоб билан бирга унинг муаммолари ҳам пайдо бўла бошлади.

Шахватга берилиш натижасида бир катор муаммоларнинг келиб чиқишини аввалдан билган Фрейд, унинг олдини олиш йўлларини ҳам кўрсатиб берган. **Фрейднинг айтишича**, қувват ишлаб чиқувчи

вужуд «от» бўлса, «акл» чавандоздир. «Чавандоз» «от»ни қайсқа бурса, «от» шу томонга қараб юради. Уй-жой, кийим-кечак, озик-овқат ва бошқа ҳаётий зарур нарсаларни топиш учун вужудда ишлаб чиқиладиган қувватнинг микдори камаймай, сарфи камайиши натижасида, тежалган қувват насл қолдириш учун йўналтирилар экан, натижада шахватга бўлган эҳтиёж ортиб, жамиятда турли муаммолар келиб чиқиши мумкин, деган эди. Бу муаммолар келиб чиқмаслиги учун аклни ишта солиб, вужуд ишлаб чиқадиган қувватларни керакли томонга йўналтириш лозим, деган эди аллома. «Бунинг учун, — дейди Фрейд, — акл ердимида бўш қолган қувватни шахватга эмас, ижодий фаолиятга йўналтириш лозим. Ижодий фаолият эса, иктимойлашган нафис қувватни татаб қилади. Табиатан вужудда ишлаб чиқиладиган нафис қувватни нафис, яъни иктимойлашган қувватга айлантирувчи механизм бу мухаббатдир. Албатта, мухаббат деганда, баъзиларнинг фикрича, шахвоний мухаббатни тушуниб қолмай, чин инсоний севгини тушуном қозим. Бунинг учун эса, аҳоли орасида аклий ва ахлоқий тарбияни қучайтириш зарур бўлади».

Танада ишлаб чиқиладиган дағал қувватни нафис қувватга айлантириб, уни иктимойлаштириб, керакли йўналишга буриш учун, инсонда етарлича акл қуввати бўлиши керак. Аклга қувват берувчи ягона нарса бу билимдир. Билим кишининг миясида жамланиб, одамнинг «Мен»ини қувватлантириб туради. Уни *аклий қувват* дейдилар. Фақат аклий қувватни қучиб бўлган одамларгина, танада ишлаб чиқиладиган табиий дағал қувватни керакли йўналишга бура олади. Фрейд айтиб кетгандек, чавандознинг қанчаллик қучи кўп бўлса, у шунчаллик осон-инсон отни керакли томонга бура олади. Шу нуқтага назардан келиб чиқилса, аклий қувватни қучайтириш учун хар бир бола ўзидagi фойдали билимлар ҳажминини ошириб бориши зарур бўлади.

Фрейднинг таълимоти бўйича, инсон ҳаётини сақлаш мақсадига, юқорига кўрганмиқдек, киши вужудда табиатан уч турдаги қувват ишлаб чиқилар экан, бу қувватлар мажмуини Фрейд «У» деб номлаган. Яъни инсонни қимса қилиб турувчи унинг «Мен»и ҳам мавжуд. Ҳозирги кишининг ирсий бирликларидagi ҳаётий дастури билан умри давомига тутилган билимлар мажмуини унинг қармаси дейилмоқда. Киши ўз қармасини унда тушланган билимлардан тарқаладиган шуъла кўринишида намойн қилади. Шу билан бирга, кишининг барча хатти-қаракатларини назорат қилиб борувчи «**Юқори Мен**», яъни «жамият» ҳам мавжуд, деб таъкидлаган эди. Инсон мана шу уч турдаги омиллар таъсиринда шахс сифатида шаклланади ва ривож топади. Яъни, табиатан биологик ривожланиш қувватини ишлаб чиқарувчи мажму — «У»,

ер юзига маълум бир вазифа учун яратилиб, умри давомида тулпаган билимлар мажмуи — «Мен» ҳамда ўзининг муस्ताкил ҳаётига эга ва ҳар бир кимсанинг феолиятини назорат қилиб турувчи — «Юкори Мен», яъни «жамият».

«У»нинг ишлаб чиқадиган қуввати дағал ёки ёввойи қувват дейилди. Бу қувват барча жонзотларда мавжуд бўлиб, уларнинг ҳаётини таъминлаш учун хизмат қилиб келган ва бу ишни хозиргача бажариб келмоқда. Инсонда ҳам кишининг биологик ҳаётини сақлаб қолиш учун дағал қувватни ишлаб чиқадиган механизм мавжуд. Аммо инсонда, танада ишлаб чиқилмайдиган дағал қувватни, актининг кучи ёрдамида ижтимоийлаштирилиш нисмати бор, яъни инсон ёввойи қувватни нафис қувватга айлантира олади. Бошқа жонзотлар бу ишни бажара олмайди. Агар кишининг акли сўст ишлаб, нияти бузук бўлса, унда ақл кучи ҳам кам бўлиб, «У»дан кетаётган қувватни бошқара олмай, ундаги дағал қувват ўзини намоён қила бошлайди. Ундай одам кўпол муомалани ва тақовузкор бўлади ва ўзини ғайринисоний томондан кўрсатади. Бунинг акли қуввати кучли бўлиб, табиатан танасида қанчалик дағал қувват ишлаб чиқилмасин, уни у муҳаббат орқали нафис қувватга, яъни ижодий кучга айлантириб олади.

Шу ерда бир фикрни айтиб ўтиш жоиз, муҳаббат дағал қувватни нафис қувватга айлантириб, ундан эзгу максалларда фойдаланса, уруш, жанжал, ўтирлик, фирибтарлик ва бошқа ғайриижтимоий иллатлар, танадан чиқётган дағал қувватнинг маҳсулидир.

Энди «Юкори Мен»нинг, яъни «жамият»нинг шахс шаклланишидаги ўрнини таҳлил қилиб чикайлик. Фрейднинг айтишича, «жамият», яъни «Юкори Мен» шахс ривожига тарбияловчи ва назоратчи вазифасини ўташи билан бирга, маълум даражада тўсик вазифасини ҳам ўтади. Шунинг учун, — дейди Фрейд, «Юкори Мен» билан «Мен» ўртасида келишмовчиликлар бўлиб туради. Дарҳақиқат, «Юкори Мен», яъни «жамият», айрим шахслар сингари турли ижтимоий ҳасталикларга учраган бўлиши мумкин. Аниқроқ айтганда, ноҳўя қилик ва ёмон одатлар яқса шахсда учрагани каби, муайян жамиятда ҳам турли номзатқўлчиликлар, урф-одат ва анъана кўрinishида учрайди. Масалдан, оғла учун шохона иморатлар қуриш, дабдабали тўйлар ўтказиш, ташки кўрinishида халдан зиёд бино қўйиш ва ҳокимзолар ижтимоий касалликлар ҳисобланади. Шунда, жамият тараккиятидан илгарилар ривожланиётган шахста жамият ўзининг шундай ҳасталикларни орқали салбий таъсир этиб, унинг ривожига тўсик вазифасини ўташи мумкин. Шу вақтда жамият билан шахс орасида элдият пайдо бўлади. Фалса-

фий тафаккури яхши ривожланган ва аклий қуввати кучли киши асабни бутмай бу холга юқоридан қараб, жамият билан элдиятта борини унга кўрсатган норозилигини моҳирона енгитишга ҳаракат қилгани енгитиб кетади. Бу вазиятга фалсафий нуқта назардан қарай олмаган ва аклий қуввати етарли даражада кучли бўлмаган киши асабийлашиб, турли асаб ва руҳий касалликларга учраши ва шахс сифатида синиши мумкин. Назарий жиҳатдан айтиб ўтилган бу фикрларни, бизда мавжуд бўлган жонли мисоллар билан тасдиқлаб беришга ҳаракат қиламиз.

Мисолан, бир оиланинг ўғли ёки қизи мактаб ёки академик лицей ёки коллежнинг, фидойи ўқитувчилари берган билим ва ўғитидан илҳомланиб, «Ўқимимни олий ўқув юртида давом эттираман» деб фикр билдирса, «Ўқиганлар нима қилиб бермоқда, бўлди ўқимайсан, ундан кўра ишлаб пул топ уйлантираман, (турмушга узатаман), дейдиган оилалар кам ҳиссами. Кузатишларимиз шунни кўрсатдики, бундай оилалар бунда кўп экан. Бу гапларга улар миллатимизнинг (юкори «Мен») кўзда тутилмоқда) урф-одатини бажаримиз керак, деган дэвиг-исботларни келтирмоқлар. Талқикотларимиз шунни кўрсатдики, ота-онанинг бола ўқиниши қорилик қилишининг заминиди, уларнинг халқимиз орасидан урф бўлган ва эзгу ният яъни боласини тезроқ уйли-жойли, болаликдан қилиш, ўз орзу-хавасига эришиб, қуд-андаларни қуттиш, бешик туғиларини ўтказиб, неварали бўлиб қориш экан. Бу яхши ният чунки бу билимнинг миллий қадриятларимиздан бири. Ҳақиқатан ҳам, халқимиз болаларини, оғла биз учун муқаддас, бунди дунёнинг барча халқлари ҳам эътироф этиб, хавас қилдилар, бу жамиятнинг анъанаси. Аммо бу анъана бизнинг ҳам бахтимиз, ҳам кулфатимиз бўлиб қолмаслиги керак.

Жамиятнинг раванки учун, болаларимизнинг катта бир қисми соғлом ва баркамолликка эришган бўлиши ёки баркамол одамлар билан ҳамсуҳбат бўлиши афзал кўриши, ёки жулда бўлмоғиди, уларга муҳаббатли бўлишлари шарт. Шундагина аж-доқлар орзусини рўёбга чикарган ва уларнинг руҳини шод қилган бўлиши мумкин. Қизини шундаки, болаларимизнинг қўлчилиги соғлом ва баркамол бўлиш қобилиятига эга ва уни хошлайдилар ҳам. Бунинг учун биз, катта ёшдагилар, уларга ёрдам бериб билимга бўлган муҳаббатини бўлишимиз, уларга сабр-тоқат қилишни ўргатиб, аклий ва жисмоний мисол ҳамда ўткинчи лаззатлардан маълум даражада ўзларини чеқлаш-дорни қўмақлашимиз лозим. Соғлик ва баркамолликка интилан болалар учун билим эгаллаш орқали ўзида тулпаган аклий қувват билан бир каторда, дўстларининг мадади ҳам жулда катта ёрдам беришнинг аниқланган.

Ш Ф А С Л

ШАРК МУТАФАККИРЛАРИ

СОҒЛИК ВА БАРКАМОЛЛИК ҲАҚИДА

Қадимда инсон тасаввур қилиш қобилиятига эга бўлиши ва ўз хатти-ҳаракатларини англай бошлаши билан, уларни маълум даражада баҳолаш олдган. Инчунун болаларини ҳам ўша даврга мос бўлган ҳаракатларга ўргатган. Инсон тасаввур тараккии этиши баробарида ўзи ва атрофдаги кишиларнинг қундалик бажарадиган ҳаракатларига эътибори ва талғоби оша борган. Ҳис-туйғу ва амалий тажрибаларидан фойдаланиб, унда ўз манастига жавоб берувчи ахлоқ ва одоб нормалари шакллана борган. Ёзув кашф қилинмасдан олдин бу одоб нормалари озаки усулда ажлодлардан аёлодларга ўтказилиб келинган. Ёзув пайдо бўлиши билан бу хатти-ҳаракат қондалари жамланиб муқаддас китоблар саҳифаларидан ўрин олди.

Жаҳоннинг биринчи муқаддас китобларидан бири «Авесто»да инсониятнинг фаровон ҳаёт – поклик ва ростлик, меҳнат ва фаоллик, аҳиллик ва ҳушмуллик ҳақидаги ғоялар тараннум этилган.

«Авесто»да энг улуғ инсон ерга ишлов бериб мўл хосил оладиган, обод ва серсув яйловлари ва боғлари бор Хушарманд ва деҳқондир. Зардушт нисбатан дунёвий (ҳаёсий эмас), инсоний ва маърифий ғояларни ўзида мукассам этган яқка **Тантрини** кашф этди. Ўнти эътиқод замирида яхши Хулқ, яхши хатти-ҳаракат ва яхши амал билан боғлиқ ижодий меҳнат ғоялари ётарлики, бу башариятнинг барча замонлардаги энг олий ниятидир. «Авесто»да ажлодларимизнинг энг қадимий тафаккур мевалари бўлган шеърлар, мусиқа, дин ақидаларини илмий дунёқарашлари мужассамлашган.

«Авесто»нинг ақидалари кишиларни фаолликка, яратувчиликка, «ноқомил дунё»ни такомиллаштириш учун интилишга ундайди. Зардушт, инсоннинг яшашдан максалди метиндик эътиқоли бўлиб, қуртани обод, элни фаровон, турли қавмларни бир-бири билан иноқ бўлиб яшашни таъминлашдан иборат, деб билган.

«Авесто»даги таълим ва тарбиянинг ҳаётий моҳияти, муаллим-устозларнинг жамият маънавий кифасини белгилашдаги, инсон камолотидаги ўрни ҳусусидаги фикрлари алоҳида эътиборга сазовордир. Зардуштнинг илк фаолиятиданок инсонларни тили рост, қалби покиза, ҳалол меҳнат, яхши касб-корга эга бўлишга даъвати кўриниб турган.

«Жаҳон қомити эмас, балки қомиллик томон интилишдир», деб уқтиради Зардушт. Инсон оламни қомилликка етказмоқ учун чин қалбдан, фидойилик билан меҳнат қилмоғи лозимлигини қайта ва қайта таъкид-

ларди. Унингча, инсон ҳар жиҳатдан билимли бўлмоғи, оламни тўғрилиқ билгани лозимдир, илрок эътиқоли даркор. У яхшини ёмондан, гўзални хунж-дан, сарини носаридан, покликни нопоклиқдан, донони подондан ажратга билмоғи лозим, дейди.

Деяник, Зардушт соғлом, покиза ахлоқли, амалда собитқадим, ҳаётда фидо, қурбонлик, ижодий меҳнат соҳибини шарафлайди, у тафаккур неъмати ва нисониди, билим, соғлик ва ахлоқни инсон ҳаётидаги мейв, деб билган.

Яшнатадир, гуркиратадир,

Тўқинликлар яратувчидир,

Кўркам ҳаёт айлади инъом,

Ҳақиқатга ҳокимликни ҳам, –

дедилган «Авесто»да соғлом ва баркамол инсон тўғрисида.

«Авесто» 3 минг йиллар нари даврда жамланганини ҳисобга олсак, соғлом ва баркамол бола муаммоси бизда анча қадим тарихга эга эканлигини аниқлаймиз. Улуғ ашломаларимиз, шайхларимиз ва мутафаккир олимларимиз бу борда ақолий фикрларни билдирганлар. Умуман, инсоннинг соғлиги ва ахлоқий тарбияси ажлодларимизнинг доимий диққат марказида турган.

Буни маънавий ҳаёт тарихи шунга кўрсатадики, цивилизация дегани – бу инсоннинг ўз-ўзини англаш, ўзини қамол топтириш учун олиб борган мураббатнинг ҳосиллидир. Барча динлар, таълимотлар, тафаккур даҳолари инсон соғлиги, қобилияти, руҳияти ва ахлоқини ўрганиш, инсонни тарбиялаш, кўтра мўла бошлаш, ноқисликлардан ва иллатлардан ҳалок этиш билан шуғулланиб келганлар. «Инсон нима, нега у шунчалик буюк ақли эгани бўлиб, қисини қирқ ёрадиган заковати билан мўъжизалар яратишга қобил бўлиши ҳолда, тохо тубан ишларга кўл уради, хайвоний хирсу нафс донида тушиб, ўзини хароб этади», деган саволлар Шарк ашломая мутафаккирлари қалбини доимо безовта қилиб келган.

Недом ақидалари, унинг ахлоқий, ҳуқуқий таъвоилларининг асосий мазҳаб Куррони қаримдир. Бу муқаддас китоб, болка муқаддас китоблар ва китобларни тенгликка, биродарликка, тинч-тоғув ялашга, эътиқолик ва умидлик. Непом бошқа динлар сингари, одамларни яхшиликка даъват этиш ёмонликдан қайтарди. Инсонпарварликни тарғиб этиб, разолат-ни қорғийди, соғлик, одоб-ахлоқ, руҳий-маънавий поклик ва қамолотга, меҳнат қилишга ҳамда ер юзини обод ва тўзал қилишга ундайди.

Унда кишилар саломатлигини мустаҳкамловчи ва ўзаро муносабатларини яхшилаш тўғрисида кўпгина кўрсатмалар бор. Бу олий даражадаги

инсоний хислатлар бўлиб, ҳам жисмонан, ҳам қалбон пок кишиларнинг бунга эриша олади, дейилган. Бу хислат жамиятта тинчлик ва осойишталик келтиради. Шунинг учун ҳам кишиларнинг жисмоний соғлиги ва ўзаро дўстона алоқаларини мустахкамлаш мусулмончилик талабларидан саналади.

Мусулмонларнинг иккинчи мукаддас китоби – **Хадисларда** (Мухаммад пайғамбаримизнинг айтган сўзлари ва бажарган амалларининг тўплами) инсоннинг маънавий камолог мезони, унинг соғлиги, тафаккур доираси, дунёқарашининг кенглиги, билимларнинг қай даражада етдирилганлиги орқали ўлчаниши кўрсатилган. Жамиятта ва ўзига фойда келтирувчи шахс бўлиб етишишда муҳим омил – соғлик ва билим эгаллиги, деб қайд қилинган.

Шунингдек, хадисларда жисмоний саломат ва билимди кишининг фахм-фаросати ўтқир, зеҳни зукко, хотираси кучли бўлишнинг таъкидланади ва «**илму хунарни Чин (Хитой)да бўлса ҳам бориб ўрганинглар**»³ – деб даъват этилади. Шунга кўра, «**Олим бўл ёки билим ўрганувчи бўл, ёки тингловчи бўл ё бўлмаса билимга ва илм ахлига мухаббатни бўл. Бешинчиси бўлма, ҳалок бўласан**»⁴, дейилган.

Бундай, соғлиқка ва билимга оид умумий кўрсатмалардан ташқари, мусулмонларга хос одоб ва ахлоқ билимлари – улумлар, урф-одатлар ҳам Куръони карим ва Хадиси шарифларда баён этилади. Турли мазҳабларнинг ўтказиш тартиби, сафар қоидалари, саломлашиш одоби, муомала мезонлари, касал холини кўриш, кийиниш, соғлиқка таъсир кўрсатувчи емок-ичмок, ётмок-турмок қоидалари ва ҳоказолар ҳақида турли тавсиялар бериладик, улар ўз долзарблигини шу кунгача йўқотмаган, йўқотмайдиган ҳам.

Хадис ёзувчилар сони кўп бўлишига карамай, хадисчилар ичида энг кучлиси Имом Бухорий бўлдилар. **Имом ал-Бухорий** милоднинг 809 йили 13 майда Бухорода дунёга келган.

Имом Бухорийнинг «**Ал-Жомеъ ас-Саҳих**» асарида ахлоқ ва одобга оид хадислар махсус бир бобда муҳасаммалланган ва аҳамияти жиҳатидан Куръондан кейинги иккинчи диний манба, деб эътироф этилган «**Ал-адаб ал-муфрэд**» («**Адаб дурдоналари**») китобида ҳам ахлоқий қадриятлар ўз ифодасини топган.

Имом Бухорий ўз асарларида ахлоқ-одоб ҳақида фикр юритар эканлар, одамларни ота-она хурматини жойига қўйиш, уларни эъзозлаб, дилларига ҳеч бир озор бермаслик, фарзандлар ўз ота-оналари олди-

дан бурчиларини муҳаммад адо этишлари зарурлиги қоби масалаларга боғиқлаб эътибор берганлар.

Имом Бухорийнинг инсон сифатлари ҳақидаги қарашларида жақонда кишига ўлим келтирувчи фожиа деб қораланади. У одамларни турри сўзди бўлишга, ваъдага вафо қилишга даъват этиб, мунофиқ кишининг ушга бўлгиси бўлишларини кўрсатади, улар ётгон гап-рави, янада вафо қилмаслик ва омонатга хиёнат қилишдан иборатларини айтди. У одамларни, айниқса мўмин-мусулмон кишини қасрват қилишни гуноҳ, у билан урилишни қофирлик деб билади. У инсоннинг куч-қудрати жисмонан паҳлавонликда эмас, балки жаҳл бемақлиги ўзини тия олишда, деб ҳисоблайди. Унинг уқтирилишича, баъонда говуш билан ўринсиз кулиш бошқалар дилига озор берувчи хис-латлар. Ҳалққа ёқимли ва эхтиромли бўлиб, унинг мухаббатига сазовор бўлишни кўзд ахлоқлик деб билади аллома.

Улуғ мутафаккир оилавий муҳитни барқарор, тинч, оила аъзоларининг сол-саломат, тўқ бўлишини истайди. У ўз асарларида қишқиларга шифолиқ, қатталарга хурматда бўлиш зарурлигини алоҳида таъкидлайди. Умуман, улуғ юртдошимиз Имом Бухорийнинг «**Ал-адаб ал-муфрэд**» асарини умуминсоний ахлоқий қадриятлар дурдонаси, десак қол муқолага қиламиз бўлмай.

Аслома Имом ат-Термизий (мил. 824 йил) Термиз шаҳрида дунёга келган. Ношар хадисчи олимлар қоби ат-Термизий ҳам ёшлик чоғидан қалби муқолаиғига киришиб, тезда хадисларни тўплай бошлаган ва бу ишда у шухрат қозонган.

Имом ат-Термизийнинг «**Сунан**» китобида келтирилган хадисларда унинг киши вақтимой сифатларига оид фикрлари кўп учрайди. Чунинин «**Хайрли ва яхши ишлар қилишга даъват этишинг ва зулмдан қайтарилшинг – сенинг садақанг**», «**Адашган кишиларга тўғри йўл кўрсатишинг ҳам садақа**», «**Хатто камбағалларга хушмуомаловда бўлишинг ҳам – сенинг садақанг**», «**Ерда халакит бериб ётган бирор тош, тиканак ёки сувқини бир чеккага олиб қўйишинг садақа**», «**Ўз нақрингдан бошқаларнинг идишига сув солиб берилшини ҳам садақанг ҳисобланади**».

Соғлом тилида сол фикр бўлади, деган халқ мақолига амал қилиб, аллома биланқиланок соғлиқни сақлашга, вақтни беқор ўтказмасликка даъват этади «**Икки нарса борқим, кўпчилик уларнинг қадрига етмайди бирин соғлом, иккинчиси бўш вақт**».

Имом ат-Термизий тўплаган хадислар орасида инсон камолоти-га боғиқловчан хадислар етакчи ўрин тутди. Чунинин: «**Чинакам қабр тоқалли деб мусулмон кишининг мусибат юз берганда чи-**

³ Мухаммад пайғамбар китоби. Хадислар. Тошкент. «Қамалак». 1991. 51-60 бетлар.

⁴ Мухаммад пайғамбар китоби. Хадислар. Тошкент. «Қамалак». 1991. 61 бет.

дамплиштига айтилади», «Марҳумларнинг факат яхши сифат ва қилмишларини сўзланглар. Улган киши ҳақида ёмон сўзлар айтилмасин», «Ҳақиқий мўмин деб хушхулк ва аёлга нисбатан хушмуомала кишига айтилади».

Термизий тўплаган ҳадисларнинг ичиде одамларнинг аҳил бўлишига жамоата фойда келтиришига, дўстлик ва биродарликка даъват этувчи ҳадислар кўплаб учрайди.

Имом ат-Термизий доимо соғлиқ билан илим-фанни тартиб қилар ва айни вақтда мулоимлик ва ҳалимликни ҳаммага раво кўрар эди.

Ислоҳ динининг маърифатга бўлган ижобий муносабати ислом дунёсида, шу жумладан, Марказий Осиёда ҳам катта кўтаринкилик руҳини пайдо қилди.

Бу жараён IX асрдан бошланиб, XV – XVI асрларгача давом этди. Бу даврда илим-фан ривожланиши уч йўналишда бўлди.

Биринчи йўналиш – математика ва тиббиёт йўналиши бўлиб, буларга математика, астронимия, кимё, геодезия, минералогия, тиббиёт, фармакология ва бошқа шунга ўхшаш фанлар кириб, Мухаммад Мусо ал-Хоразмий, Ахмад Фаронийлар математикага оид, Закарар ар-Розий ва Ибн Сино кимё ва тиббиётга, Жўржоний тиббиёт ва фалсафатга, Абу Райхон Беруний табиатга оид йирик асарлар яратдилар.

Иккинчи йўналиш – ижтимоий-фалсафий йўналиш, бунда фалсафа, тарих, мантик, фикр, руҳшунослик, нотиклик ва шунга ўхшаш бошқа фанлар бўлиб, бу соҳада комусий олимлар Форобий, ал-Киндий, Ибн Сино, Захриддин Байҳақий, Мухаммад Наршахий ва бошқалар фаоллият кўрсатгандлар.

Учинчи йўналиш – инсон соғлиғи ва баркамоллиги йўлидан таълим-тарбия йўналиши бўлиб, бу соҳада комусий олимлар соғлом ва баркамол инсон тўтрисидати қарашларини ижтимоий-фалсафий ва илмий асарлари таркибига ёки ахлоқий асарларида баён этгандлар. Маълумки, бу даврда инсон муаммоси маънавий соҳасидати асосий масала бўлган. Шунинг учун ҳам соғлом ва баркамол бола масалаларига катта эътибор берилган.

Маърифий рисодаларда асосан ахлоқнинг назарий ва амалий масалалари тахлил этилган. «Фозил одамлар шаҳри», «Бахт-саодатга эришув ҳақида», «Ахлоқ ҳақида рисола», «Ишк рисоласи», «Куталду билди», «Ахлоқи Насорий», «Ахлоқи Жалолӣ», «Ахлоқи Мухсиний», «Хайбату ҳақойиқ», «Қобуснома», «Гулистон», «Бўстон», «Маҳбубул қулуб» каби Форобий, Ибн Сино, Юсуф Хоc Хожиб, Ахмад Ютнақий, Тусий, Девоний, Кошфий, Кайковус, Савдий, Жомий, Навоийларнинг инсон

соғлиғи ва баркамоллигига оид асарлари инсон шахсини, маънавий-интеллектуаллириши ва тақомиллаштириши муаммосини ҳал этишда соф маърифий асарлар сифатига муҳим аҳамиятга эга. Мазкур асарларда инсоннинг маънавий баркамолликка етишиши соғлиқ, юксак хулқ, одоб, илм ва фанини эгаллаш асосидати амалга ошиши мумкин, деган сўзлар илҳами суриган.

Ушбу диннинг мутафаккир олимларидан бири Мухаммад ибн Мусо ал-Хоразмийдир. У асосан математика соҳасида янгилик яратган инсоннинг ҳамда маърифатчи олим сифатига тарихда ном қозонган.

Хоразмий таълимда талабанинг шахсий кузатишларига ҳамда олган билимларидан амалда фойдаланишига катта эътибор берган.

Хоразмий билишни сезидан мантқиқий тасаввур орқали фарқ қилиш қавми фюрр айтган: «Сезги орқали билиш – қисман билиш бўлса, мантқиқий билиш эса ҳақиқий билишнинг муҳим томонини намоён этади».

Хоразмий билиш назариясига муҳим ҳисса қўшди. У биринчилардан бўлиб оғлом-қузатиш ва синов усулларига асос солиди, самовий жисмларнинг қарқатгани акс эттирувчи жадвал асосида математик масалаларни алгоритм усулида ечишни ишлаб чиқди.

Ал-Хоразмий илим-фанига қўшган улкан ҳиссаи билан инсонни ақлий баркамолликка етказишда ўз ўрнига эга.

Ушбу аср ижтимоий-фалсафий фикр тараққиёти мутафаккир, Абу Ибн Форобий номи билан боғлиқ бўлиб, унинг инсон камолоти асосини таълимоти катта аҳамиятга эга. Машҳур юнон файласуфи Аристотел кейин Шарқа ўз билими, фикр донрасининг кенглиги билан ном тоғирли Форобийни «муаллими ас-соний» («иккинчи муаллим») деб атадилар.

Форобийнинг «Фозил одамлар шаҳри», «Бахт ва саодатга эришув усули», «Ихсо ал-улу», «Илмларнинг келиб чиқиши», «Ақл маънолари» (Фурсида) каби асарларида соғлом ва баркамол инсон тўтрисидати қарашлари ўз ифодасини тошган.

Форобий баркамолликнинг асосий мезони, жисмонан соғлом, илмий расо, жамият талабаларига жавоб бера оладиган ва шу жамият учун кизинг қилдиган етук инсоннинг асосий сифатларини тузиб қилган.

Форобий фикрича, ер юзида фақат инсонгина билиш қобилиятига эга. Қисқартини билиш эса, инсоннинг табиий ривожланиш ҳолатидан наридир, дейди. Инсон зотига икки хусусият мансуб, – дейди аллома, – бирини соғломдан берилган хусусиятлар, иккинчиси ўз хоҳиш ва ихтиёри билан таълим ва тарбия орқали орттирилган хусусиятлардир. Маърифат,

(педагогик жараён. Муаллиф) — тарбияланувчининг хоҳиши ва проба-сини кераклиги йўналишда бошқариш санъатидир, дейди Форобий.

Форобий фикрича, инсоннинг энг юксак хусусияти унинг бахтга эришганлигидадир. Бахтга эса, — дейди аллома, — фақат жисмоний соғлиқ билан ўзидла фойдали билимларни жамлаш орқали эришиш мумкин. Чунки инсон дил роҳатининг энг юқори чўккиси — билим олгани жароёнидир.

Форобий барча кишиларнинг юқори бахт этаси бўлишини истаб, уларга тинмай билимлар етказишни тавсия қилади. Чунки кўп билимга эга бўлган кишигина ўз мақсадини тўғри танлай олади, — дейди аллома. Ана у назарий билимлар билан бир қаторда, киши ахлоқ ва одобга ўрганиб боришлигини таъкидлайди. Форобий фикрича, ҳақиқат ва ахлоқ шилик бир-бирига уйғундир. Билим олмиш орқали киши ҳақиқатни аниқтаса, ахлоқ ва одобли киши ахлоқликини била олади ва уни қила олади, — дейди.

Инсоннинг дездари ҳамма ижтимоий сифатлари, ташқи ижтимоий муҳит таъсирида шаклланади ва ривожланади. Шунинг учун, — дейди Форобий, — кишининг инсоний сифатларини шакллантиришда мақсадга йўналтирилган таълим ва тарбия ҳамда тарбияланувчининг эркин танлови этакчи ўрин эгаллайди.

Комусий олим **Абу Райхон Мухаммад ибн ал-Беруний** Х асрнинг иккинчи ярми ва Х I асрнинг бошларида — ғоят мураккаб тарихий даврда яшаб, ижод этди.

Олим билим олувчиларга қалбни ёмон илгалардан, инсон ўзи сезиши мумкин бўлмаган ҳолатлардан, қотиб қолган урф-одатлардан, хирсдан, беҳуда рақобатдан, очкўзлик ва шон-шухратдан сақланиши зарурлигини уқтиради.

У барча илгаларнинг асосий сабабчиси билимсизликда, деб билган Билимларни етказишда эса кишида билимга интилиш, қизиқиш ва интиломий муҳит ўрнини алоҳида таъкидлайди.

Билим олишда тушуниб ўрганишга, ўрганувчининг маънавий покликка риоя этилишга алоҳида эътибор берган. Беруний фикрича, соғлиқ ва ахлоқийлик инсоннинг энг асосий сифатлари бўлиши керак. Беруний фахрланишни яхши ҳулик маъносига ишлатиб, «Едгорликлар» асарини шундай дейди: «Фахрланиш — ҳақиқатда яхши ҳулик ва олмиш фойдалидир, олмиш кетмишу илму ҳикматни эгаллаш ва имконият борича мавжуд нопокликлардан тозаланишидир. Қимда шундай сифатлар топилса, ҳукм унинг фойдасига ва қимда булар етишмаса, ҳукм унинг зарарига бўлади»⁵.

⁵ *Абу Райхон Беруний*. Танланган асарлар. — Т.: Фан, 1968. — 151-б.

Мушаррафлар инсон қамолотида меҳнатнинг аҳамияти ҳақида муҳим фикрларни баён этади. У ҳар бир ҳунар этасини меҳнатга қарай турларга бўлади. Оғир меҳнат сифатида бинокор, кўмир қазувчи, кўрмандил ва илм-фан соҳиблари меҳнатини келтиради. Айниқса, илм ва илм олимлар меҳнатига алоҳида эътибор бериш, уларга хайрихоҳ бўлишга чакралади.

Беруний инсон қамолотида уч нарса муҳимлигини таъкидлайди. Бу ҳолати илм-фанни ҳам эътироф қилувчи ирсият, ижтимоий муҳит ва туғри таълим-тарбиядир.

Абу Райхон Беруний назарида инсон барқамолликка етишишининг муҳим омиллари жисмоний саломат ва кўп билимга эга бўлиш билан овқат ахлоқийликдир.

Шарқда машҳур бўлган алломалардан бири, ўрта асрнинг буюк мушаррафлари **Абу Али ибн Синодир**. Мальғумки, Ибн Сино бошқа мушаррафлар каби ўзининг соғлом ва барқамол инсон тўғрисидаги фикрларини философия, ижтимоий фикрлари билан боғлиқ ҳолда ифодаловчи ва махсус рисолаларда талқин этган.

Абу Али ибн Сино барқамолликка эришишнинг биринчи мезони қамолат билимларга эришишни даъват этган. Чунки илм-фан табиат ва жамият қонуниятларини очиб, авлодларга етказлади. Бу мақсадга етишнинг учун инсон қийинчиликлардан кўркамаслиги зарур, дейди. «Эй биринчи аср! Олимларнинг ботири мушкулотдан кўрқмайди. Қамолот қамолат қилишдан бош тортуган киши одамларнинг энг кўрқоғидир»⁶. Бундан бундан киши жасур, ўлимдан ҳам кўрқмайдиган, фақат қамолатни билиш учун ҳарқат қилганган бўлади, дейди у фикрини даъват эттириб.

Ибн Сино инсоннинг шаклланишида унинг атрофини ўраб олган инсоний муҳит алоҳида роль ўйнашини, ана шу муҳит инсоннинг тароф дунёда билишини эмас, балки унинг ҳуликида яхши ёки ёмон инсонларнинг тарқиб топилишга ҳам таъсир этишини, шунинг учун ҳам билимларни тарбиялашда эҳтиёткор бўлиш, уни ёмон ижтимоий муҳитдан қайтариб олиш зарурлигини уқтиради.

Ибн Сино инсон қамолотида ақлий, ахлоқий тарбия билан бир қаторда, жисмоний тарбиянинг муҳим аҳамиятини ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан келтиради. Ибн Синогача инсоннинг барқамолликка эришишида жисмоний тарбиянинг таъсири ҳақида яхлит таълимот яратилмишган эди.

Қуллуба қилди айтганда, Ибн Синонинг барқамол инсон сифатла-

⁶ *Ибн Сино*. Философия қиссалар. — Т.: Ўзбекистон адабиёт ва санъат, 1963. 15.

рини таррифлашда унинг аклий, ахлокий, эстетик, жисмоний томондан ривожланганлигига катта эътибор берилди.

Хаткизининг соғлом ва баркамол инсон тўғрисидаги қарашлари, хулқ-аъворга оид хислатлари XI асрда яшаб ижод этган Улуғ олим, мутафаккир Махмуд Кошғарийнинг «Девону лугатити турк» асарида кенгайтирилган.

Бу асарда билим олишнинг қадри, олимларни хурмат қилиш, меҳмондўстлик, хушхулқлик, соғлик, мардлик ва жасурликнинг тарғиб этувчи шеърлар кўп учрайди. Бундай шеърлар туркий халқлар қадим-қадимлардан бошлаб бола шахсни шакллантиришга катта эътибор берганлигини кўрсатади.

«Девону лугатити турк»даги мақолларда сихат-саломатлик, дўстлик ва ҳамкорлик, меҳнатга мухаббат, илм олиш ва касб-хунар эгаллашга ундаш, ватанпарварлик ва кон-қариндошлик туйғуси, тежамкорликнинг ахамияти, адолат ва адолатсизлик, яхшилик ва ёмонликнинг оқибатлари, хулқ-одоб қоидаларига оид ўттиз талкин этилади.

Юсуф Хос Хожиб (XI аср) ўз даврининг етух мутафаккири, чуқур билимли, донишманд кишиси эди. Буни «Кутадгу билиг» («Саодатга бошловчи билим») асарининг мундарижаси ва мазмунидан билсак ҳам бўлади.

Кутадгу билиг – бахт ва саодатга элтувчи билим, таълим деган маънони билдиради. Демак, асар номидан ҳам унинг панд-насихатларини таълим-тарбияга оид, ҳар томонлама соғлом ва баркамол инсонни тарбиялайдиган етух мазрифий асар эканлиги яққол кўриниб турибди.

Асарда илгари сурилган ахлокий хислатларни санаб ўтиш олимнинг соғлом ва баркамол инсон муаммосини қай даражада билгани тилан далолат беради. Соғлик, ростўйлик, тўғрилиқ, софлик, меҳр, мухаббат, вафо, шайқат, мурувват, нисоф, адолат, ишонч, садоқат, хушмуомалалиқ, ширин сўзлик, саховат, мардлик, химматлилик, тавозе, хурмат ва эхтиром, тadbиркорлик, ақл-заковат, ҳалоллик, эзгулик каби ижобий хислатлар улуғланади.

Унесур ал-Маоллий (Кайковус)нинг (XI аср) «Кобуснома» асарини Шарқда сақланиб келётган анъаната кўра панд-насихат тарзида ёзилган бўлиб, бир неча асрлардан бери халқларни, жумладан, ёшларни ҳаётий амалий фаолиятга ҳар томонлама етух инсон қилиб тарбиялашда муҳим қўшанма бўлиб келмоқда. У Шарқ мазрифатчилиқ фикр тараққиёти инсон камолотини шакллантиришда муҳим ўринни эгаллайди. Қуйида «Кобуснома»дан кичик бир парча келтирамиз:

«Ақлсиз одамлар билан ҳаргиз дўст бўлмагил. Ақлсиз дўст ақлни

қўлидан ёмонроққир, чунки ақлсиз дўст шундоқ иш қилурки, яқин душман уни қила олмас... Мурувватлиғ, илмлиғ ва вафолиғ ёмонларни дўст тутгилки, то сен ҳам ул фазилатлар билан янада ёмонқур бўлгансан.

Мазнинг сифати уч вақландур: ё бир неша билан боғланган билим, илм билан боғлик неша; хайр ва дадолатга тааллуқли одағ.

Мазнинг дўст тут, бекорчи турмушни душман тутгил... кең ётгил ва эрта тургил, китоб ва дарста харис (берилган) бўлгил, шидан ма-ддат (маъно) бўлмагил, хиф(ёқдлаш) этгил, тақрор қилгил, тақлилга ройи бўлмагил, китоб, қалам, қаламторош ва бунга ўхшаш нарсаларни қанниша ёнингга сақлагил, булардин ўзга нарсани ёнингга нечо келтурмагил. Оз сўзлагил ва узокни ўйлагил».

Муаллиф одамлар хислатларини уч хилга бўлади: бири – ақл, иккинчиси – ростлик ва учинчиси – жавонмардлик. Жавонмардлик асосини қайсарлик уч нарсада деб биледи. Биринчиси, айтган сўзининг устидан инсон, инсонини, ростликка хилоф қилмаслик, учинчиси, хайр ишни қилдириш дегини».

Қайсарлик жавонмардлик йўлини танилаган болаларга ўзини уч нарсадан кўн ёмон назардан, қўлни ёмон ишдан, тилни ёмон сўздан сақлашни талаб этади.

Тилни бирламол инсон бўлиш йўлини тутган тоғибларга ҳам йўлланма берилди.

Қандай вайт нархезли ва қаноатбахш бўлиш, бекорчиликдан ўзини тиниш, доимо шод-хушрам ва ҳаракатчан бўлиш, китоб қилишга берилиш, билим олиш йўлида қайту-хаератга берилмаслик, инсонни ёмон саклаш учун уни тақрорлаб туриш, ёд олиш, билимда қанчалат учун куралиш, тақлид қилмаслик, доимо ўз ёнида китоб ва билим ўқув қуролларини сақлаш, оз сўзлаб кўп тинглаш ҳақида фикр билдирилад. Билим йўлида мунозарадан чекинмаслик, лекин ёмон жанжалга айлантирмаслик, небот ва дадиллар билан ўз фикрини билан қилиш зарурлигини таъкидлайди. Яна у олимнинг айтгани билан қилган иш бир бўлиши кераклигини, билимни чуқур қилишни, ҳар бир касб ва соҳанинг билимдони бўлишда доимо кам-тар, оқил, халқпарвар бўлиши кераклигини кўрсатиб ўтади.

«Нечоил, ақл бир молдурки, уни ўтри ололмас, ўтга ёнмас, сувда қолмас», дегин ибора ҳам Кайковусга тегишлидир.

Кайковуснинг «Кобуснома»си XI асрда юзата келган йирик тарбиявий асарлар. Бунда ўша даврга ҳос ҳар бир ёш эгаллаши зарур бўлган ёмон ахлокий, жисмоний тарбия билан боғлик фаолият турлари: отда

юрши, мерганлик, сувда сузиш, харбий машқлар, ифодали ўқини, хаттоглик, шеър ёзиш, мусика билминини эгаллаш, шатранж ва нард ўйинини билши кабилар ўз ифодасини топган.

Кайковуснинг катта хизмати шундаки, у боғдаларни хар томонлама камолотга етказишнинг назарий масалаларини амалий фаолият билан боғлаб олиб борди. Унинг ўғитлари хар кандай тузумда ҳам ўз қийматини йўқотмади ва амалий ҳаёт дастури сифатида ўз ўрнига эга бўлди.

Шарк шетриятининг йирик вақили, файласуф, математик ва астроном Умар Хайём (1048—1123) «Борлик ва мажбурият ҳақида рисола», «Уч саволга жавоб», «Умумий фаннинг предмети ҳақида ақлнинг нури», «Мавжудликнинг умумийлиги тўғрисида рисола» каби асарлар yaratди. Умар Хайёмнинг таъкидлашича, «соғломлик, зийрак ақл ва ўткир зеҳн инсонни баркамол қилиб шакллантиради», шунингдек инсон юксак ахлоққа эга бўлиш, яқинларини севиши лозим.

Корахонийлар ҳукмронлиги даврида маррифий жиҳатдан энг юксак саналган асарлардан бири Аҳмад Ютпақийнинг «Хйбатул ҳақойиқ» асарида ҳам марказий ўринда бола, уни хар томонлама етук қилиб тарбиялаш масаласи туради. Масалан:

«Кипиларнинг ҳамма феълини тутал тузатган, қим қарамли, шифқатин бўлса, уни эр киши деб хисоблансин. Қарамсиз, шифқатсиз киши мевсин дарахт кабилдир.

Меъасиз ёғочни кесиб ёндирган...

«... Ёмонлик қилган кишига сен яхшилик қил, бу қарам шифқатнинг бошланишидир, буни яхши англа» ва ҳокazo.

Ўз даврининг забардаст мутафаккири ва етук тасаввуф шoirи Назмиддин Кубро Хавакӣ (1145 йилда туғилган) ўз рубоийларида воқеий гоъ солгом ва баркамол болани тарбиялаш, одамни ҳалокатга бошловчи нафс, хусумат, тумон, тавна, нифок, рие, фосиклик каби ёмон феъллардан ҳалос бўлишга, фақат яхши ишлар қилишга, руҳий покликка чорлашга ҳаракат қилади.

Хоразмлик мутафаккир Сулаймон Боқирғоний (1186 йилда нафот этган) одоб-ахлоқ ҳақида гапирганда, инсонда гузал хулқ, нафси зоҳир ва нафси ботинни тарбия қилмоқни назарда тутди. Зеро шoirнинг инсоний гузал фазилатларга даъват этилган ҳикматларини хар киши ўз ҳаётига татиқ қилиши лозим. Айниқса, жамиятимизда боғдалар соғлиғига ва маънавий тарбия ишларига эътибор қучайтган бир даврда Боқирғонийнинг тарбиявий панд-насихатлари диққатга сазовордир.

Муслихиддин Саъдий ХI аср Шарк муялтоз маънавиятининг йи

рике ташвиқидиларидан Унинг «Гулистон» асари Шарк тавлим-тарбия тараққиотида хос маррифий шоҳ асар сифатида тан олинган.

Бу асар болани соғлом ва баркамолликка етакловчи ҳикматлардан ташвиқ топган.

XIV-XV асрларда Самарқандда яшаб ижод этган улғу аллома Миръан Мирриф Журжоний (1340—1413) мантик, ҳуқуқ фалсафа, тил ва филология фанларида оид 50 дан ортик асар ётган. Унинг «Борлик ҳақида рисола», «Одамни ақс эттирувчи ойна» каби асарларида фалсафа, мантик ва тарбияшуносликка оид бир қатор илмий ва назарий масалалар ёритиб берилган. У Шарк мутафаккирларининг инсон камолотига оид изи-чинонларини ривожлантирди ва бойитди.

Ураи Осеида кейинги илмий-маънавий тараққиёт Соҳибқирон Амир Темур (1336—1405) ва темурийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида юз берди.

Булар Соҳибқирон хар вақт: «Инсонпарварлик ва мардликни билди қим, халқ ҳам улғутайдин», деган ҳикмати сўзни тақворлашни етук қурган ва ҳаётга ўзи бунга амал қилишга интильган.

Амир Темур ўзининг «Темур тузуклари» асарида бундай дейди: «Мен шифқатдоримнинг энг аввали деб беғаразликни тушунидим. Ҳаммага ҳам бир хил жондан ва одил қарадим, ҳеч бир қимсаини бошқасидан фарқ қилмадим, бойин камбағалдан устун қўймадим»⁹.

Бу Амир Темурнинг энг асосий, биринчи сифати бўлса, унинг инсоннинг сифати «Мен хар дом исломотга каттиг рию қилдим ва Олпоҳ тилининг амри билан улғултанган шахсларга ҳурмат билан қарадим».

Учинчи сифати: «Мен камбағалларга кўп хайри-ёҳсон қилдим. Хар мижро ва муиммони диққат билан текширдим ва уни муимкин қадар етук қил қилишга бутун жаҳлимни сарф қилдим».

Тўртинчи сифати: «Халойиққа раҳм қилдим, барчага наф ет-корми. Буни биронга ноҳақ озор етказмадим ва мендан ердан сўраб қилганларни кўфратидан итармадим. Қурьондаги парвардигорнинг, тевалонинг амрига бўйсиниш ва халқига шифқат қилиш даркор, деган воқеи ўзинга фира бўлиб, уқиб олдим ва умр бўйи барча юмушларимда шундай амал қилдим».

Бешинчи сифати: «Исломотга тавлукчи ишларни мен хар дом қилганим ва дуневий ишлардан устун қилиб келдим. Аввал Тангрига ишганим адо этиб бўлигидан сўнг қундалик ишларга кўл урдим».

Ҳақинчи сифати: «Барча сўзларимда дом ҳақиқаттўйликка амал қилдим. Бу дунё ва у дунё ҳақида эшитганларимдаги ҳақиқатни ёлғондан фарқлаш олдим».

* Кайковус. «Қобушнома», — Т.: Ўқитувчи, 1986, 153.

⁹ Темур тузуклари — Т.: Г.Ғулom номли нашриёт-матбиа бирлашмаса, 1991, 58.

Еттинчи сифати: «Мен хар кимгаки ваъда берсам, унга вафо қилиш харгиз ваъдига хилоф иш қилмадим. Мен доимо ваъдаларимни аниқ берсам, шундигина одил бўлишимни ва кимсга жабр етказмаслигимни аниқладим».

Саккинчи сифати: «Домо ўзини Олпохнинг ердати мулкини собон деб билдим ва парвардиторнинг изнисиз уни сарф этмадим...»

Тўққизинчи сифати: «Мен хар дом Тангрининг амрини ва унинг пайғамбари Муҳаммад алайҳиссаломнинг хадисларини тўда адо этишни интилдим...»

Ўнинчи сифати: «Мен хар дом инсоф байрогини бағанд кўтаргани ва аймон таркатганини ўз буюклигимнинг қурағли замини деб билдим»

Ҳафтинчи сифати: «Мен дом сандларга эхтиром билан қарайман, уламо ва шайхларни эъзозладим...»

Темур ва темурийлар даврида илм-фан ва маърифат тез тараққий этди. У жаҳонда етакчи ўринларга чиқиб олди. Айниқса, Муҳаммад Тарғиб Мирзо Улутбек (1394–1449) даврида адабиёт ва санъат, илм ва маърифат тез тараққий этди.

Улутбек болаларни хар томонлама ривожлантириш тарафдори эди. Баркамол инсон деганда, кишилик жамияти яратган барча билимларни ўзида мужассамлаштирган одамни тушунган. Улутбек инсон соғлан мадрасаларда илоҳий билимлардан ташқари илми тиббий, илми ҳикмат, илми кимё, илми наботот, илми нуҷум, илми хандаса, харобий ва жисмоний тарбия каби ўнлаб фанлар ўқитилган.

Комусий билимлар соҳиб, буюк мутафаккир Алишер Навоий фан ва санъатнинг турли соҳалари: адабиёт, тарих, тил, мусика, хаттоғини тасвирий санъат, меъморчилик ва бошқа билимларни ривожлантириш билан бирга таълим-тарбияни такомиллаштиришга ҳам катта эътибор берганли. У ўзининг «Ҳамса», «Маҳубул қулуб» каби йирик асарларида шунингдек, «Муножот», «Вақфий», «Мажолисун нафос», «Муҳокимат ул дустайн» асарларида болани соғлиқка ва баркамолликка еттиштириш тўғрисида ўз қарашларини ифода этган.

Алишер Навоий ўзининг баъдий асарларида соғлом ва баркамол инсон образларини яратиб, унга етишиш йўллари тўғрисида фикрларини ифодалаган бўлса, маърифий асарларида эса бундай инсонни шакллантиришнинг мазмуни, тамойиллари, усули ва усул-биларини баён этади. Алишер Навоий ўз даврининг илгор, маърифатпарвар алломаси сифатида исломдаги ахлоқ ва одоб ақидалари, ўзидан илгари ўтган мутафаккирларнинг қарашларини анъанавий тарзда давом эттирди. Айниқса, болани камолотига илм-фаннинг ўрни, ақл-идрокнинг аҳамияти, ақлий тарбиянинг моҳиятини ёритиб берди.

Алишер Навоий хар бир инсон соғлом, ақлли, ахлоқли, билимдон, денгиз, доно, софлид, саховатли, сабр-қаноатли, адолатли, мурувватли, қамқор, мард ва жасур бўлмоғи лозим, деб билган.

Навоий бундай физилатларга эга бўлган соғлом ва баркамол инсоннинг фанот билан образини яратиб қолмай, уни тарбиялаш усуллари ҳам билан эътибор берганли. Унинг «Намунанома», «Хайригул аборор», «Маҳубул қулуб»дек шох асарлари билан унинг ўрнига эътибор берилган.

Навоийнинг сўраб ўрганган олим ва ордабон сўрамаган ўзига эътибор берган доно бўлур, катра-катра йилғилиб дарё бўлур» деган сўзларини сўзлар ҳам Навоийга тегтишгидир.

Унинг «Уста асрда илаб икод этган аллома фозиллар, мутафаккиру муаррижлар баркамол инсон сиймосини яратиб бердилар. Шулар қаторига Маъруфтож Самарқандий, Абдурахмон Жомий, Жаълолидин Давони, Нуъайн Нон Кошфий, Захриддин Муҳаммад Бобур ва кўплаб билимдорлар киртаб бўлди».

Темурийлар салтанатидан кейин Туронзамин тож-тахт таллашиб олиб барқочиб қочиб феодализм урушлар майдонига айланди. Шу давр ичида илм-фан инқилоб ва маърифат таназзулга йўл тутди. Бироқ шунда ҳам Самарқанд, Кўкош, Самарқанд, Бухоро, Хива ва бошқа шаҳарларда илм-маърифат қад кўтариб, таълиқларга турли билимлардан сабоқ берган бундай кўниган.

Бу даврда илтимой ҳаётнинг барча жабахаларида диний мафкура қатъийлик билан Сиёсий турмушда ҳам, оилادا ҳам, хар бир ахлоқда, хулқ-адобида диний таълиқларга риоя этилар, мадрасаларда асосан илоҳий таълим берилганли. Домла ва имомлар фаолияти ўта авж олиб, ҳар бир фанвор берилш орқали, дини ислом билдирган тўлиб-тошди.

Маърифатнинг биттиригилардан асосан муларрис, мутавалли, қозин ва имомлар еттиб чиксалар ҳам, улардан ташқари, кўп бўлмаса-да фанворлар, адиллар, шоирлар етишиб чиккан. Чунончи: Бобораҳим Самарқанд, Муҳаммад Амин Косоний-Намангоний, Фазлий Намангоний, Шайхон Намангоний, Саидо Насафий, Сўфи Олтоёр, Зебунисо, Дилшод-Берди, Уайлий, Муҳаммад Мир Олим Бухорий, Абулғозий Баходирхон, Назокият, Савдий, Зелилий, Кунхўжа, Ажнийёз, Бердак ва бошқалар билан маърифатнинг қад кўтарилганли.

Унинг «Уста асрда илаб икод этган аллома фозиллар, мутафаккиру муаррижлар баркамол инсон сиймосини яратиб бердилар. Шулар қаторига Маъруфтож Самарқандий, Абдурахмон Жомий, Жаълолидин Давони, Нуъайн Нон Кошфий, Захриддин Муҳаммад Бобур ва кўплаб билимдорлар киртаб бўлди».

да баён этилганди. Улар инсоний фазилатлар, бадний хикматлар ҳамда хикоятлар тарзида баён этилган.

XIX асрда Марказий Осиё ҳудудда соғлом ва баркамол авлод муаммолари билан махсус шугullanувчи мутахассислар бўлмаган. Лекин даврнинг ингор кишилари, шонр ва алломалари ўз асарлари асосини соғлом ва баркамол инсон сиймосини гавдалантирганлар.

Демак, Марказий Осиё ҳудудда XVIII ва XIX асрнинг биринчи ярми турғунлик йиллари бўлиб, ижтимоий буюхон коз берган Минтақада ижтимоий ўзгаришлар зарурлиги сезилиб турар эди. Шунинг учун ҳам, Марказий Осиёда жадидлар (янгиликни тарафдорлари) ҳаракати кенг кулоч ёйди. Жадидлар ҳаракати тарихимизнинг порлок саҳифаларидан ўрин олган бир ижтимоий ҳодисадир. Жадидлар ҳаракатиға назар соладиган бўлсак, улар нақадар ватаншорлар фидойи, ўз гоъларини химоя қилиш йўлида хатто ўз ҳаётини қурбон қилишға ҳам тайёр мард инсонлар эканлигини кўрамыз. Уларнинг ҳар бири миллатни илм-марърифатли қилиш йўлидаги хормас-толмас курашчилар бўлганлар.

Жадидлар ҳаракати ижтимоий-тарбия ишларда алоҳида оқим сифатида XX аср бошларида Қрим, Қозон, Кавказ ва ўрта Осиёда шаклланди. Жадидчиларнинг йирик намоёндаларидан бири қрим-татар Имомнабек Гаспирали (1851–1914) эди. У «Таржимон» рўномасида мусулмон мактаб ва мадрасаларида диний билимлар ва араб, форс, ўрив тилларни ўрганиш билан бирга, ўрта асрларда ўқитилиб, кейин унутлино кетган тиббиёт, кимё, наботот, нуҷум, хандаса (жами 17 фан) билимларини ўргатишни ҳам тарғиб қилган.

Еш авлодни хар томонлама ривожлантириш мақсадида жадидчилик 1908 йилда Бухорода рўномагар нашр этилган, янги услуб мактаби («Мактаби усули жадид») ташқил қилинган. Бу мактабларда дин асарлари билан бирга ҳисоб, география, табиатшунослик ва бошқа фанлар ўқитилар эди.

Туркистон жадидларининг йирик намоёнчаси Маҳмудхўжа Бехбудий (1878–1919) Туркистон ёшларини ўқимишли ва хар томонлама ривожланган шахс қилиб етиштириш тўғрисидаги гоъларини тарғиб қилди.

Маҳмудхўжа Бехбудий буғун онгли фаолияти давомида фақат кенг манфатларини химоя қилди. Халқни бахтиёр этиш, фарзандларни саводхон қилиш учун курашди. 1914 йилда ёзилган «Ёшларга мурожаат» мақоласида «... исломият шундай дини метин ва қонун тараккийдурки, нақадар илми замонавий кўп ўқилса, инсоннинг дини исломға шунча ақиласи маҳкам бўлур... хатто лозим бўлгани

давомида дини соғлангиз-да, ўглингизни замонча ўқимотги сағий қилингиз»⁴⁹.

Маҳмудхўжа Бехбудий ҳамфирқларидан тошкентлик жадидлардан Мунавварқори Абдурашидхон ўғли ҳам «усули савтиб» мактабига асос қилиб қариб, чор ҳукумати Туркистон ўлкасидаги аҳолини маънавий қозонивда саклаётгани ва ундан кулгилиш чоралари фақат мактаб вақоти тарбиясининг кескин ислохотига боғлиқлигини тўғри тушунган вақти чор ҳукуматининг мустанлақчилик бошқарма усулиға қарши қурбонли фаолият қўрсатди. Мана шу мақсад йўлида Тошкентдаги илгор инсонлар биланлар ва турли гуруҳлардан иборат «Туров» жадидлар жамоасини ташқил этди.

Билек қалқини билимли қилишға интилган Мунавварқори 1918 йилда онда Тошкент шаҳрида «Турк ўчоғи» илмий-маданий жамиятини ташқил қилиб жамият Туркистон туркларини миллий байроқ остида бирлаштириб, уларға миллий руҳ, миллий ғой ва миллий тарбия берип, асосий реформалар асосида умумий турк маънавиятини вужудға келтиришни ва шу тарика миллатимизнинг рухий ва жисмоний қувватини қозонишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Мунавварқори ана шу гоъ вақтида асосий иш олинб борди ва Марказий Осиёда биринчи дорид-жадид (супер-регент) очилишға муваффақ бўлди. Уни доридфунчуннинг қалқинлар учун махсус ўқитувчилар тайёрловчи бўлими «Доридмуаллим» деп номинида сўзлаган нутқи эътиборға сазовор бўлиб, долзарбликнинг бу муносақа дўқотгани йўқ... Инсон марърифатли бўлиб, кўзи қозониб, рўжа мижлони уйғонмаслиги, вижлони уйғонмаса на ўзини, на қалқини эркин мухофиза қилға олмаслигини, бу эса йймонсизлик вақтини номинанке билан нфода этди.

Мунавварқори 1926 йилда қамоққа олиниб, «ёвуз нятли жадид ва тарғибчи», «амалдори», «халқ душмани» тамғаси босилиб, 1931 йилда эътибор қўям этилди.

Мунавварқорининг тақдирига бирин-кетин унинг сафдошлари ва шогирдлари бўлишди. Улар қаторига Мухсин Шермухамедов (1895–1929), Абдулло Қолирий (1894–1940), Мухаммаддориф Сўфизода (1888–1937), Насоқхон Нират (1862–1934), Саидхўмад Сидиқий (1884–1937), Аваз ўтар ўғли (1884–1919), Бобоқон Саймов (1874–1929) ва бошқалар киритилди.

Қозонда Турон заминида вужудға келган миллий уйғониш вақитлари вақтинини исвар қисми маорифнинг мавжуд ҳолатига бош кўтариб, маорифнинг ўзгариш, янги усул мактаблари ташқил этиш, Туркистонлик-ларнинг маорифини ривожлантириш, «Ўзбекистон адабиети ва санъати», 1990, 19

ларни киска муддатда ривожланган, соғлом, маънавийтги ва фарон турмуш кечирадиганларга айлантириш йўлида ҳаракат қилдилар. Уларнинг эзгу амаллари, покиса ниятлари, илғор ғоялари авлодлар томонидан давом эттирилиб, мана энди уларни амалга ошириш имконияти пайдо бўлди.

Билимнинг инсон учун аҳамияти тўғрисида Дўкмони Ҳақимининг куйидаги китъасини келтирамыз:

Тарқ қил бор нарса ни, аълодур жон ҳаммадан,
Жон камоли билмидандир, билмидандир сўлу соғ,
Жон агар бир пиша бўлса, билим бир егувчи шам.

Ҳикмати инсонни билтил ул чироғда дамтаёғ,

Тар чироғ равшан эрурса, сен саломат ҳам тирак.

Тар чироғ сўнса, сенинг ҳам ўлганиндир ушбу чоғ.

Соғлом ва баркамол авлод муаммоси инсоният тарихида ҳаминча долзарб мавзу бўлиб келган ва бу мавзуга доир кўп изланишлар амалга оширилган. Аммо, унинг руҳий камолоғи билан боғлиқ маънавий жиҳатда нафс тарбияси ва қалб орқали муқтасад ҳақикатни идрок этиш масаласининг муҳим нақадан назардан жиддий талқик этилмаган.

Ҳақиқий қомил инсон муаммосига махсус эътибор берилган таълимотлардан бири тасаввуфдир. Бу таълимот бутун оламни билми учун инсон, аввало ўз-ўзини англаши муҳимлигини таъкидлайди. Ҳар бир шахс ўзини англай билши, бошқара олиши оламни англаш жараҳининг муҳим тарқибий қисмидир, дейилади тасаввуфда. Илғор фикрнинг инсонлар ҳаёти ва тасаввуф таълимотини ўрганишда хозиргача ориф сўфий, валийларга етарлича эътибор берилмаган. Холбуки, тасаввуф ахли ҳаётининг ўзи кишининг ички, ботиний имкониятларини тўла оқибат воситаси билан жуда юксак маънавий мартабаларга эришиш имконини кўрсатди.

Тасаввуф, муқтасад ҳақиқатга олиб боришни кўзда тутган диний фалсафий хусусиятга эга таълимот бўлиб, инсоннинг маънавий қалбида лотига, баркамолликдан ўтми қомил инсон бўлишига оид диний ҳақиқатларни фақисафий билмиларни ўз ичига олади ва инсоннинг ўзини англаш воситаси билан олий ҳақиқатга эллади.

Тасаввуфга таълимот деб таъриф берилшига сабаб шунки, у муқтасад таълимотдан хозирги кунгача инсонларга камолоғи йўли ҳақида таълимот беради.

Тасаввуф моҳиятан Куръонга ва ҳадисларга асосланган бўлса ҳам, дунёвий илм-фан ва кадриятларни ҳам ўзида мужассамлаштирган таълимотдир.

Тасаввуф диний таълимот бўлиши билан бирга, тажрибада юзага келган амалий билим ҳамдир. Қалом ва фалсафа имонни руҳий, ақлий бир ҳолда сифатли баҳолагасалар, тасаввуф, имонни ахлоқий таълимот тари – маънавийят, яъни ўзаро ҳамжиҳатлик, меҳр-муҳаббат ва ҳол сифатли баҳолайди.

Тасаввуфда билим манбаи сифатида соғлом фикр ва у билан бир келиш имкон, кайф ва сезгига ҳам ўрин берилган. Сўфийлар назарда тутиш ва билм маълум ўғроқларда билим манбаи бўлиши билан бирга, энг муҳим ва ил қисми билмилар, кайфу илҳом орқали ҳосил қилинади. Бу билм орқали эришилган билимга сўфийлар билим эмас, «маърифат», «вақоф, олами маъриф», «илми ваҳий», «илми муқошафа» каби номлар беришади.

Маърифат – ботиний тажриба ва фалсафий мушоҳадага асосланган маълумот, диний ҳужжатларни ривоят қилишини ёки ақлий илҳом ва ҳужжат келтиришга асосланган маълумотлардан, яъни зоҳирий билмиларни муқимор ва кадривор деб қаралади.

Тасаввуфий билмиларнинг энг муҳим хусусиятларидан бири, уларнинг ақлий ва илҳом ҳосиллигидир. Бунинг сабаби эса, манбаининг маълумот ҳосил ва илҳом эканлигидир.

Тасаввуфий билимга эга бўлиш усулиби қалбнинг покланишидир. Бу билмнинг ақлий билангина амалга ошмайди. Ақлий ҳужжат келтириш билан ҳам амалга ошмас, зеро, бу назарий эмас, амалийдир. Шунинг учун муқимилар «тасаввуф қол (сўз) билими эмас, хол билми» дейишади.

Ушбу билмнинг келиб тасаввуфнинг назарий асослари ишлаб чиқарилиши, сўфийларнинг амалий ва руҳий психологик машқлари, ўзаро таълимоти ва чиниктириш тадбир-усуллари шаклланди, тарикат, тарбия, ҳақиқат, муҳаббат деган тушунчалар юзага келиб, тасаввуфнинг ушбу қисмларига оид қарашлар мажмуи тузилди – тасаввуф билми ва амалият сифатида қарор топди.

Тарикатга сўзининг маъноси йўл демак. Яъни илоҳий маърифатни қозониш бил боғлиқ кишининг руҳий-ахлоқий камолоғи йўли, усул-тартиб деганидир. Тарикатни тасаввуфнинг амалий қисми деб таърифлай-

Тасаввуфнинг маънавий ва ақлий жиҳатлари, тарикат ва унинг маълумотлари, биринчи қилиб Муҳаммад Мисрий томонидан байн этилган экан.¹¹

¹¹ Таълимотнинг қомиллиги, Тасаввуф, Биринчи китоб, – Т.: Ёзувчи, 1996, 21-бет.

Ж. Трименгем тарикатлар вужулга келиши ва тараккетиининг шахс ва молотига таъсирита қараб уч босқичга бўлиб тахлил этган. Биринчи босқичда шахс Олпоҳтагина бўйсунган деб, уни хонакеҳ деб номланган. Бу босқични у тарикатлар ривожининг олтин даври деб таърифлаган ва X–XII асрларни киритган. Иккинчи босқични тарика деб атаган ва уни XIII–XIV асрларга алоқадор, деб ҳисоблаган. Бу босқичда одам руҳий камолотида тасаввуф ривожидидаги қондиларга бўйсуниб вужулга келиши учинчи босқични тоифа деб атаб, унинг даврини XV аср деб ҳисоблаган. Тоифада одамнинг муқаддас шахсга сифиниши кўчалди. Бу шахснинг эркин, руҳий ўсишини чеклайди. Учинчи босқичда уч ҳолат ҳам мавжуд бўлган¹². Биринчи босқичда одам руҳан эркин ҳаракат қилса, учинчи босқичда у руҳан пирита қарам бўлган. Бу эса руҳий қулликка олиб келган. Натижанда, кейинги даврда тарикатлар ривожки таназзулга қол тулган. Биринчи босқичда пир-устоз шогирдининг руҳий камолотида фариб берган, уни чеклаган бўлса, кейинги босқичларда бу ҳолат ўзгариши. Биринчи босқич ҳусусиятини сақлаган тарикатлар камол топган.

Тарикатда маком ва ҳол тушунчалари муҳим ўрин тутган «Мақомот» – маком (манзил, бекаг) сўзининг кўпчилиги бўлиб, сонининг руҳий-маънавий камолоти босқичларини англатади. Абуниср (бароғ тарикатининг кўнидаги мақомларини қайд этган: 1. Таваб, 2. Нароғ, 3. Зухд, 4. Фақир, 4. Сабр, 5. Хавф, 6. Ражо, 7. Таваккул, 8. Ризо.

Таваб – қайтиш демак, яъни камолотга, олий ахлоқий сифатларга қайтиш. Тавабнинг ҳақиқати шуки, соник Худоба этилиши йўлига олиб бўлалдиган жамик нарсалардан қайтишга қасамед этади, бутун интиқоши ва таважжуҳини Олпоҳга қаратади, аввалги ҳаёт тарзидан бутунлай воз кечяди. Таваб – кўфрдан қайтиш, шарият ман этган ёмон ишларни қилмаслик, заминда ахлоқдан ҳаминда ахлоққа ўтиш қабилларни ўз ичига олади. Тавабнинг моҳияти ўз нуқсонларини кўра билиш, ўзининг аҳолини англаш, қабих ишлар, қабих феъл ва қабих фикрдан қайтиш. Дунёнинг маъносизлиги, арзimasлигини англаб, зулму адолатсизлигини нафратланишни билдиради.

Варавь сўзининг маъноси парҳез, тақво бўлиб, гуноҳлардан, миловий зарар келтиралдиган ишлардан сақланиш демакдир. Варавьнинг кўриниши бор: тил варавьси, яъни тилини бемаъни гаплар учун ишлатиш, кўриш, гийбат-туҳматга берилмаслик; кўз варавьси – шубуҳали нарсаларни сақланиш, галпиз шаклларга боқмаслик; қалб варавьси – паст химининг тарқ этиши ва ноҳуш қилликларни қилмаслик.

Зухд – варавьнинг давоми ҳисобланади, бу ҳам парҳез, ҳазар кили демакдир. Аммо бунда таом ва ичимликдан сақланиш, ҳалол ва ҳаром

қилиниши алоҳида аҳамият берилмади. Сўфий учун зухд, дунё ва охираг қилиш, Тавабнинг «Зухд дунёдан иқтиёрий равишда воз кечиши ва бунинг қилиш қилтурумасликдир», дейди.

Фароғ – маъноси кашшоқлик. Сўфийлар наздида улғувор илоҳий қасад ва олий эши бўлиб, Худоба бандликни сидқидилдан олий даражада қилган келтириш, билдишликдан шараф топиш, ниёзмандлик ва талаб-қароққа қўрилиш тушроқ мисол ному нишонсиз бўлиш, Илоҳ наздида қилган барча бағдан заррдан ҳам кам деб ҳисоблаш. Ва шу мартабада қонилиши руҳонини қонилиш ҳам. Барча нарсалар оламу одам Олпоҳга қароққа қонилиши вужули ҳам ўзиники эмас, чунки у ҳам Яратганнинг қонилиши. Фақирини ана шундай мазмулда англаган одам тасаввуф қилиниши ҳам этиб боради.

Сабр – тоқат, чидам. Сўфийлар тилида қийинчиликлардан шикоят қилишнинг аниқсиз, Худодан бошқата нола, илтижо қилмаслик. Сабр қилиниши бағло тирлобига солиб, бағлолардан кўрмайдиган одам.

Ражо – инъонининг ярми дейдилар, чунки сўфийнинг дупмани қилиниши сабр орқали жийовланади, тоғдан ҳалоқат топиш ҳам сабр қилиниши бўлади.

Хавф – қалбнинг ишончидан, нймон аминидан чиқиб, иккиланиш, қалбнинг шайтон нафратига ҳам вақтинчалик қўнгилга хавф-кўрқув сонининг қилиниши эмас, балки макрдан, нафс макридан кўрқадди. Қалбнинг шайтон нймони мустаҳкам одамдан кўрқадди.

Калом – умидлилик. Қалбнинг келажакда махуб вазилга этилишини умидворлини, хавфдан қўтилиш умиди. Дилнинг соғинчи, қилиниши ҳам шунга киряди.

Таваккул – барча яқин-ёмон ҳодиса ва ишларни Худодан деб билдиришнинг сўзини. Таваккул илоҳий файза зътимоли киши қилиниши. Бу маърифат ва амалдан келадиган олий мақомдати қилиниши. «Таваккул – нймон ҳақиқатидир» деган эканлар. Қалбнинг қалбоҳат кирларнинг кетиши, қазову қадар ҳукминга қилиниши, нафс қонилишидан чиқиб, Ҳақ розилигига қилиниши. Ризо қилиниши ўз ризосидан чиқиб, махуб ризосига қилиниши, илоҳий қилиниши, қалон, тина-қулурат ва хавфаланиш бўлмайди.

Қалб – мақомат даражаларини бир-бир эталлаб, муваффақиятга қилиниши қол мартабасига етади ва тасаввуф-тахаййулда илоҳий қилиниши муноқадда қила бошлайди, қалбни завқу шавқ камраб олади. Қалбнинг бир қоллати кўтариладикки, бутун аъзолари гўё Олпоҳ дейди-қилиниши, нафснинг булук Тагибнинг борлигидан хабар бералдиган бўлади.

¹² Трименгем Дж. Сўфийские орденъ в исламъ. – М.: Наука. 1989. 90-бет.

Аммо баъзиларнинг фикрича, хол мартабаси мақоматдан кейин келадиган рухий хусусият бўлмасдан, балки мақомларни бир-бирига эгаллай бориш жарасида юз беради. Бошқача айтганда, мақом катта амалий назорат босқичи, ажзу изтиробнинг чуқурлашиб, кучайиб боришини аниқлагса, хол – рухий тараққиётнинг натижа-ҳосилини билдиради; солиқда ўзга ҳолатнинг, ўзга рухий кайфиятнинг юзидан шидан ҳаёбат бериб туради. Хол – ўзига хос қисқа муддатли қалбнинг порлаши, чакмоқ чақилгандай ярқираган чарогон нурни туйиш ҳолати. У бир даҳзда пайдо бўлиб, яна ғойиб бўлиши мумкин. Хол – илоҳий раҳмат ва бараканинг нузул бўлиши, куйилиб келишидир Саййид Жабфар Саъжодийнинг «Фарҳанги муस्ताҳхоти урафо» номидаги лугатида хол тушуничасига куйидаги таъриф берилган: «Хол таваққули раҳматнинг пок дилига нузул бўладиган ва унинг руҳини таърифдан солиқнинг пок дилига нузул бўладиган хол дейдилар. Хол бир қомилга олиб борадиган фазилнинг даражасини хол дейдилар. Хол бир даҳзалик, ўткинчи ва доимий бўлиши мумкин. Доимий хол – холнинг юксак даражасидир»¹³.

Хол руҳият билан боғлиқ бўлгани учун у тасаввуфда махсуф номи билан ҳам аталган бўлган. Тасаввуф ахли орасида «илми хол» ва «илми хол» деган тушуниқлар бўлган. «Илми хол» тил билан ифода қилинган билгимлар, яъни зоҳирий билгимлар, чунончи шариъат билгимлари ҳам шунга кирди. «Илми хол» эса инсондаги сўз билан тушунтириб бўлмайдиган ғаройиб рухий кечинмалар, фавқулодда феъл-яъвор, хислатларнинг намён бўлишидир. Хол шу бонелар билан сўз, ҳазиналик, шодлик, ғам, завқ-шавқ, ыйраш ва хумор тушуниқлари билан алоқадордир.

Сўфийлар яна дейдиларким, холни тиришиш, таълим-тахсил билан қўлга киритиб бўлмайди, чунки хол – атоийи Худодир, ғойибдан келган туҳфа-неъматдир. Мақомни эса таълим-тахсил, жаҳду жиход билан касб этса бўлади. Шундай қилиб, хол – Оллоҳ иноятга, мақом эса мартаба.

Худди мақомнинг босқичлари бўлганидай, холнинг ҳам таълим-таърифга келтирилган босқичлари мавжуд. Уларга – **Қурб**, **Муҳаббат**, **Шавқ**, **Унс**, **Мушоҳида**, **Мушоҳида**, **Муқошифалар** қиради.

Қурб (яқинлик) – солиқнинг ўзини Тангри таолога яқинлаштириш хис этиш ҳолати, Худонинг хузурини бевоҳишта сезиши, Худо инсонга тушунишни ҳам аниқлагани.

Муҳаббат мақоми қалбда кучли туйғунинг кўтариллиши, бетони бевоҳишта бўлиб, барча гўзалликлар манбаи, қудрату нуфрат, неъмату раҳматга Тангри томон талпинишидир.

¹³ Сайжодий. Фарҳанги муस्ताҳхоти урафо. Техрон. 1941. 79-бет.

Мана муҳаббатнинг зўрайиши. *Сен ва менга алоқадордир* (бу таърифлар) – эса кўникиш, Худо меҳрига, шайқатига одалган ҳолати билан.

Унс (қалб) – нафси махв этишга катъий интилиш, танага қаратаётган раво кўриб, маънавийат учун жаҳол, яъни жангга кириш ва қалбни қалб, демак Мана шундай жилду жаҳд, шиддатли рухий изтиробнинг кейин солиқ. Ҳақ жамолини мушоҳида эта бошлайди, яъни таърифларнинг очилиб, илоҳий сирларнинг кашф этилишига йўл очилган ҳолатида мартабаси хосил бўлади.

Агарда бу мартаба-маъзиларнинг кетма-кетлик тартибидан шарт-шарт билан керак. Чунки бу ҳолатлар солиқда навбатма-навбат юз берган ва ёнинг бирданига бир неча хислат соҳибига айланиши ҳам мумкин.

Бир-бир соҳида бўлгандай, сўфийликнинг ҳам ўзига хос истеъдодли ва таваққулиликлар жазо деб қоритилганлар. **Жазба** – бу инсондаги алоҳида қисмларнинг маъна, рухий ва таваққулий-шуурий бир таваяжжухидир. Бу ҳолатида қалбнинг маънавийдан бу мартабага қандай қилиб эришганини таърифлариди, ул зот мана бу арабча жумла билан жавоб беришган: «Жазба» мени жазоботил ҳаққи ювазил амалис сақлатайин», «Мана хол ва жин-парининг амали учун Ҳақнинг жазобалари – тортиририлган бир тортиш кифоя».

Жазба жазба – тортиш, Ҳақнинг бандларига ва бандларининг Ҳаққа интилиши, продани Илоҳга боғлайдиган дард. У кўнгүлни қалбга олиб, фавқулодда йўлга етаклайди. Жазба қанча кучли бўлса, таваққулийи тез тарикат олобини ўзлаштириб, қалб кўзи очилади, холга келиши.

Шайқат ва ҳақиқат. Ҳақ йўлга кирган дарвешнинг ана шундай ҳолатида шайқатлар шайқатдан сўнг қўлга киритган маънавий таърифлариди. Бу ҳолатнинг «таъхид» (бирлаштириш), **Майруф** Кархий ва Абдусаломнинг «таъхид» (бу қоллиш) деб атадилар. Зеро, солиқ ўзи билан Илоҳ таолога маънавий қисқартира бориб, вужуд тўсиқларини енгиб ўтиб, таъхид билан қўллади ва тўлалигича Мушқоқиятта кўшилиб, у билан қалбнинг, эриб кетди. Сўфийлар буни қатранинг уммон (оқсан)га таъхид билан қўллашган таъхидлар. Дарҳақиқат, қатра уммондан нишона, таъхиднинг маънавий катрада ифодаланган. Шу сингари инсон руҳида таъхид шайқатлари мавжусам. Бирок молдийлик уни Илоҳдан ажратиб қалбни Ақилдан ажратилган, вақтинча ғарибликка, мусофирликка бўлган ҳолатида қалбни доғда қийнашиб азоб чекади. Аммо руҳ молдийликдан қалбдан, мусофирро шабнамдай бўлиб, уммонга – ўз аслига бо-

риб кўлиниши мумкин. Бу васл факат илохий маърифат оркали, яъни ўз-ўзини англаш, таниш ва шу асосда ўз Раббини таниш оркали кўлга киритилади.

Шундай қилиб, илохшунослик илми бўлган ирфон ёки маърифат тариқатнинг хосиласи ва бевосита давомидир. Бошқача айтганда тариқатдан мақсад маърифатдир. Хўш, маърифатнинг ишончаси нима қандай киши маърифатга эришган деб ҳисобланади? Сўфийлар назарида маърифат фикрдан олдин келадиган ва шубҳага заррача асос қолдирмайдиган билимдир. Маърифат билими ботиний билим деб ҳам юритилади. Гарчи зоҳирий билимлар Ҳақ таоло асрорини англашга яроқсиз бўлса-да, лекин дунёни билиш Оллоҳни билишнинг биринчи босқичи, яъни Оллоҳни билиш дунёни билишдан бошланади, чунки дунё – касрат олами, Оллоҳнинг ижоди. Унинг сифатлари, қураётини намойён этиб турадиган кўзгу. Тасавуф назариётичларидан бири Абдураззоқ Қошоний Ибн ал-Арабий сўзларини тавниб, маърифатга қуйидаги таърифи берган: «Маърифат мухтасар билимларни тафсилотлар суратида танимоқдир, илохий маърифат илохий зот ва сифатларни ахвол ва ҳодисалар тафсили ва нузул бўлган амрлар суратида таниш демак».

Тасавуф аҳли билишнинг фалсафий йўллари – ҳис қилиш, тасаввур, мантқий тафаккур ва ҳоказоларни ҳам эслаб ўтядилар. Бирон уларнинг фикрича, ақлий-ҳиссий билиш зоҳирий билимларни англашга кифо қилади, ҳолос. Илоҳиётни англаш учун эса ақл ожиздир. Илоҳиёт билими ақлга симайдиган, ақл ўлчовларидан баялд турадиган билимдир. Ибн ал-Арабий айтдики, Худо ҳақида ҳам ақл ишлатиб тил билан ифода этиш мумкин, лекин ақл кучи билан уни билиш мумкин эмас. Ақл исботни талаб қилади, далил ва таъриба билан иш қўради. Ваҳоланки, Худонинг борлиги, зоту сифатларини далил орқали исботлаш мушкул. «Маърифат» Ҳақ томонидан юборилади.

Зоҳирги замон илм-фаннинг нуқтан назаридан Ибн ал-Арабийнинг бу сўзларига нима дейиш мумкин? Ибн ал-Арабий айтганидек, Худонинг борлигини далил билан исботлаш мушкул, аммо мумкин. Зоҳирги замон квант назариясидан келиб чиқувчи объектив борликка мажму сифатда ёнашув ва синергетик дунёқарашдан фойдаланиб Худонинг борлигини исботлаб бериш бўлади. Шу ўринда тасавуф аҳли тез-тез муурожаат қиладиган уч хил билим босқичлари – илмул яқин, айнул яқин ва ҳаққул яқин тушунчалари устида тўхталмоқчимиз. Арабча «яқин» сўзи «ишонч» сўзи билан мавнодош бўлиб, бирон нарсага қатъий ишонини англатади. Бу сўз Куръони каримда ҳам кўп қўлланилади.

Илмул яқин, китобий, таҳсиллий билимга ишора бўлса, айнул яқин ўз иштирокида аниқланган, таърибавий билимни англатади, ҳаққул яқин эса, ўзи таъриба воситасига айланиб, ҳақиқатни англашдир.

Илмул яқин – билиш оркали ишонини. Масалан, мента тушунтириб айтдиларки, олов иссиқ ва у қуйдилади, мен бунга ишондим. Айнул яқин – билимга таъриба қилиб ишонини. Мен ўзим синаб кўрдим: олов ҳақиқатан ҳам иссиқ ва қуйдилади. Ҳаққул яқин – ҳақиқий ишонч, яъни мен ўзим оловда ёним ва оловнинг ёндириш кучи, хусусиятига батамом ишондим.

Мухаббат – тасавуфнинг асосий руқнларидан бири. Жуда кўп ирфоний тушунча-истилоҳларнинг шарҳи мухаббатга келиб ботланади. Тасавуфни олдий қилиб, илохий мухаббат ҳақидаги билимлар мажмуи дейиш мумкин. Чунки тасавуф илохий маърифатни эгаллаш, Оллоҳнинг сифати ва исмлари орқали Унинг зотини билиш ва таниш талиб қилар экан, буни ақл ва назарий-тафаккурый билимлар билан эмас, балки яширин бир ички тўйгу, ботиний басарият, яъни мухаббат воситасида амалга оширилади.

Шунинг учун, чинкама солиқ, бу ошиқ солиқдир. Ишқ илохий маърифатни пайдо қилувчи қудрат, солиқ вужудини ёндириб, махбуб висолга яқинлаштирадиган покловчи муқаддас олов. Қилбда ишқ қанчалик кучли бўлса, солиқ маърифат зиналаридан шунчалик бирдам ва тез кўтарилга боради, нафсий сифатларини тарқ этиб, қамолот чўққиларини забот этаверади.

Тасавуфда бандларнинг Илоҳга мухаббати билан бирга, Оллоҳнинг ўз бандларига мухаббати ҳам эътиборга олинди. Астини олганда, олам, унинг ашёлари, тирик мавжудотлар, инсон – ҳамма-ҳаммаси Муллоқ руҳнинг мухаббати туйфайли вужудга келган. Аҳли ирфон тасавуфига кўра бошида Муллоқ руҳ жавҳаридан бошқа нарса йўқ эди. Муллоқ руҳ ўз хусусу жамоли, қураётига маҳлиё бўлади, яъни ўзи ўзини севиб қолади ва хусусу жамолини намойиш этиш учун дунёни яратади. Демак, Дунё Муллоқ руҳнинг кўзгуси, Инсон Унинг мухаббатининг менини Инсон ўз хилқати, тўзлиши билан илохий хусусиятларни акс эттирган тиссолдир, унинг қалби эса нури Раҳмон маскани. Шунинг учун тасавуфий мухаббат икки ёқламадир, бир томондан, ўз яратувчисига мухаббат, иккинчи тарафдан, Тангрининг бандасига марҳамати, хайру аҳсони, Ҳақнинг бандига мухаббати.

Аммо ҳужжатли ислом имом Абдуҳомид Ғаззолинининг фикрича, Оллоҳни севиш факат жувуни бор алоҳида шахслар – ошиқ солиқнинг фазилати эмас, Оллоҳ ҳамма учун сеvimлидир, чунки Унда инсон таъиниридаги барча эзгуликлар, инсонни ўзига тортувчи, мухаббатига са-

баб бўлувчи жамики сифат ва хислатлар мавжуд. Алтома буни куйидаги омишлар орқали тушунтиради: 1) инсон ўзини, ўз камолоти ва ҳаётини асос бўладиган нарсаларни севади; 2) ўзига яхшилик қилган, ёрдам берганларни севади; 3) умуман ҳаммага яхшилик қилдиган саховатли одамларни севади; 4) шунингдек, барча гўзал нарсалар, нафосат олдани хушбўй, хушсурат нарсалар ҳам севади; 5) маслак ва мазҳаб юзасидан ҳам одамлар бир-бирларини яхши кўрадилар. Аммо бунда муайян шаклнинг жисми, вужудини эмас, балки мазҳаби, рухий-маънавий ўхшашлиги муҳаббатта сабабдир. Шу каби сахийлар сиймосида саховатли одиллар сиймосида адолатни, қаҳрамонлар сиймосида қаҳрамонлиқни севади. Бу сифатларнинг ҳар бири алоҳида олинганда муҳаббатта сабаб бўлади, аммо улар бир сета йингилса-чи? Унда муҳаббат ҳам йингилди, кучаяди ва у Худота бўлган кайноқ муҳаббат даражасига кўтарилди. Чунки фақат Тангригина барча яхши, эзгу сифатларни жамлаган Зотдир. Худони севиш орқали биз абадиятни, абадий адолат ва Ҳақиқатни севади. Инсон ана шу идеал етуқлик ва камолни кўрсайди, ўзининг барча ният ва орзуларини шу билан боғтайди.

Ҳазолийнинг уқтиришича, инсоннинг ўзини севиши ҳам Оллоҳи бўлган муҳаббатдан нишона, негаки ўзини севиш – ўз камолоти учун курашиш демак. Бизни бунёд этган Парвардигор камолотимизга раҳнама. Шу боис биз ўз камолотимиз ва ҳаётимизни севишимиз билан Худони севаган бўламиз. Бу фикрни мутафаккир «Ўзини таниган киши ўз Раббини танийди», деган ҳадис билан тушултириб айтдики, ўзини севиш – ўзини таниш демак. Шунинг учун муҳаббат ва маърифат ўзар алоқадор тушулчулар бўлиб, «маърифатсиз муҳаббат, муҳаббатсиз маърифат бўлмайди».

Ҳазолий таъкидига кўра, илоҳий муҳаббат билан инсонни муҳаббат орасида зиддият йўқ. Аксинча, илоҳий муҳаббат инсонни муҳаббатнинг ривожланиб, камол топган кўриниши. Ҳамма тарафларни одамни севишда. Биз нима учун оқил, ориф ва заковатли одамларни севади? Ҳазолий бунга жавоб қайтариб дейдики, маънавий камолотта интилан, эзгу қалбни ҳар қандай одам севишди, чунки Оллоҳни севади ва Оллоҳ ҳам уни севади. Пайғамбарлар, ориф, солин кишилар шунинг учун муҳаббатта сазовордирлар. Бундай кишиларни севаган одамларнинг нияти бузуқ ва ўй-хаёли разолатли билан банд бўлган бўлади.

Тасаввуф ғоялари, кўп тармоқли, кўп қиррали, баъзан бир-бирига зид аммо қизиқарли, турли йўналишдаги мазҳабу сийсилалар қарашларини бирлаштирувчи беҳудуд фикрлар олами. Бир ёқдан Куръону Ҳадиси маъни, илми қалом, мутаъазиллийлар, ашъарилар, «Ихванус сафо» жамли

ган фалсафа, иккинчи ёқдан Зардушт ва Будда, Исо ва Муҳаммад, Афлотуну Арасту ғоялари, шохлик ва адолат, мулк ва тенглик, хайру шарр турғисинда баён этилган турнамо ҳикमतлар. Инсон ахлоқини поклаш, роҳатлилик ва рост сўз ҳақида ўйга берувчи пандномадлар. Буларнинг қаммаси сарчашма бўлиб, тасаввуф деган дарёга келиб қўшилган. Бирок, бундан тасаввуф турли билимларнинг механик равишдаги йингилдиси йилма таълимот экан-да, деган хулосага келмаслигимиз керак. Тасаввуф қилма-хил оқимлардан, диний, адабий манбалардан ўз максатлари йўлида фойдаланган, уларни ўз қарашларига мослаб ривожлантирган. Инсон учун қайтуриш, унинг маънавий камолотини ўйлаш тасаввуфнинг доимий ўзақ масаласи бўлиб келган. Тасаввуф тарихида ҳар хил сингилда ва тоифалар алмашиб турган бўлса-да, инсон маънавияти маънавий ҳеч қачон тарикат аҳли диккат эътиборидан четда қолган эмас. Анинкча, инсоннинг ботиний, ички зиддиятлари, руҳ ва жисм орасидан кураш сўфийларни кўп қизиқтирган. Улар инсонда азалий икки қарима-қарши куч – раҳмоний ва шайтоний қувватлар борлигини, инсон Оллоҳнинг бандаси сифатида шайтон васвасасини ениб, раҳмоний фангилларга эта бўлиши лозимлигини таъкидлайдилар. Инсоннинг ҳаёлиги ўрни, жамият бўлиб яшаш тартибларига ҳам шу мавқадан турғиб қаралган, чунончи, иқтимоий низолат, уруш-жанжаллар, мулкий тенгсизликнинг туб моҳияти, бош сабабни ҳам тасаввуф инсон таъбияти ва сифатидан кидиради, инсоннинг ахлоқини тузатишни унинг таълимий салибни, хайвоний кучларни маҳв этишдан бошлаш керак, деб тушултиради. Тасаввуфчилар инсон таъбиятидаги салбий кучларни умумий ном билан «нафс» ёки «нафси амора» деб атадилар ва унга қарши уруш эълон қилдилар. Мол-дунё тўплаш, нафс эҳтиёжига қараб юриш, қирғу-хаёс қатъий қораланади. Инсонни ноқислик ва филокатлардан кутқаришнинг бирдан-бир тўғри йўли – нафсни ўлдириб, қаноат билан қаноат яшаш, руҳ – продани чиниктира бориб, инсонда инсонийликни, яъни илоҳийликни тантана эттириш зарур, деб тарғиб қилинади.

Ушбу фикрлар улуғ шайхларнинг «тасаввуф» тушулчуасига берган таърифларида аниқ ифодаланган.

«Тасаввуф нима?», деган саволга Шайх Нурий жавоб бериб айтган: «Тасаввуф – нафс лаззатларидан воз кечиндилар». Ёки Шайх Сафий Алмишоҳ жавоби бундай: «Тасаввуф – нафс манзилларини боенб ўтишдир». Шайх Рахим: «Тасаввуф – Худо йўлида нафсдан кечмоқдир». Атоқли сўфий шоир Бобо Тоҳир эса бу маънони яна-дан аниқроқ қилиб: «Тасаввуф – ўлимни йўқ ҳаёт ва ҳаётни бўлмаган ўлимдир, яъни хайвоний ҳаётда ўлмок ва инсоний ҳаётда яшамок», деб айтган. Демак, нафс одамни одамийликдан чиқаради, азим

гуноҳларни қилишга сабабчи бўлади. Куръони каримнинг «Хумаза» сурасида айтилишича, мол тулпашга меҳр кўйиб яшаган одам мол-мулк билан Худонинг оташида ёниб, нобуд бўлади¹⁴.

Нафс худонилликни, ўзим бўлай фалсафасини тугдирлади. Нафс домига тушгандан кейин, киши ҳеч нарсадан тап тортмайди, харом-харишдан хазар этмай, бошқалар ҳисобига бўлса ҳам яхши яшашни ўйлайди. Оқибатда у зотим, бераҳм, риёкор ва барча сайбоний ҳислатларга эга бўлиб қолади. Шунинг учун тасаввуф талаб этган тийилиш, қаноат сабуру фақирлик тарикатида тап кўл.

Шу бонс ҳам Туркистоннинг улугъ авлиёси Ҳожа Аҳмад Яссавий нафсни инсонийлик душмани, нймон душмани деб, ҳикматларида уни газаб билан қоралаган эди. Чунончи:

Зотим нафсим ҳеч кўймайин ўйга солди,

Нафсдин кечиб чин ошиқлар Оллоҳ деди.

Нафс йўлга кирган киши расво бўлур,

Йўлдан озиб, тойиб тўзиб гумроҳ бўлур.

Ётса — кўнса шайтон билан ҳамроҳ бўлур,

Нафсни тепкил, нафсни тепкил эй балқирдор!

Нафсдан кутулмасанг, ошиқ ҳам бўлдолмайсан, Ҳақ йўлга ҳам қиролмайсан, дейди улугъ шоир.

Маблум бўлдики, тасаввуф аҳли нафс деганда фақат ейиш-ичишни назарда тутмаганлар, бу тушунча кенгайиб ҳам чуқурлашиб, бойлик, мулк тож-тахт масалаларига боғланиб кетади. Тасаввуфнинг дунёга, ҳаётга муносабати, эрк, узағат каби иқтимоий ҳодисаларга қарашини ҳам шу тушунча асосида ойдинлашди.

Алишер Навоий ҳам ўз асарларида, нафсни инсон боласининг энг галдор душмани сифатида таърифлайди.

Комилг инсон, одамзод орзу қилган жаминки эзгу ҳислатларни ифодачиси, у Мутлақ Рух билан инсоният ўртасида восята бўлувчи мукъаддас хилкат. Бундай мартабага мушарраф инсонларни ваилуллоҳ қиёда, кутб, ғавс, автор, аёдол деб ҳам улуғлаганлар.

Дунёнинг тинчлиги ва фаровонлиги инсоният бахт-саодати ҳақиқатини ҳам, доно ва оқил, пок ниятли одамлар фаолиятига боғлиқ. Яъни, илоҳий поклик ва нафосат, эътиқод ва тафаккур бизни бағно-қазодан асрайди ҳаётни авайлаб, сақлаб туради. Тасаввуф ўз усули, ҳақиқат деб топгани йўли билан шу мақсад сари интилган. Тасаввуф аҳли ситинган идеал-Комилг инсон асгида халқ идеали, адабиёт идеали эди. Бу ҳаётбахш таълимнинг пешволари яратган асарлар, сўфиёна руҳдлати шеърду достон

¹⁴ Куръони карим. —Т.: Чўлпон, 1992, 104-сура, 1-боғитлар, 522-бст.

ларни мутолаа қилар эканмиз, ёруғлиқнинг зулмга, ҳайратнинг шаррга, фийси қамолнинг нуқсу ноқислиқ, қатгафаҳмлиқ ва подонлиққа қарши омонсиз жангга гувоҳ бўламиз. Воксан, тасаввуф шайхлари, зулм ва қоронғилиқ лашкарларига қарши маррифатни курол қилиб олиб, жангга кирган паҳлавонларга ўхшаб кетадилар. Улар Қавба деб кўнглини тав олдидлар, кўнгли райига юрадиган, дунёни кўнгли орқали бийлагидан ва кўнглига синалагидан одам Оллоҳнинг севгани деб чиқдилар.

Мохиятан олганда, қомилг инсон ҳақиқати тушунчаларнинг мухта-сар марзи шундан иборат. Аммо бу ҳақда улугъ алломаларнинг қиймаг ва қимиятти қарашлари, фикрлари бор.

Қомилг инсон тасаввуф адабиётида кўп марта тилга олиндиб, муно-варларга сабаб бўлган ва бу ҳақда маҳсус китоблар ёзилган. Шулардан Сайид Абдулқарим Гелоний ва Азизиддин Насафий (XIII аср)ларнинг «Нисони қомил» номли рисоаларини маҳсус тилга олиб ўтиш мум-кин. Асгида, қомилг инсон тушунчаси биринчи марта Шайх Кабир номли билан машҳур бўлган Мухъйиддин Ибнал Арабий (1165–1240) томонидан муомалага киритилганини қайд этмок жоиз¹⁵, деб ёзди-лар Маълано Нажмиддин Комилгов:

Ибнал Арабий назияда қомилг инсон — бу ақл аввал ёки нафси ав-вал, ақли кўли тушунчалари билан маънодошир. Чунки Тангри таоло илоҳий нурдан илк марта Ақли аввалга яратди ва унинг сурагу шаклини қомилг инсон киефасида зуҳур этди. Шунинг учун «Ҳақалаллоҳу ода-ма ило сураатар-Раҳмону» деган ҳадис мавжуд. Мавноси: Оллоҳ одам-ни Раҳмон сурагида яратди. Қомилг инсон, шу тариқа, Оллоҳнинг Раҳмонун Раҳими сифатларига эга бўлди, дейдилар¹⁶.

Ибн ал-Арабийнинг фикрича, қомилг инсоннинг ердати тимсоли қариги Пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламдир.

Сайд Абдулқарим Гелоний фикрига кўра, ҳар бир инсон иккинчи-ининг ўрнини босадиган нусхадир ва бир-бирининг қаршисида турган кўлгу қабидир. Битта одамдаги ҳислат ва сифат иккинчисида акс этиб туради. Аммо фарқи шундаки, бу аксланиш баъзиларда феъл-ҳаракат бўлиши бўлса, баъзиларда эса қува, яъни ҳислат-хусусиятлар билан на-мон бўлади. Демак, истевдод ва қобилият, хусусият ва сифатига кўра бир-биринга ўхшаш одамлар беҳад кўп. Буларни умумий ном билан халқ, одамлар деб кўя қоламиз. Биринга қараб иккинчисининг хулқу атвори, шрижаисига баҳо бера оламиз. Аммо шундай қомил ва ақмал кишилар борки, улар қамолотда нафақат ўзга одамлардан, балки бир-биридан ҳам беқини фарқланиб турадилар. Буларни авлиё ва анбёе деб атаймиз. Бу-

¹⁵ Нажмиддин Комилгов. Тасаввуф Биринчи китоб. —Т.: Ёзувчи, 1996, 145-бст.

¹⁶ Сайид Солдиқ Гўҳарян, Шарҳи истилоҳоти тасаввуф, 1-жилд, 125-бст.

ларнинг ҳам даражалари бор: баъзилари комил, баъзилари акмал, бир қисми эса фозил, яна бир қисми афзал, яна бири эса афзалу акмалдирлар.

Шайх Омиллий дейликим, ҳаққўй олимларнинг фикрига қараганда, олам Комил инсон ҳақиқати туфайли барқарордир, зеро фалғалар унинг нафаси билан айланурлар, мулки маънакут ундан таълим олуурлар. Шундай мартабада Комил инсонни Ҳақнинг кўзгуси дейдилар. Ҳақ таоло ўз исми ва сифатларини факат Комил инсонда кўради. Шунга ҳам таъкидлайдиларки, Комил инсонгина Ҳақ курагининг буюклиги, чекизлигига туюво бўла олади.

Шу мазмунида инсонни Оллоҳнинг ердаги халифаси — ўринбосари дейиш мумкин. Қуръони каримда инсонга берилган таърифлар ҳам Комил инсонга берилган таърифлардир.

Шайх Азизиддин Насафийнинг «Комил инсон», «Мақсади аксо» «Зубдагул ҳақойиқ» номли ва бошқа асарларида комил инсон масаласи бир мунча бошқача ёритилган. Унда бу тушунча инсоннинг пайдо бўлиши, таракқиёти, мартабалар топиши билан боғлиқ ҳолда олио қаралган. Биз Насафий таърифларида айнан ҳаётини одамга хос белгилар, ахлоқий сифатларни кўрамиз. Яна шунга ҳам айтиш керакки, Азизиддин исломдаги бир нечта илмининг инсонга бўлган қарашлари ва муносабатларини чоғиштиради, инсонни қайҳоний вужуд сифатида ҳам ер махлуқоти сифатида ҳам таҳлил ва тадқиқ этади. Насафийда комил инсон руҳ тушунчаси билан энч алоқада текширилади. Инсон мартабалари руҳ мартабалари сифатида олио қаралади. Шунинг учун умумий тушунчалардан конкрет тушунчаларга ўтиб туриш бор. Бунинг сабабларидан яна бири Азизиддин Насафийнинг камолотни уруж (кўтарилиши) ва нузул (тушиши) назариси асосига тушунтирилади. Бу назария, ўз навбатида, улуғ олам ва кичик олам тушунчалари билан боғланиб кетади. Чунки Насафий Ибнал Арабийга кўшилиб, инсонни олами сатир (кичик олам), илоҳий олам ва моддий оламни биргалликда олами кабир (улуғ олам) деб айтади. Улуғ оламдаги жаминки наъра ва хусусиятлар кичик оламда, миллиард мартаба кичрайтирилган ҳолатда, мавжуд. Шунинг тарихи инсон юқори олам — олами кабирнинг кичрайтирилган нуҳаси бўлиб ҳисобланади. Уша замонда бу гаплар таҳмин (типотеза) босқичли бўлса, бутунги кунда бу фаразлар илмий асосланиб, амалиётда кўрилиб мажмулар назариясига айланган.

Азизиддин Насафий комил инсонга таъриф бериб ётади: «Билгилки, Комил инсон деб шарият ва тарикат ҳамда ҳақиқатда етун бўлган одамга айтадилар ва агар бу иборани тушунмасанг, бошқа ибора билан айтайин: билгилки, комил инсон шундай инсондир.

ким, унда кўйидаги тўрт наъра камолга етган бўлсин: яхши сўз, яхши феъл, яхши ахлоқ ва маориф».

Бу сифатлар билан зийнатланган одам ёлгон, риё ва бадкорликдан чекинади, ҳамма вақт эзгу ният билан эзгу ишларга тайёр туради. Азизиддин Насафий яхши ахлоқ ҳақидаги Зардушт ояти ёнига «маориф», яъни тасаввуфий поклониш талабни кўшиб кўйган. Унинг фикрича, тарикат йўлига кирган солиқларнинг вазифа-мақсади, ушбу тўрт фазилатни етгаллашдир. Кимки ўзида шу сифатларни камол топтирса у камолотга эришади.

Насафийнинг маъжур таърифидан иккита хулоса келиб чиқади. Биринчиси, одам назарида комил инсон ҳаётдан ташқари бўлган аллақандай маъжум нот эмас, балки реал одамдир. Иккинчи хулоса шуки, Насафийга кўра, комил инсон мартабаси тарикат ва риёзат йўли билан кўлга киритилган маъжур мартабадир.

Комил инсон ҳақида юқорида баён этилган фикрларни жамласак, кўйидаги хулоса келиб чиқади:

— Комил инсон — инсонларнинг энг мукаммали, энг оқили ва энг доноси, яъни энг ақлгиси.

— Комил инсон Илоҳ билан одамлар орасидаги воситачи, илоҳий амр, гийб асрорини олдий одамларга етказувчи улуғ ҳомийдир.

— Комил инсон мартабада Ақли аввалга теги, Оллоҳ аввал Ақли кўлини, яъни Комил инсонни яратди, кейин у туфайли бошқа махлуқотлар яратилди.

— Комил инсон руҳи азалдан маъжум, у Тангри таоло яратган энг мураббит руҳдир.

— Комил инсон шу сифатлари билан мушак илоҳий хислатларни жамланган қайҳоний маъжудликдир, у агар олдий инсон суратида кўринса ҳам, лекин маънан коннотни камраб олган ҳаминша белор ва ҳамма нарседан қибридор бир зотдир.

— Шу мартабада у Оллоҳнинг ердаги халифаси бўла олади.

— Комил инсон қишлоқлик жамияти ичидан етишиб чиқадиган муътабар зотдир. У азалдан мартабаси аниқ бўлган эмас, балки ахлоқий ва маънавий покланиш жараёнида камолотга эришади.

— Шу учун ҳар бир пок ахлоқли, илоҳсевар шахс комилликка интилоини ва бу йўлда насиба олиши мумкин.

— Комилликнинг белгиси Ҳақ йўлидан бориб, халжқа фойда келтиришдир. Киши ўз нияти, сўзи, амалий ишлари, билан қанчалик одамларга наф келтирса, ёмонларни тўтти йўлга солса, Худо йўлида фидо бўлса, у шунча комилдир.¹⁷

¹⁷ Илҳамиддин Қомилов. Тасаввуф. Биринчи китоб. —Т.: Ёзувчи, 1996. 147, 150 бетлар.

Азизиддин Насафий камолотнинг белгиси сифатида икки нарсани асос қилиб олган: бунинг бири, ҳамлада ахлоқ, иккинчиси, ўз-ўзини таъиниш. Шу икки асоснинг бор ёки йўқлигига қараб у одамларни уч қисмга ажратган. **Биринчиси** ҳамлада ахлоқий хислатлар билан безанмаган ва ўз-ўзини танимаган одамлар. **Иккинчиси** ҳамлада ахлоқий хислатлар билан безанган, ammo ўз-ўзини танимаган одамлар. **Учинчиси** ҳамлада ахлоқий сифатлар билан безанган ва ўз-ўзини танитган одамлар. Олимнинг назарида ана шу кейинги – учинчи тоифа одамлар қомил инсонлардир.

Энди ҳамлада (мақталган) сифатлар нимадан иборат эканини ҳам аниқроқ айтиб ўтайлик. **Шариат аҳли** назарида ҳамлада ахлоқ – бу беш вақт намозни қанда қилмайдиган, бошқа фарзу амалларни ҳам сўзсиз бажарадиган мўмин-мусулмон, солиқ одамдир. **Хикмат аҳли** эса билганимизга, ҳамлада етук бўлган одамларни ҳамлада ахлоқ деганлар. Тасаввуф аҳли илму дониш, тақво ва мустаҳкам иймон, солиқлик баробарида янриёзат билан қирадиган жуда кўп сифатлар, чунончи манманлик наф ва хирсни тарқ этиш, ростгўйлик, ҳалоллик, собит ва собирлик, Худодан рози-ризо бўлиб яшашни ҳам ҳамлада ахлоқдан талаб қилганлар.

Хулоса қилиб шунни айтиш мумкинки, тасаввуф аҳли, инсон камолотида нафсни билгиш ва уни тарбиялашга алоҳида эътибор берганлар. Бу масаллага тасаввуф нуқтани назардан чуқурроқ тўхталиб ўтишликни жон деб билдик.

«Нафсе инсоннинг моддий ўзики, «Мен»лигидир. Бизнинг болганимизга бир идора эмۇвчи, жисмиализми, моддий борлигимизни, ҳаёт учун зарурий манфаатларимизни кўриқатиш ва қўлини мақсадда фалоний кўрсатувчи маънавий бир борлик нафсдир»¹⁸, деган экан Жўшоп. Нафсини навжудлиги зарурийят ва унинг истаклари табиийдир. Лекин уни назорат қилиш, тарбиялаш ва ёмон иллатлардан поклаб турниш шариатда инсонга бағойи нафсе иллати юкмайд. Тасаввуфдаги бошқа тавлимотларни кўятуриб, бу масала устида Нақшбандия тавлимотида нима дейилганини кўриб чиқайлик.

Нақшбандияда бу масаллага махсус эътибор берилган. Бу тавлимотта мувофиқ нафсе инсоннинг лаптоифларидан биридир. «Нафсе халқ оламидан вуждуга келган», дейди Аҳмад Сирхиндий. Шунинг учун бу оламдаги хуусуятлар унда мажжуддир. Лекин нафсе халқ оламидан бўлса-да унинг асли Амр оламидан бўлган қабдининг фаолиятдир. Шу туфайли уни тарбиялаш мумкин. Кўпинча, бошқа тасаввуфий адабиётларда нафсни йўқотиш, ўлдирини зарур дейилад. Нақшбандияда эса, инсонни берилган нафсе қувватини эзгуликка йўналтириш, уни тарбиялаш зарур деб хисобланади.

Нафсе тарбияси инсон қалбини оқайди, Баҳоуддин Нақшбанд қалбга руҳий ва жисмоний олам ўртасидати воситадир, деб Баҳо берган ва шунга асосланиб, ўзининг тарикатига вуқуфи қалби деган талабни киритган.

Баҳоуддиннинг «вуқуфи қалби» тавлимоти икки маънони аниқтади. **Биринчидан**, ҳақиқатни аниқлашни, кишининг қалби Ҳақдан олох бўлиб туришини аниқтади. Буни ёндириш деб атайдилар. **Иккинчидан**, солиқ ўз қалбидан воқиф бўлиши ва унга таважжуж қилиши, яъни унга тўла юзланиши кераклигини аниқтади. У қалбини Тангри зикри билан машғул бўлишга чорлаши ва уни гофил бўлишга қўймаслиги керак бўлади.

Демак, «вуқуфи қалби» шундай тавлимотки, инсон унга асосланиб барча ҳолатда ва ишда доимо қалбига қараб, ундан олох бўлиши, қалби ва, фақатгина илохий нурулар ила тақаллий этиши керак. Шундагина инсон Оллоҳнинг ердати халифаси вазифасини бақариб, бутун оламнинг тугтожиси деган унвонини оқлай олади.

Баҳоуддин Нақшбанд инсон ўз-ўзини аниқлаши учун зарур бўлган руҳий камолот йўшарига ҳам қатта аҳамият берган. «Ориф кишилар топа оладиган ва бошқалар топа олмайдиган йўл уч қисмга – муруқаба, мушоҳада ва мусохабага бўлинганлар»¹⁹.

Муруқаба, орифларнинг руҳий камолот йўшаридан биринчидир. «Интиликма, муруқаба мушток бўлишидир. Муруқаба тарақаба-интизор бўлмок сўзидан олинган. Бунда солиқ Ҳақ йўлидан борётган киши ўнган хос хайрват билан ўтириб ва Оллоҳдан келадиган файтага интизор бўлади. Шунинг учун уни муруқаба деб атайдилар»²⁰.

Демак, муруқаба муштоклик, интизорлик бўлиб, Аллоҳдан келадиган файтага мунтазир бўлиб туришни билдирар экан.

Нақшбандия бўйича, орифлар руҳий камолот йўшаридан иккинчиси мушоҳададир.

Мушоҳада ҳақида Баҳоуддин Нақшбанд шундай деган экан: «Мушоҳада – воридоти гоийобиятдурки, қалбга нузул этур». Бу таърифининг мазмунини тушуниш учун «Воридоти гоийобия»ни тушуниш керак. «Воридоти гоийобия» ғайб оламидан кирувчи ҳолдир. «Нузул» юқоридан тушши маъносини аниқтади. Демак, ажлоду-авлодлар, фарзанду шопирларнинг қувватлари бир-бири билан боғланган бўлиб, ана шу руҳий занжирнинг қайсидир халқасида бирор савоб иш қилинса,

¹⁸ Намрузова Г.Н. Нақшбандия тасаввуфий тавлимоти ва барқамол инсон тарбияси. Давгорлик автореферти. – Т.: 2002. 29-бет.

¹⁹ Абдулрҳим Нақшбандия. Шажадин таййибдин машоихи нақшбандия мужаддидини, 716.

инсон қалбида ғайб оламиндан шодлик тушди, хато қилинган бўлса кўнглин хира бўлади. Айни шу фикрни ХХ аср охирида, Америкалик олим Вернон Вульф илмий асосда исботлаб берди. Накшбанднинг мушоҳада берган таърифини шундай изоҳлаш мумкинки, бу бизга кўринмас оламда бўлган ҳолатнинг қалбга тушиши. Хазрат Баҳоуддин мушоҳада ҳақиқидики давом эттириб: «замон ўтқувчидир, яъни унда сокинлик йўли шунинг учун ғайб оламиндан киреётган бу ҳолатларни идрок қилга олмаймиз. Лекин бу ҳолатнинг қалбга тушиши натижасида бизда сифат ўзгариши содир бўлади. Қалбга кирган ҳолатнинг сифатига қарабизда қабз – сиқилиш ёки баст – шодлик бўлади ва бундан биз уни билга оламиз».

Ҳаққа етишмоқчи бўлган киши мушоҳада даражасига юксалиши учун қалбнинг ҳар бир ҳолатини кузата оладиган бўлиши ва ш ҳолатнинг сабабларини таҳлил этиб, топа оладиган бўлиши керак. Бунинг учун инсон «Хуш дар дам», яъни ҳар бир нафасда Хушёр – Оллоҳдан отоҳ бўлиши, ғафлатни тарқ этган бўлиши лозим. Накшбанд зикрини ҳақиқати – ғафлат майдонидан чиқиб, мушоҳада фазосига киришди дейди. Демак, қалбнинг ғафлатдан уйғонишида зикр – Оллоҳни ёдлаш туршининг аҳамияти катта экан. Қалб уйғонгандан, аслини танитганда сўнг ҳар бир нарсанинг асл сабабини билга оладиган ва кўра оладиган даражата етганидан кейин ўз ҳолатини мушоҳада эта олар экан. Қалб Тарбияси мушоҳада даражасига кўтарилишининг асосий йўлидир.

Мусохаба – орифлар руҳий камолотининг учинчи йўлидир. Накшбанд бу учинчи йўл – орифларнинг Ҳаққа етилиш воситасини шундай изоҳлаган: «Мусохаба – ўтган ҳар бир соатимизни хисоблаш ва текширишдир. Ўтган ҳар бир соатимиз, нафсимиз ва замонамизни Хузур билан ўтдимиз ёки нуқсон биланми, яъни ҳаммаси нуқсон билан ўтган бўлса, қайтамиз ва амални аввал бошдан бошлаймиз».

Баҳоуддин мусохаба билан вужуфи замоний тушунарчасини бир маънода ишлаган. У – «Вужуфий замоний бандининг ўз аҳволдан ото бўлишидирки, ҳар замонда унинг сифат ва ҳоли қандайдир шукри муносибми ёки ўзга лойикми», – дейди. Бу икки ҳолатдан риоятни вужуфий замоний, деб атаган. Баҳоуддин вужуфий замоний ҳар бир нафасни сақлашдир, токи, ҳар нафас ва хатто нафаслар орасидаги вақт ҳам ғафлатда ўтмасдан, отоҳлик билан ўтсин, деган ғояни илгари сўрган. Унинг фикрича, мусохаба даражасига етилиш учун ориф вақтинини қадрини билладиган бўлиши керак.

Накшбандия тариқати аҳоли орасида бутун тасаввуф аҳлига ҳо бўлганлик, вақт жуда қадрланган. Вақтни нақадар қимматли ва азиз эканлигини биллиш лозимлигини солиқларга уқтирганлар. Зеро вақт – нақддир

Уни бошқа қайтариб бўлмайди. Тариқат аҳли ўртасида Баҳоуддиннинг: «Мусибатлар жуда кўпдир, Фақат энг буюк мусибат вақтининг фойда-сиз, беқорга кетилишидир», деган сўзлари машҳур бўлган.

Тасаввуфшунос олимлар накшбандия тариқатини жунайдия – қушёрлик йўлларининг энг изчил давомчилари деб тан олганлар. Дарҳақиқат, бу тариқат камил инсон даражасига юксалиш учун таълимолтаги ўн битта талаблар орасида энг зарур ва аҳамиятлиси «Хуш дар дам» – «ҳар бир дамда Хушёрлик»ни кўйганлар. Шунинг учун накшбандия тариқати жаҳонда жуда кенг ёйилган ва у ҳақда «ақраб-ў-тарик» – «энг яқин йўл» – деган таъриф мавжуд. Бу тариқат олам моҳиятини англаш ва камил инсон даражасига юксалишининг энг яқин йўлини кўрсатади.

Хулоса қилиб шунни айтиш мумкинки, Накшбандия таълимоти ва тариқати бошқа сўфийлик йўлларининг яқини эканини ва уни шу кундаги иншарин камолот сари олиб борувчи аҳамияти ўта долзарб эканини қайд қилса бўлади. Уни қуйидагилар билан асосласа бўлади:

Накшбандия йўлини танлаган шахс тўла эркин бўлган ва камол топа олган. Чунки ҳалол лўқма, овқатланиш, ухлаш ва сўзлашда меърири сақлаш талаби инсондаги барча қувватлар инқониётларининг очилишига ва эзгулик йўлида хизмат қилишига йўл очиб беради.

Бу тариқат таълимоти ва амалиёти натижасида инсондаги нафсоний қувватлар маънавий камолот учун хизмат қилади. Аммо нафс талаб-ларини йўқотиб, нафси давомда, мулҳима, мултайана, розия ва марнингдан сафий даражасига камолга етказади. Инсоннинг нафсоний қувватлари эзгуликка хизмат қилдиган бўлади ва ўсимлик, хайвонот қамда бутун табиат билан уйғун ҳаракат вужудга келади.

Бу йўл инсон ақлининг камолига йўл очади, чунки бу Хушёрлик йўли, ақллик ва жазавата асосланмаган йўлдир. Бу йўл ақл, идрок, зеҳн, хотирани улам қилмасликка асосланган. У фано ҳолатидан бақота олиб келади ва Ҳаққа етган ҳар бир кишини яна ҳалқ учун керакли қилади. Инсонни динимо ўз-ўзини назорат қилишга, мушоҳада қилишга асосланади. Инсон динимо фикр қоритиш жараёнида бўлади.

Бу йўл инсон қалбини тўла очади ва маънавий камолга имкон беради. Чунки бу йўл чин ихлоста асосланган. Хуфий зикр ва ҳалол лўқма, нақддир билан кун кўриш инсонни риёдан поклайди. Инсон қалби сокин бўлади, ҳасад, кибр, таъма қоби иллатлар вужудга келишига имкон бўлмайди. Қалб жамийки – бу дунёю у дунёга боғланишлардан мусоаф-фо бўлиди.

Накшбандия тариқатини танлаган солиқ моддий жихатдан мустақил

бўлади. Чунки унинг ўз хунари бўлиб, у туфайли ўзини ҳамда оиласини таъминлай олади, зарурий вақтда ўзгаларга ҳам ёрдам бера олади. Тарикатдаги «Кўл ишда-ю, қалб Оллоҳда» шiori «Хилват дар анжумани рашхаси бунга имкон беради.

Бу йўлдан бораётганлар бахтли бўлади, чунки улар ўз ота-она, онга кон-қариндош ва жомолар олдидаги бурчларини бекам-қўст адо эта оладилар. Уларнинг зикри хуфий бўлганлиги учун хилвати анжу-манда бўлганлиги, чилла ва узлатни тарқ этганлиги, самов ва жаҳри зикрни инкор этганликлари учун зохиран халқ билан, ботинан Ҳақ билан бўлган гўзал йўлнинг йўлчиси сифатида жамиятнинг хурматига сазовор бўладилар. Бунга амал қилганлар ҳар бир нафасини эҳтиёт қилишлари туфайли, вақтни беҳуда сарфламайдилар. Бу эса, ҳам молдий, ҳам манавий жиҳатдан уларнинг меҳнатини самарали қилади. Натичада, улар кўпчиликнинг хурматига сазовор бўладилар. Бу йўлчиларнинг урф одатлари жамиятга мақбул бўлади.

Инсон руҳан хур бўлади, чунки у шайхи, пири-устозидан илоҳи қувватлардан файз олишни, Оллоҳга таважжух қилишни, яъни тўла но-данишни, хуфий зикр сирларини ўргангани ва мустақил ҳолатда жомол меҳнат жараёнида фақат Оллоҳга бўйсиниб, унинг ризолиги учун холи хизмат қилиб яшайди.

Нақшбандия тариқоти инсонга дунёни кенг тушуниш, мукамма ҳаракат қилиш, вақтни асраш ва умрнинг ҳар онини ғанимат биллиш хушёрлик ва отоҳ бўлиб, ҳалолу пок яшаш, бутун борлик, табиат, жамият, бутун тирик ва нотирик махлуқоту мавжудотларга меҳр-мухаббатни бўлиб яшашни тарғиб этади.

Айтилганлардан кўриниб турибдики, киши соғлиқ ва барқамолликка эришиши учун иродасини ишга солиб, аячатиға аклий, руҳини жисмоний куч сарфлаши орқали боққима-боққич, камолот зиналовли ридан кўтариллиб, етишиши мумкин экан. Кишилик жамиятнинг тарихий тараккиёти жараёнида комилликка етишиш сирларини ХХ асрда тўлалигича, асосан тасаввуф тариқоти очиб берган десак, мувофиқ қилмаган бўламиз.

Шу кунда, соғлом ва барқамол бола муаммосининг яна кун тартибига кўйилиши, шу соҳада ечимини қутаётган масалага йнглин қолганлиги ва шу муаммага бағишланган адабиётлар тизимини пайв бўлиши билан изохлаш мумкин.

Кўлингиздаги асар, айнан шу муаммонинг ечимига қаратилли бўлиб, соғлом ва барқамол инсон муаммосига бағишланган адабиётларни умумий маҳражга келтириш йўлидаги саръ-ҳаракат маҳсули дес бўлади.

IV ФАСЛ ФАЛСАФАДА СОҒЛИҚ ВА БАРҚАМОЛЛИК МУАММОЛАРИ

Мишоддан аввал V – IV асрларда Юнонистонда маррифат ва маданият ўта ривожланган. Юнонистон унча катта бўлмаган иккита – Лавония (пойтахти Спарта) ва Атика (пойтахти Афина) кулдорлик давлатлардан иборат мамлакат бўлиб, ўзининг табиий шароити, қўлай географик ўрни ва кулдорнинг текни кучи эвазига ўша даврда бошқа мамлакатларга нисбатан анча ривожланган эди. Ҳар бир шаҳарнинг бола соғлиғи ва барқамоллиғига қўйган талаби ўзига хос бўлиб, бир-биридан ажралиб турган, ҳамда шу шаҳарлар номи билан аталиб «Спарта» ва «Афина» ахлоки деб номланилган.

Цицеронни туюқлик беришича «Фалсафа Фалесдан бошланади, у биринчи эди» дейди Цицерон.

Милетлик Фалес (625 – 547) ўз замонасидаги етти донишманднинг бири бўлиб, шу етти донишманднинг ичида етакчилик қилган. Унинг «Кўшнинг ҳаракати» ва «Тенткулик ҳаракати» деган асарлари бизгача етиб келган. У Ҳудо тўғрисида қуйидаги фикрларни билдиради: «Ҳудонинг на ноғилоси, на интиҳоси бор, У – Коинотнинг тафаккури. Коинот жонли ва айни дамда илоҳиётга тўлиқсир»²¹. Бу фикрлар хозирги кунда, қават назарисидан келиб чиқувчи «мажмулар назарисиси» нуқтаси нардан тасдиқланган. Қаватли фикр юритиш бўйича, бутун Коинот нурут (квант)га тўла. Коинот ичидати нарсаларнинг, қолдуз ва планеталардан тортиб, барча мавжудоту махлуқотлар, шу жумладан одамнинг ўзини ҳам ноғилоси Коинот ичидати нурудир. «Коинот тафаккури»нинг, яъни Ҳудонинг ўйлаб қўйган режаси асосида ва Унинг қуввати билан гужунак бўлиб, турли шаклларга кирди. Демак, дунёни турли-туман қилиб яратган ҳам, уни ўз назоратида ушлаб бошқариб турган ҳам «Дунёвий ақл» экан. Бу фикрларни Курьони қарим ҳам тасдиқлайди («Нур» сурасини қаран).

Колоннинг ижобий иқтимой сифатлари тўғрисида Фалес қуйидаги фикрларни билдиради: « – Кимини бахтли санаш мумкин? – Жисмонан соғлом, руҳий хотиражам ҳамда истеодлини ўстира олган кишини». Бу фикр, Жаҳон тибиёт уюшмасининг «соғлиқ» тушунчасига берган таърифга яқин келади. Унда, «Соғлом одам деб, ҳам жисмонан, ҳам руҳан на ҳам иқтимой саломат одамга айтилади», дейилган.

Қадимги юнон файласуфи Пифагор (576 – 496), инсон барқамолликка эришиши учун қуйидагиларга амал қилиши лозим дейди:

²¹ Цицероннинг мақодалари – Т. Янги аср авлоди, 2002, 10-б.

«Донишмандликнинг иттидои: «Фикрлашни ўрганиш, вайсакликка барҳам бериш».

«Ўтган кун хақида: «Мен уни қандай ўтказдим, нималар қилдим» нималарга ултурмадим» – деган саволга жавоб топмагунча кўзларини уйқуга кетмасин».

«Одамлар! Энг аввало, эзгу ахлоққа эга бўлишга ҳаракат қилини зеро, ахлоқ қонунининг асосидир».

«Тартиб сенинг муқаддас мақсадинг бўлсин, Сен бу мақсад йўлида астойдил хизмат қил. Чунки тартиб ҳамма нарсанинг мажмуидир. Табиатнинг мавжудлиги асосида ҳам тартиб ётади»²².

Дунёда кенг тарқалган буддизмнинг асосчиси Будда (556–476 баркамол инсон тўғрисида қуйидагича фикр билдирган: «Инсон ҳаётини, ўзгаларнинг ҳақига ҳисбат қилмаслик, ғзаб ва ҳасадни енгити орқали уни енгиллаштириш мумкин. Шунингдек, инсон беҳуда югуришдан, мол-дунё орттириш ҳаваси ва халдан зиёд хузур-халови нстағидан озод бўлмоғи лозим»²³.

Хитойнинг буюк файласуфи Конфуций (551–479) соғлом ва баркамол бола тўғрисида қуйидаги фикрни айтган:

«Олийжаноб эр (баркамол бола маъносида) тўққиз нарс ҳақида ўйлашни қанда қилмайди. Булар равшан кўрмоқлик, ани эшитмоқлик, одоб билан муомала қилмоқлик, самимий сўзлашмоқлик, эҳтиёткорлик ила ҳаракатда бўлмоқлик, қаҳру ғзаб оқибатини ёл тутмоқлик, одилликни унутмаслик ҳамда имконият туғилганда фол да олмоқлик»²⁴.

Баркамоллик поғоналарини Конфуций қуйидагича тушунтирган: «Тутма билгим соҳиблари барчадан бағанд турадилар. Тинми ўкиш йўли билан билгим олганлар эса улардан кейин юрадилар. Қийинчиликлар сабаб бўлиб билгим олишга чоғланганлар ундан ҳапстроқ поғонани эгалайдилар. Машаққатга учраганда ҳам билгим олишни истамаганлар энг паст поғонадаги кишилардир»²⁵.

Юнон донишманди Вукрот (Тераклит) (535–475) «космос» сўзини биринчи бўлиб қўллаган юнон файласуфи эди. Унинг қуйидаги: «Борли ҳаракатсиз ва сокин эмас, аксинча, у ўзининг бўлақларга ажраллиши билан бир бутунликни ташкил этади ва ўзгарувчанлиги билан донимийдир»

²² Ҳақиқат манзаралари. – Т.: Янги аср авлоди. 2002. 10-б.

²³ Ўша минба. 25-б.

²⁴ Ўша минба. 35-б.

²⁵ Ўша минба. 36-б.

²⁶ Ўша минба. 40-б.

деган сўзлари, дунёни мажму сифатида тушунишнинг қуртақлари деса бўлиди. Шунга ўхшаш фикрларни қадимги юнон файласуфи Мелис (V ав. У аср) ҳам айтган. У: «Нарсаларнинг чекиз даражада кўпчилиги бир бутунлик демақдир»²⁷, деган ғояни исботлашга уринган.

Италиялик Зенон (490–430) ҳам бирлик тўғрисида қуйидаги фикрни билдирган: «Бутун нарса бўлингач, кўпша бирликларга эга бўламиз. Бу бирликларнинг ҳар бири ўз навбатида бирликларга бўлинади. Бу жараён чекиз давом этаверадир»²⁸.

Эътибор берадиги, буларнинг айтганлари, ҳозирги замондаги «мажму ёкишу» тамойилидан келиб чиқувчи бутун борлиққа синергетик дунёқарашнинг қондаларидан биридир.

Машхур юнон файласуфи Сукрот (Сократ) (469 – 399): «Қандай берган: «Ўткир ақл ва теран, ҳалол фикрлар эгаси бахтлидир»²⁹.

Демокрит (460 – 360)нинг қарашлари қадимги юнон фалсафасининг чўққиси деса бўлади. Демокрит ўз асарларида юқорида номлари қилиб қилинган мутафаккирлар каби одамнинг баркамоллиги масалаларига кўп эътибор берган. У ақлни инсон тўғрисида:

«Ўзида йўқ нарсалар учун ҳам чеқмайдиган, боридан қувонадиганлар қилиб кишилардир»;

«Эзгулик адолатсизлик қилмасликкина эмас, уни истамаслик қамдир»;

«Нафакат ёвни енттанлар, балки ўз нафеи устидан ҳукмронлик қила олганлар ҳам марддирлар»;

«Билгимлар мўлчилигига эмас, фикрлар мўлчилигига интилом жоиз»;

«Очик-ойдин сўзламоқлик – озод руҳнинг сифтидир. Бирок уни бешикт нежро этиш хатарли»³⁰, – деган фикрларни айтган.

Сукротнинг шогирди Антистен (444 – 366). Қиник мактаби (Бизда-теги сўфийларга ўхшаш оқим)га асос солган юнон файласуфи. У яхши ва ёмонлар тўғрисида қуйидаги фикрларни айтиб кетган:

«Ақли ва ёмон одамларни ажратиш лаёқатини бой берган ҳуқумат қилоқатга маҳкумдир»;

«Ўзгалардан кўрқувчи қимса, гарчи ўзи буни сезмаса-да, қулдир».

«Донишманд ҳеч нарсага ва ҳеч қимга муҳтож бўлмайди, чунки ўнгаларга тегишли барча нарсалар унга ҳам тегишлидир»³¹.

²⁷ Ўша минба. 43-б.

²⁸ Ҳақиқат манзаралари. – Т.: Янги аср авлоди. 2002. 48-б.

²⁹ Ўша минба. 64-б.

³⁰ Ўша минба. 65, 66, 69, 70-бетлар.

³¹ Ўша минба. 71, 72-б.

Қадимги Юнон файласуфи Афлотун (Платон) (428–347):

«Оламда билимдан кучли нарса йўқдир. Билим хар қандай хузур – ҳаловатдан ҳам, бошқа нарсалардан ҳам зўрроқдир»²² – деган.

Афлотуннинг шогирди ва Искандар Зулқарнайнинг устози **Арасту** (Аристотель) инсонни барқамолликка эришиш назариси устида ишлаб, уни такомиллаштиришга улкан ҳисса қўшган файласуф.

Арасту Афлотундан фарқи, оилани тарбиядан четлаштирмайди, ахлоқий тарбия бериш асосан оиланинг зиммасида бўлиши керак, дейди. У ахлоқ жамият ҳаётида муҳим аҳамиятта эга эканлигини таъкидлаб:

«Табиат инсон кўлига курул – ақлий ва ахлоқий куч берган, аммо шу курулни тесқари томонга ҳам ишлатиш мумкин»²³, деган.

Инсоний фазилятларга – фаоллик, дўстлик, мухаббат, саҳийлик, хушфевдлик ва бошқалар фақат инсон фаолиятида намоён бўлишини асослаб берган.

Арасту ахлоқий фазилятлар билан бир қаторда, инсон учун муҳим бўлган ақлий фазилятлар – билимдонлик, донишмандлик ва бошқаларга катта аҳамият берди. Аммо ахлоқий фазилятларни ақлий фазилятларга та бўйсунтирган ҳолда ифодалайди. У инсонда ақл фаолиятини устуни кўйишишни тан олади.

Хитой файласуфи **Чжуан-Цзи** (369–286):

«Муқаммал маънавий сифатлар эгаси ҳеч нарсага эга бўлмайди, бундай улғунсон ўзидан ҳам махруму»,²⁴ – деган экан.

Эпикур (341–270) барқамолликнинг мезони қилиб куйидаги инсоний сифатларини кўрсатган:

«Ақлли, ахлоқли ва адолатли бўлмай туриб, кўнгилидагидек яшаш мумкин эмас. Ва аксинча, кўнгилидагидек яшмай туриб, ақлли, ахлоқли ва адолатли ҳаёт кечириб бўлмайди».

«Инсонлар ё ҳасад, ё кўролмаслик, ёки нафрат туфайли бир-бирларининг дилини отригалилар. Доно киши эса ақл-идрок иста буларнинг барчасидан устуни туради. Доноликка эришган одам астойдил уринса ҳам бунинг аксини қилолмайди»²⁵.

Зенон (346–264) «барқамолликка эришиш учун ёвузликдан қутулиш лозим», дейди.

«Ҳеч бир ёвузлик хурматга сазовор бўлолмайди. Ёвузлик – бизда қудрат, юксалиш, эзгулик туйғуларини уйғонишга тўсик, ҳолосу»²⁶.

²² Ушш манба. 78-б.

²³ Ҳақиқат манбалари. – Т.: Янги аср авлоди. 2002. 95.

²⁴ Ушш манба. 125-б.

²⁵ Ушш манба. 128-б.

²⁶ Ушш манба. 135, 136-б.

Қадимги Хитой файласуфи **Сюн-Цзи** (313–235) доноликни тўрт тоифа ажратади:

1. Ҳизматкорнинг донолиги: чаконлик, топқирлик, ақл-фаросат билан йўғрилган, аммо изчилликдан холи нуқт; ҳеч қанга кераги бўлмаган илим билан шуғулланиш; ҳақиқат ва ёлгон билан ҳисоблашнинг иста-маслик.

2. Қув одамнинг донолиги: иккинчи даражалик, муомаланинг барча та-моилларини бузиш; хар бир ишда хатога йўл қўйиш.

3. Мазрифатли одамнинг донолиги: оз, тўғри ва қисқа сўзлаш; фикрларни мисоли ишта тизгандек тартиб билан баён этиш; ўзини тута-билиш.

4. Барқамол инсоннинг донолиги: нуқдани изчиллик, бирорта ҳодисанинг сабаблари хусусида бир неча қунлаб мушоҳада қоритиш, уларга хар тарафлама ёндошиш ва шунинг баробарида изчилликни сақлаб қолиш». Яна айтилгани, «Комил инсон текшириб бўлмайдиган сўзларга, илгари учрамаган ҳаракатларга ва фикрларга эҳтиёткорлик билан муно-сабатда бўлади»²⁷.

Писерон Марк Тулий (106–43), қадимий Юнонистонда яшаб ўтган файласуф, барқамолликка эришиш йўлларини куйидагича ифода этган:

«Адашши хар бир инсонга хос сифат. Аммо адашганларнинг қайсарлиги билан ўз йўлида давом эттавериши – ақилсизлик».

«Донишмандликни эгаллашнинг ўзинга старли эмас, ундан фойда-лана билимқлик ҳам жоиз».

Писероннинг куйидаги айтганлари барқамолликка интипаётганларга йўлчи қолдуз бўлиб хизмат қилиши шубҳасиз:

«Биз буюк ва муқаддас максаллар учун туғилганмиз. Бунни беҳисоб нарсалар ҳақидаги хотиралар жам бўлган руҳимиздаги бошқа омиллар ёр-дамидан ҳам кўриш мумкин. Масалан, бизда хар бир амалнинг оқибатларини аввалдан кўра билишдек илоҳий сифатга яқин қаромат-ўйлик, нафси тивовчи уқт, инсонийлик, жамият манфатларини ҳамой қилувчи адолат, ўлим ва азоб-ўқубатларга қарши мустаҳкам ва барқарор нафрат туйғулари мужассамдир. Буларнинг барчаси инсондаги энг афзал маънавий сифат-дир. Агарки, инсонларнинг жисмида хузур-ҳаловатдан устуни кўйиш ло-зим бўлган куч-қувват, саломатлик, гўзаллик, чаконликни туғдирувчи керак? Утмишда ўтган олимлар руҳда қандайдир фазовий ва илоҳий бир нарсанинг иштрокени кўра билганлар».

«Хар бир нарса хусусида баҳслашмоқлик ва бирон нарса хусу-

²⁷ Ҳақиқат манбалари. – Т.: Янги аср авлоди. 2002. 116-б.

сида аник фикр билдирмаслик – энг авло фазилат»³⁸, деган экан Цицерон.

Сенека (м. авв. 4 йилда туғилиб, мелодий 65 йилда вафот этган) баркамолликта эришишда у акл-идрокки биринчи ўринга кўйган.

«Акл-идрок – инсон танасига жо этилган илохий рух зарраси».

«Олий бахт тўғилуларда эмас, акл-идрокда яширин. Шунинг учун ҳам инсондаги энг олий сифат – акл-идрок. У акл кучи билан хайвонотдан устун туради ва илоҳларга тенглашади».

«Эзулик ҳадисини олган одам уни унутиб кўйиши, эсидан чиқариши муҳин эмас».

«Этга бош бўлишни истасанг, ўзингда акл-идрок ҳукмдорлигини таяминла».

«Ешлик чотда билим олиб, кексайганда эса ана шу билимлардан завкланиб яшамок энг тўғри йўлдир».

«Хар бир гални ўзгаларга сўзлашдан аввал ўзингга айт»³⁹ – деган экан файласуф.

Юнонистонлик адиб, насихатгўй файласуф Плуларх (46–127) яхшилик ва ёмонлик тўғрисида куйидаги фикрларни ёзиб қолдирган:

«Ҳамдардлик – ўзгаларнинг бахтсизлигиндан азият чекиш. Ҳасад – бировларнинг бахтини кўриб ғамга ботиш».

«Ичкоралик – ўзгаларнинг мусибатидан лаззатланиш демак».

«Хар кандай адашиш ҳалокатлидир, эхтирос ҳамроҳ бўлган адашиш эса икки қарра ҳалокатлироқ».

«Менимча, дағалликнинг ҳам, журъатсизликнинг ҳам илдири билимсизликка бориб такалади»⁴⁰.

Кичик осийлик файласуф Эпиктет (50–135) инсон сифатлари тўғрисида куйидагиларни айтиб кетган:

«Кўлида болта ёки чолғу асбоби ушлаган одамни дуралдор ёки мусикачи деб аташ мумкин бўлмаганидек, ақлли галларни сўзловчи хар қандай одамни ҳам донишманд деб ҳисоблаш ноқоиш».

«Қимқи эркин бўлишни хоҳлар экан, ўзгалар измида бўлган ҳеч бир нарсани кўлга киритишни хоҳламасин ва бу нарсалардан жирканмасин ҳам»⁴¹.

«Билим гилдирагини иккинчи бор бураб юборган» деган ном қозонган донишманд ва «Иккинчи Будда» деб аталган хиндистонлик Нагаржуна (113–213) инсоннинг яхши сифатлари тўғрисида куйидаги сўзларни айтган:

³⁸ Ҳша манба. 135, 136-б.

³⁹ Ҳша манба. 149 б.

⁴⁰ Ҳақиқат мансаралари. – Т.: Янги аср авлоди. 2002. 162, 163 б.

⁴¹ Ҳша манба. 167 б.

«Меҳрибон, маслаҳатгўй устозларни улар нималардан воз кечганидарига қараб ажратиб олиш мумкин. Улардаги шукроналик, ҳамдардлик, ахлоқийлик ва қалбон хис этиш ғам-ғуссанинг йўлини тўсувчи воситалардир».

«Сахийликдан ва ахлоқийликдан атрофиндагилар фойда олса, сабр-тоқат, қатъийлик ўзингга манфиат келтиради».

«Таомни нотўғри танлаб, бемаврид тановул қилган одам ҳалокатга юз тутади, тўғри овқатланиш эвазига эса умрузоқлик, саломатлик, куч-қувват ва ҳузур-ҳаловатга эришади. Билим олиш жараянини ҳам шунга қис-лаш мумкин. Яъни, билимсиз кишиларнинг ҳалокатга учрашлари муқаррар, билим эгълари эса маърифатга юз тутиб, роҳат-фароғатга яшайдилар»⁴².

Қадимги лотин файласуфи Тертуллиан Квинт Септимий Флоренс (160–220) яшашнинг тўғри йўлларини кўрсатиб, шундай дейди: «Ҳақиқат энг бошланок мавжуд бўлган. Хатолар ва янгилишлар эса ундан сўнг туғилган», «Қим жаннатга эришишни истаса, жаннатга хос бўлмаган нарсаларнинг барчасидан воз кечиши лозим»⁴³.

«Саодатни» Августин Аврелий (354–430) яхши ва ёмон инсонлар тўғрисида куйидаги галларни айтган:

«Бўйин эгиб тавба-тазарру қилган рух юксакларга кўтарилади».

«Сукунат – шовқиннинг, яланғочлик – либоснинг, хасталик – саломатликнинг, зулмат – ёруғликнинг йўқлигидан дарак берганидек, ёвузлик эзуликнинг йўқлигини билдиради».

«Муқамаллик инсоннинг ўзидаги номуқамалликни англамоғи демакдир».

«Тушумок учун ишонмок даркор»⁴⁴.

Римлик файласуф Боэций (480–524):

«Ёмонлик жазосиз қолмайди. Ҳолбуки, бу иллатга эга бўлишнинг ўзинёк – энг биринчи жазо».

Хитойлик файласуф Чжу-Си (1130–1200):

«Билиб туриб ҳаракат қилмаслик билмаслик демакдир»⁴⁵.

«Авал билим, сўнгра ҳаракат», – деган экан.

Ақвиналик Фома (1225–1274), куйидаги меросни қолдирган:

«Тафаккур ёрдамида англаш мумкин бўлган Худо ҳақидаги ҳақиқатларни билиш учун аввалданок кўплаб билим, сирларидан хабардор

⁴² Ҳша манба. 171 б.

⁴³ Ҳша манба. 173 б.

⁴⁴ Ҳақиқат мансаралари. – Т.: Янги аср авлоди. 2002. 177 б.

⁴⁵ Ҳша манба. 185 б.

бўлиш жуда муҳимдир. Зеро, фалсафа илмига доир барча изланишлар ўз олдига Тангрини англашни максад қилиб қўйган».

«Илоҳий ҳақиқат бошқа ҳар қандай ҳақиқатнинг мезонидир... ҳар қандай асосли ҳақиқат Тангри ҳақиқати билан ўлчанмоғи зарур»⁴⁶.

Ҳитойлик файласуф Ван Шоужен (1472–1529) доно инсон ҳақида қуйидаги фикрларни билдирган:

«Ҳақиқий қувонч доноликда камолга етган зотлар ва оддий одамларга ҳосилдир. Бирок бу неъматга эга бўлган оддий одамларнинг ўзлари бундан беҳабар бўладилар»⁴⁷.

Шогирдлардан бири Ван Шоужендан сўради:

– Баян одамлар тунда руҳлар, шайтон ва ажинадан кўрқишади. Шундай пайтларда нима қилмоқ керак?

Ван Шоужен деди:

«Кундуз кунни адолат захирасини яратолмаган одамнинг қалбида коникмаслик ҳисси пайдо бўлади. Бу туйғу ўз навбатида кўрқувни етказиб қелади. Кундалик амаллар ақл чироти билан ёртилар экан, ҳеч қандай кўрқувга ўрин қолмайди»⁴⁸.

Комил инсон тўғрисида Ван Шоужен қуйидагиларни айтган:

«Комил инсон ҳар бир одамнинг қомил бўлиши учун қайтаради».

«Инсон табиати аслида олғий фазилатлар мажмуидир. Унинг табиати ўз ибтидосяда заррача ёвузликдан ҳам холи бўлган».

«Олғий эзгулик – қалбнинг асл моҳияти. Зеро, ҳатто учинга чиққан қароқчи ҳам талончилик қилмаслик кераклигини яхши англайди. У ўзини ўтри деб аташларидан орданади»⁴⁹.

Фаранг файласуфи Монтен (Мишель Эйкем) (1533–1592)нинг «Эссе» асари бизгача етиб келган.

Густав Флюбер (1821–1880) Монтен ҳақида шундай ёзди: «Қандай китоб ўқиб кераклигини билган қизикалсизми? Монтенни ўқинг. Ўқитганда ҳам шопмасдан, оҳиста ўқинг! Қалбнинг буюк донолар фикри билан тўйинган закийлик муҳитидан баҳра олсин. Шу боис мен сизга дастлаб Монтенни ўқини Маслаҳат берман. Уни бошидан-охиригача ўқиб тугатгандан кейин, яна қайта мутолаа қилишга киришинг».

«Эссе» – лотинча сўз бўлиб, «ўз устида тажриба ўтказиш» деган маънони англатади. Монтеннинг бу асари турли мавзулардаги фалсафий тадқиқотлар мажмуасидан иборат. Бу асарда 3000 та иқтибос келтирилган, мана уларнинг бири нечтаси:

⁴⁶ Ўша мана, 204 б.

⁴⁷ Ўша мана, 215-б.

⁴⁸ Ўша мана, 229-б.

⁴⁹ Ҳақиқат манзарида, – Т.: Янги аср авлоди, 2002. 230, 231-б.

«Бу одамнинг жамнки донолари ва фикр-мулоҳазалари одамларни ўлимдан кўрқмасликка ўргатишга бориб тақалади».

«Жоҳилликдан қутулмоқни истасанг, аввал унга иқдор бўл... Ҳар қандай фалсафанинг ибтидосяда хайрат ётади, тадқиқот унинг ривожига, интиқлик эса интиқхосидир».

«Мен ўзимга қарши чиқшим мумкин, лекин ҳеч қачон ҳақиқатга қирши боролмайман».

«Ҳар қандай билим туйғуларимиз орқали эгалланади, биз туйғулар қимилангиз. Билим туйғудан бошланади ва у билан тугайди».

«Билимга мойилликдан кўра табиийроқ интилиш бўлмайди. Идрок оқиллик қилгач, ундан кўра қучсизроқ восита – тажрибага суянмаиз. Лекин ҳақиқат шундай улуғ нарсаки, унга етишиши йўлида ҳеч қандай воситага суянмаслик жониз».

«Донишмандликнинг энг муҳим белгиси – доимий хотиржамлик».

«Иштиёрни ўзда саклаб қолмоқлик – дунёдаги энг улуғ неъмат».

«Қим нима деса десин-у, аммо ҳатто эзгуликнинг замирида ҳам хушрўланиш ётади».

«Ҳаёт эзгулик ҳам, ёвузлик ҳам эмас. У эзгулик ва ёвузликни ичига олувчи бир омордир. Уни ё эзгулик, ё ёвузлик оморига айлантирилади».

«Кўрқоқлик – шайқатсизликнинг онаси».

«Ўзини ўз тибий моҳиятида муносиб намоён қилмоқ қомиллик белгиси ва деярли илоҳий сифат белгисидир. Биз одадга ўзинимиздан қочиб, бошқача одам бўлишга интиқлангиз ва аслида нималарга қодирлигимизни билмай ўтиб кетамиз»⁵⁰.

Инглиз файласуфи Фрэнсис Бэкон (1561–1626) ҳақиқий файласуфлар ҳақида қуйидаги фикрни билдирган:

«Юзаки файласуфлик инсон ақлини худосизлик сари етказмайди. Фалсафани чуқур ўргангиз эса одамлар идрокини динга йўналтиривади».

«Худони инкор этувчи одам инсон зотидаги эзгуликни ҳам инкор этади».

Бэконнинг барқамол инсон тўғрисидаги фикрлари қуйидагича:

«Факат нафрат ва кўрқувгина зўравонлик қилишга мажбур этади».

«Мақдор одамлар билимни назар-писанд этмайдилар, соддали одамлар ундан хайратга тушадилар, донолар эса билимдан фойдалана билдилар».

«Билимсизлик қучайган сайин шубҳа-ғумон орта боради».

«Мутолаа инсонни билимдонлик сари, суҳбат топқирлик сари етказмайди. Ёзиш эса аниқликни таъминлайди».

⁵⁰ Ҳақиқат манзарида, – Т.: Янги аср авлоди, 2002. 232-б.

«Барча эзгү фазилатлар инсонни илпатлар исканжасидан халос этади, лекин факат жасурлик фазилатигина инсонни тақдир хукмидан асраб қолишга кодир».

«Бахтдан лаззатланиш – буюк саодат. Бахтни ўтагаларга тухфа этиши эса ундан ҳам буюкрок эзгуликдир»⁵¹.

Франгистонлик файласуф **Рене Декарт** (1596–1650) баркамолликка эришиш йўлларини куйидагича билган:

«Умид – кунгилдаги истакнинг рўёбга чиқишита ўзини ишонтирмоқ демак. Кўркув эса орзу-истаклар рўёбга чиқмаслигига ишонтирувчи рухий мойилликдир».

«Қадр-қимматини билган одам бошқаларнинг ўзидан кўра ақлироқ, билимлироқ ва гўзалроқ бўлишидан чўчимайди. У аслида бошқалардан устунроқ бўлса ҳам ҳеч қачон ўзини юқори тутмайди».

«Кучли ва оляжаноб одамларнинг кайфияти хотиржамлик онларида ҳам, кулфатга рўпара бўлганда ҳам ўзгармайди».

«Уят инсоннинг ўзини ўзи яхши кўришга асосланган ва танбех эшитилган чўчиши тўфайли пайдо бўладиган тўғунинг бир кўринишидир».

«Ақлли бўлишнинг ўзи старли эмас. Энг асосийси, ақлни амалда кўллай билшидадир».

«Донишмандлик нафақат амалий мулоҳазакорлик, балки инсон англашга кодир бўлган билимларни мукамал эгаллаш демакдир»⁵².

Испаниялик **Балтасар Грасиан** (1601–1658) донолик илмидан сабоқ бериб, окигу доно бўлишни истовчи хар бир одам учун куйидаги қондаларга амал қилишликни фарз деб билади:

«Ўтагалар сента муҳтожлик сезишсин ва у қоида сенинг энг биринчи курулинг бўлсин».

«Кутишнинг хадисини ол. Ақлингга бўйсуниб, сабр билан иш тутсанг, омад сента пешвоз чиқали».

«Катъиятли бўл. Инсон бахт юлдузига ишониб, катъият билан ишга киришмоғи лозим. Бигилики, кўлмак сув тез айниydi, оқар сув эса инлог ва беғубордир».

«Донио янгилашни сари олмил! Энг аьло нарса ҳам эскиради, шу билан бир каторда шон-шухрат ҳам. Одат – Хайратнинг кушандаси. Бас, шундай жан, хар жабахда – имконият галаба, мардлик бобида ўзингни янгидан кўрсат. Худди куёш янглиг янги-янги бетақроқ жипва қилиб, ўзингни намобён қил».

⁵¹ Ҳша манба. 234, 235, 236, 237-б.

⁵² Ҳша манба. 242-246-бетлар.

«Ортиқча кайсарликдан ўзингни тий! Зотан, пўртахолни (апелъсинини) тўхтовсиз эзсанг, тахири чиқали. Истеъдолни беҳуда сарфламоқ эса ўзинг тез сўнишита олиб кетади».

«Доно киши ҳаммани қадрайди. Чунки у хар бир одамнинг яхши томонини кўра олади».

«Қилмиш фикрлар меваси. Яхши фикр яхши амал демакдир».

«Икки нарса тез адо қилади: бири – аҳмоқлик, иккинчиси – ахлоқсизлик. Батзилар умрни асрашни билмагани бос, айривлар эса буни истамаганлари учун ҳалокатга юз тутадилар».

«Йўлинг ойдин бўлмаса, доно ва эҳтиёткор одамларнинг этагидан тўт. Улар эртами-кечми сени тутри йўлга олиб чиқадилар».

«Инсонда йигирма ёшида тўғулар, ўттизида истеъдол, қирқда ақлимоват хукмронлик қилади».

«Ишонч беғамликка айланмаслиги учун енгил ишта ҳам отир иш деб қара. Ишончсизлик кўроқликка айланмаслиги учун эса мушкул ишта енгил иш деб қара»⁵³.

Франгистонлик файласуф герцог **Франсуа де Ларошфуко** (1613–1680) баркамол инсон бўлиш учун куйидагиларни билишни зарур деб билдир:

«Саломатлик тана учун қанчалар муҳим бўлса, рух учун донолик (билимлилик маъносида) шунчалар зарурдир».

«Меваларни етилиш вақти бўлгани каби, инсоний фазилатларнинг ҳам қомолга етиш фурсати мавжуд»⁵⁴.

Риёзатчи олми ва файласуф **Блез Паскаль** (1623–1662) баркамоллик меъонлари куйидагиларда деб билган:

«Бизнинг бор-йўқ фазилатларимиз фикрларимизда мужассамдир. Шу бос биз фазо ва вақт билан эмас, балки фикрларимиз билан юксалмоғимиз лозим. Зотан, биз ҳеч қачон фазо ва вақтгни тўлироқламаймиз. Жўяли фикрлаш ахлоқийлик нотийдос».

«Донио олга янгилиш – инсон табиатининг асоси».

«Биз ҳақиқатни нафақат ақлимиз, балки юрагимиз (руҳимиз маъносида) билан ҳам англаймиз. Юракнинг ақл тиши ўтмайдиған ўз қонуллари бор»⁵⁵.

Инглиз файласуфи **Жон Лок** (1632–1704) инсон камолотида рух ва ақлнинг роли ҳақида куйидаги фикрларни билдирган:

«Билим олоқлик яхши рухий сифат этағарида эзгу фазилатларнинг инада равнақ топишита хизмат қилади. Яхши рухий сифатлардан маҳрум

⁵³ Ҳақиқат мансаралари. – Т.: Янги аср авлоди. 2002. 255, 256-б.

⁵⁴ Ҳша манба. 257-262-б.

⁵⁵ Ҳақиқат мансаралари. – Т.: Янги аср авлоди. 2002. 265, 266-б.

одамлар эса канча кўп билим олсалар, шунча ахлоқроқ ва бемаънроқ бўлиб боравердилар».

«Хасад – ўзимиз ислаган эзгуликка ўзгаларнинг эришгани туфайли юзага келадиган рухий безовталик».

«Жасорат қолган барча эзгу фазилатларнинг посбони ва тавничидир. Кимки бу сифатдан маҳрум экан, ўз бурчини катъийлик билан бажариш ҳамда чин нисонга ҳос барча яхши фазилатларни намойиш этишдан ожиз қолади».

«Тафаккур худди кўз каби атрофдаги нарсаларни кўриш ва таҳлил қилиш имконини яратди-ю, лекин ўзимиз ҳақимизда ҳеч қандай билим бермайди. Тафаккур ёрдамида маълум масофадан туриб ўзимизга назар ташлаш учун биздан юсак санъат ва меҳнат талаб этилади»⁵⁶.

Голландиялик файласуф **Барух Спиноза** (1632–1677) бахтли бўлиш сирлари тўғрисида бундай дейди:

«Инсон донишмандлик ва ҳақиқатни англаш йўли билангина ҳақиқий бахт ва роҳат-фароғатга эришмоғи мумкин»⁵⁷.

«Қалбларни қурол билан эмас, меҳр-мухаббат ва оқибаноблик во-ситасида забт этиш мумкин».

Инглиз файласуфи граф **Шефтебери Антони Эшли Купер** (1671–1713) баркамолликка эришишда салбий ижтимоий сифатлар тўғрисида вифасини ўтайди, дейди.

«Одамларнинг ўз нуқсонларига доир сўзларни сабр билан тинглаши уларнинг бу нуқсонлардан қутилиш сари қоз тутганидан далогатдир».

«Эхтирос ақл-идроқка хавф туғдирувчи ягона оғудир. Зеро, эхтирос барҳам тошғач, алдамчи фикрлар ҳам йўқолади».

«Хулбонлик ва пасткашлик биздаги кўрқувни доимий йўлдо-шидир»⁵⁸.

Франгистонлик файласуф **Шарль-Луи Саконда Монтескьё** (1689–1755) баркамол бўлиш йўлларини куйидагиларда деб билган:

«Болаларда Ватанга мухаббат уйғотишнинг энг яхши воситаси ота-ларнинг Ватанини севишларидир».

«Ҳаёт эзгулик қилиш учун инъом этилган. Мен эзгуликдан тўхтатган кўнми ҳаётимни «кайтариб берман». Чунки сабаб тўхтатганда ҳаракат ҳам тинмоти жониз»⁵⁹.

Франциялик файласуф **Франсуа-Мари Аруэ (Валтер)** (1694–1778)

нисон баркамоллигининг белгилари деб куйидагиларни билган: «Ҳар қандай ижод намунаси ижодкор тўғрисида гувоҳлик беради. Ҳеч нарса мени бу олдий аксиома (исбот талаб қилинмайдиган ҳақиқат)дан кайтаролмайди».

«Ҳалол одамни таъқиб қилиш мумкин, аммо уни шарманда қилиб бўлмайди».

Файласуфнинг куйидаги: «Мутасассибонликдан нафратланувчи янги ав-лод этилмоқда, ҳадемай шундай кун келадик, файласуфлар раҳбарликни ўз қўлларига оладилар. Ақл-идроқ салтанати қал ростлайди», деган га-плари долзарбдигини шу кунгача йўқотгани йўқ.

Америкалик файласуф **Бенжамин Франклин** (1706–1790) инсоний муносабатлар муаммосини тадқиқ этиб, кўплаб фойдали амалий та-всияномалар ёзиб қолдирган. «Вакт – пул», – деган машҳур ҳикматнинг мўлдилфи ҳам у.

«Дангасалик зангта ўхшайди. Нарсалар кўп ишлаш оқибатида эмас, занглан тезроқ емирлади».

«Мен аста-секинлик билан шунга ишонч ҳосил қилдимки, инсонлар аро муносабатдаги самимийлик, ҳақиқатқўйлик ва ҳаққонийлик ҳаётий бахтга эришишда катта аҳамиятга эга»⁶⁰.

Инглиз файласуфи ва психологи **Давид Юм** (1711–1776) баркамол-ликка эришишда тушунчаларни тўғри таърифлашга катта эътибор бер-ган. Жумладан:

«Биз жасорат деб атайдиган рухий кўтаринкилик ва улутворлик белгиси сифатида қабул қилиб, завқланидиган нарса хотиржамлик ва катъийликка асосланган гуруҳ ҳамда ўзини хурмат қилиш демакдир»⁶¹.

Франгистонлик файласуф **Вовенарг Лок де Клане** (1717–1747) уяқко ва бир-бирини инкор қиладиган, янги, хилма-хил фикрларнинг устаси бўлган. Қуйида улардан бир нечтасини келтирдик:

«Иллатлар туфайли кўлга киритилган фойда доимо улкан зарар би-лин қорилиш бўлади».

«Ўттрисини айтишга журъат этаман: инсонни ақл файласуфга, шухратсеварлик қаҳрамонга, эзгулик эса донишмандга айлантирлади».

«Агар ҳикматли сўзга изоҳга муҳтожлик сезилса, демак бу сўз тоби-га етмаган»⁶².

Германиялик мутафаккир **Иммануил Кант** (1724–804) инсон барка-мол бўлмоғи учун куйидагиларга амал қилмоғи керак, дейди:

⁵⁶ Ўша манба. 271, 272-б.

⁵⁷ Ўша манба. 274, 275-б.

⁵⁸ Ўша манба. 276, 277-б.

⁵⁹ Ҳақиқат манзаралари. – Т. Янги аср авлоди. 2002. 280, 281-б.

нисон баркамоллигининг белгилари деб куйидагиларни билган: «Ҳар қандай ижод намунаси ижодкор тўғрисида гувоҳлик беради. Ҳеч нарса мени бу олдий аксиома (исбот талаб қилинмайдиган ҳақиқат)дан кайтаролмайди».

«Ҳалол одамни таъқиб қилиш мумкин, аммо уни шарманда қилиб бўлмайди».

Файласуфнинг куйидаги: «Мутасассибонликдан нафратланувчи янги ав-лод этилмоқда, ҳадемай шундай кун келадик, файласуфлар раҳбарликни ўз қўлларига оладилар. Ақл-идроқ салтанати қал ростлайди», деган га-плари долзарбдигини шу кунгача йўқотгани йўқ.

Америкалик файласуф **Бенжамин Франклин** (1706–1790) инсоний муносабатлар муаммосини тадқиқ этиб, кўплаб фойдали амалий та-всияномалар ёзиб қолдирган. «Вакт – пул», – деган машҳур ҳикматнинг мўлдилфи ҳам у.

«Дангасалик зангта ўхшайди. Нарсалар кўп ишлаш оқибатида эмас, занглан тезроқ емирлади».

«Мен аста-секинлик билан шунга ишонч ҳосил қилдимки, инсонлар аро муносабатдаги самимийлик, ҳақиқатқўйлик ва ҳаққонийлик ҳаётий бахтга эришишда катта аҳамиятга эга»⁶⁰.

Инглиз файласуфи ва психологи **Давид Юм** (1711–1776) баркамол-ликка эришишда тушунчаларни тўғри таърифлашга катта эътибор бер-ган. Жумладан:

«Биз жасорат деб атайдиган рухий кўтаринкилик ва улутворлик белгиси сифатида қабул қилиб, завқланидиган нарса хотиржамлик ва катъийликка асосланган гуруҳ ҳамда ўзини хурмат қилиш демакдир»⁶¹.

Франгистонлик файласуф **Вовенарг Лок де Клане** (1717–1747) уяқко ва бир-бирини инкор қиладиган, янги, хилма-хил фикрларнинг устаси бўлган. Қуйида улардан бир нечтасини келтирдик:

«Иллатлар туфайли кўлга киритилган фойда доимо улкан зарар би-лин қорилиш бўлади».

«Ўттрисини айтишга журъат этаман: инсонни ақл файласуфга, шухратсеварлик қаҳрамонга, эзгулик эса донишмандга айлантирлади».

«Агар ҳикматли сўзга изоҳга муҳтожлик сезилса, демак бу сўз тоби-га етмаган»⁶².

Германиялик мутафаккир **Иммануил Кант** (1724–804) инсон барка-мол бўлмоғи учун куйидагиларга амал қилмоғи керак, дейди:

⁶⁰ Ўша манба. 289-291-б.

⁶¹ Ўша манба. 299-300-б.

⁶² Ўша манба. 305-б.

«Озимиздан чиқётган сўзлар ҳаққоний бўлмоғи керак. Аммо бу, биз ҳар қандай ҳақиқатни очиб айтишга мажбурмиз, дегани эмас».

«Итироб фаолият истагини уйғотади»⁶¹.
Франсуз файласуфи **Робине Жан Батист Рене** (1755–1820) куйидаги кимматли фикрларни айтган:

«Агар душманингиз бўлса-ю, сиз ундан нафратлансангиз, у холда унга роҳат-фароғат, улғуворлик, кўлаб ёш ва гўзал машуқалар, туганмас бойлик, чексиз ҳокимият тиланг. Ана шунда унинг куйфатга кўмилиб қандай халок бўлишини кўрасыз»⁶⁴.

Франсуз файласуфи **Шамфор Никола Себостян Рок** (1741–1794) баркамолликка эришиш йўллари устида фикр юритиб, куйидаги хикматларни ёзиб қолдирган:

«Агар одамлар ўзларида эзгуликка муҳаббат ва мақтовга лоқайдлик, меҳнатга ташналик ва шухратга бепарволик каби қарама-қарши сифатларни жамлай олганларида жуда яхши бўларди».

«Тарбия икки нарсага: ахлоққа ва мулоҳазакорликка таянмоғи керак. Ахлоқ эзгуликка тиртак бўлса, мулоҳазакорлик ёмонликдан асрайди. Агар сиз фақат ахлоққа суянсангиз, анқов ва жафокашларни, фақат мулоҳазакорликка таянсангиз, ўзига пишик худбинларни етиштирасиз».

«Эзу ишмииз учун муқофотлаш асносида савобни биздан тортиб олишадир».

«Олижаноблик – олиҳуқиммат қалбнинг ҳамдардидигидан ўзга нарса эмас»⁶⁵.

Немис файласуфи **Йоганн Вольфганг Гете** (1749–1832) куйидаги кимматли фикрларни айтган:

«Нафрат фаол норозилик туйғуси, ҳасад эса, аксинча, суст норозилик ҳиссидир. Шу боис ҳасаднинг қиска фурсатга нафратга айланишидан хайратланмаслик керак».

«Яхшиликни йўқотиш – кам йўқотиш, номуқсани йўқотиш – кўп йўқотиш, мардлики йўқотиш – ҳамма нарсани бой бериш демакдир».

«Инсон учун фақат биргина бахтсизлик мавжуд. У ҳам бўлса, ҳаётга ҳеч бир фойдаси тегмайдиган ёки меҳнатдан чагнатиладиган гоё билан банд бўлиш»⁶⁶.

Немис файласуфи **Йоганн Готтлиб Фихте** (1762–1814) кимматли куйидагича таърифлаган:

⁶¹ Ҳақиқат манзаралари. – Т. Янги аср авлоди. 2002. 314,315-б.

⁶⁴ Ушш манба. 328-б.

⁶⁵ Ушш манба. 330-б.

⁶⁶ Ушш манба. 331-333-б.

«Инсон зотида мансуб одамлар бир-бирига ўхшамайдилар. Уларнинг ўхшаш томони битта. У ҳам бўлса, барчанинг пировард мақсади – муқаммаллик»⁶⁷.

Немис файласуфи **Георг Вильгельм Фридрих Гегель** (1770–1831) баркамол инсон бўлишининг усулларини кўрсатган:

«Дин умуман инсон онгининг энг юксак ва сўнгги соҳасидир. У шундай соҳаки, инсон унга мутлоқ ҳақиқат оламига кирган каби қадам қўяди».

«Ўқиб билим одамларнинг фикри тўғри эканлигини тушуномқидир».

«Харқат инсон киёфасини очиб берувчи энг аниқ воситадир. Инсон қандай ҳарқат қилса, ўшандайдир».

«Дунёга ақл кўзи билан боққан одамга дунё ҳам оқилтона қарайди».

«Эркин одам ҳасалғўйлик қилмайди, у буюклик ва юксакликни сиқидилдан тан олади ҳамда уларнинг мавжудлигидан қувонади».

«Инсон билим туйғилигига барҳаётдир. Билим, тафаккур инсон ҳаёти, барҳаётлиги негизидир».

«Шинда билан таназузуга яқинлашиб бораётган халқнинг тақдирини фақат даҳотина саклаб қолиши мумкин».

«Ҳақиқатга қалб кўзи билан боқмоқ жониз. Тандаги кўз билан уни кўриб бўлмайди».

«Ўрни келганда ҳақиқатни айтмаслик яхши эмас. Бу нарса ўзингги ҳам, ўзгаларни ҳам тахқирлаш демакдир. Бироқ лаёқат ёки ҳуқуқ бўлмаганда ҳақиқатни айтмаган маъқул»⁶⁸.

Рус мутафаккири **Петр Яковлевич Чадаев** (1794–1856) куйидаги хикматларни айтиб кетган:

«Суюқли одамларни севишдан осон иш йўқ. Аммо севишли бўлмаган одамларни ҳам бир оз яхши кўрмоқ керак».

«Инсоният анъаналарининг буюк хазинаси бўлиш Шарқни ўрганиш».

«Бошқаларнинг ортидан қувшимизнинг ҳожати йўқ. Биз ўзимизни ошқора баҳолаб, кимлигимизни тушуниб ололмагиз, ёлгондан воз кечиб, ҳақиқат йўлини маҳкам тутмоғимиз керак. Шунда олға босамиз ва бошқалардан кўра илдамроқ қадим ташлаймиз. Чунки биз ўзгалардан орда қолиш асносида илгари ўтганларнинг бутун тажрибаси ҳамда асрий заҳматларидан бохабар бўламиз».

«Муқаммалликка яқинлашшини ягона мақсад қилиб олганларгина унга эриша оладилар».

⁶⁷ Ушш манба. 339-340-б.

⁶⁸ Ҳақиқат манзаралари. – Т. Янги аср авлоди. 2002. 344-б.

«Сиз бахтли бўлишни истайсиз-ку, ахир. Бас, шундай экан, шахсий фароғатингизни имкон қадар озроқ ўйланг-да, ўзгалар учун қайғуринг. Биттага мингта қарши чиққан холда таров ўйнаб айтишим мумкинки, шунда сиз бу оламда мавжуд бўлган энг юксак даражадаги саодат лаззатидан баҳраманд бўласиз»⁶⁹.

Немис файласуфи **Фридрих Вильгельм Ницше** (1844–1900).

«Ахлоқийлик мажбуриятни келтириб чиқаради. Кейинчалик у одатга айланади, ундан сўнг эса ихтиёрий итоаткорликка ва ниҳоят, табиий майлга айланади».

«Олжаноблик хушфеллик ва халдан ортик ишловчанлик омик-тасидир».

«Биз нимани излаймиз? Хотиржамлик, бахтинми? Биз қанчалик дахшатли ва жирканч бўлмасин, ҳақиқатни излаймиз?»⁷⁰.

Россиялик файласуф **Василий Васильевич Розанов** (1856–1919)нинг қуйидаги хикматлари эътиборга сазовордир:

«Даралик ва зўравонлик 2 фозиз муваффақият келтирса, мулоиймлик ва хожатбарорлик 20 фозиз муваффақиятнинг таъминлайди. Яхудийлар бу ҳақиқатни ҳаммадан аввал англаб етдилар».

«Таххир бир неча кун ўтганидан кейин шундай рухий ёғдуга айландингиз, унга ҳеч нарса тенг келолмайди. Онгинг олий даражадаги тиниклашуви таххирсиз эришиб бўлмайди, деган фикрни айтиб ўтмаслик мумкин эмас. Зеро, қомиллик таххир, маълумлик нималигини билмай доимо ғалаба нашасини суриб, юксакда юрганларга бир умр на-сиб этмайди»⁷¹.

Буюк чех файласуфи, педогоги **Ян Амос Коменский** (1592–1670) ўзининг тарбия назариясида таълим-тарбиянинг табиатга уйғун бўлиши тўғрисидаги фаразни илгари суради. «Буюк дидактика»да ўқитиш табиийликка бўйсунини керак, дейилган.

Я. Коменский ўз асарларида тарбиянинг максалдини кўрсатади. Тарбиянинг максалди кишини баркамолликка етказиб, мангудлик дунёсига тайёрлашдан иборатдир. Бу ишни уч хил тарбия орқали амалга ошириш мумкин: ақлий тарбия, ахлоқий тарбия ва диний тарбия.

Коменский қарашича, муаллим ўқувчиларни ўйлашга, ҳаракатлан-тиришга, чигал масалаларни амалда мустақил еча билишга, сўзлашга, ўз фикрини тўғри ифода қилишга ва исботлаб беришга ўргатиши керак. У меҳнатта ҳам ёшликдан ўргатиш кераклигини илгари суради.

Коменский болаларда ёшлитдан бошлаб ахлоқ ва одоб ҳосили

қилиш кераклигини айтади. Булар мардлик, ўзини тутга билиш, чи-дамлик, вақт ва вазият талаб қилганда фойда етказишга тай-ёр бўлиб туриш, бурччи адо қилиш каби хислатларни ўз ичига олган асосий фазилатлардир. Шу асосий фазилатлардан ташқари қамтарлик, муфтин-қобиллик, кишиларга хайрихоҳлик, покизалик, пухталик, хушмуомадаллик, қатталарни хурматлаш, меҳнатсеварлик хислатла-рини тарбиялаш ҳам муҳим вазифа, деб ҳисоблайди.

Иоганн Генрих Песталоцци (1746–1827) Унинг фикрича, меҳнат одамни тарбиялаш ва маънавий ўстиришнинг энг муҳим воситасидир. Меҳнат одамнинг жисмоний кучигина эмас, шу билан бирга ақлини ҳам ўстиради, шунингдек унда ахлоқ ҳам тарқиб топади. Меҳнат би-лин шугўлланаётган одамда меҳнатнинг жамият ҳаётида жуда катта аҳамияти бор, деган ишонч тўғилади. Бундай ишонч эса одамларни ақил ва мустақкам иқтимоий иттифок қилиб, бир-бирига боғловчи энг муҳим кучдир.

Песталоццининг фикрича, таълим ва тарбиянинг максалди одамнинг барча табиий кучлари ва қобилиятларини ўстириш, ўстиранда ҳам хар томонлама ва бир-бирига уйғун равишда ўстириш.

Песталоццининг олдий таълим назарияси жисмоний тарбия, меҳнат тарбияси, ахлоқий, эстетик тарбия ҳамда ақлий тарбияни ўз ичига олади. Тарбиянинг мана шу ҳамма жиҳатларини Песталоцци бир-бирига боғлаб олиб боришни тақдир қилди. Мана шундай тарбиянинг натижасидати нисонинг ҳамма жиҳатлари бир-бирига уйғун бўлиб, унинг қамол топи-шини таъминлаши мумкин, дейди у.

Роберт Оуэн (1771–1858) ўзининг «Жамиятга янгича қараш ёки ин-сонда характер шакллантириш тўғрисида тажриба» асарига одамнинг характери унинг иродасидан айри бўлган атрофдаги иқтимоий муҳит шароити билан тарқиб топади, деб таъкидлайди. Одамларнинг фазилат-лари ва иллатлари, хатти-ҳаракатлари улар яшаб турган иқтимоий муҳит шароитига боғлиқдир. Одам, — дейди Оуэн, — ўз характерини ҳеч қачон ўзи яратган эмас ва уни яратолмайди ҳам. Оуэннинг фикрича, агар биз иқтимоий муҳит шароити ва тарбияни ўзгартирсак, хар қандай характер-ни тарқиб топтиришимиз мумкин. Шундай қилиб, Оуэннинг фикрича, халқни тарбиялаш ва унга билим бериш йўли билан жамиятни керакли усулда ташқил этишга муваффақ бўлинади.

⁶⁹ Уша манба. 347, 348-б.

⁷⁰ Ҳақиқат манзаралари. — Т.: Янги аср авлоди. 2002. 359-360-б.

⁷¹ Уша манба. 364-365-б.

СОҒЛОМ ВА БАРКАМОЛ БОЛА МАҚОМИГА ЭРИШИШИ УЧУН ЗАРУР БЎЛГАН ФАЗИЛАТЛАР

Соғлом ва баркамол бўлиб юлга етишиш учун, хар бир болада, бири бирини такозо этувчи ва бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган куйилган фазилатлар шаклланиб бориши шарт. Буларга: «соғлом ва эзгу ниятли», «муस्ताкил фикр юртгувчи ва билгимли», «имон ва эътиқодли», «меҳр ва мухаббатли», «ахлоқ ва одобли», «мулкий муносабатга эга», «уддабўрон ва тadbиркор», «меҳнатсевар ва шижоатли», «Хўкумчи ва экологик маънавиятга эга», «миллий ғурури бор ва Ватанпарвар», «тоғерант ва инсонпарвар», «мард ва жасур», «сабр-каноятли ва сазоватли. Бу фазилатлар йнма характерга эга бўлиб, бошқа ҳаммаи мaльум бўлган ижтимоий сифатлар шу фазилатларга субстанция ваи фaсисини бажариб, уларнинг таркибига унсуур бўлиб кирядилар. Масалан «соғлом ва эзгу ниятли» фазилати таркибига «рухий саломат», «жамонан бакувват», «ижтимоий фаол» сифатлар унсуур бўлиб кирядилар. Уз навбатига, «рухий саломат» деган ижтимоий сифатга «виждонли», «оқ кўнгли», «дили пок» ва шунга ўхшаш сифатлар унсуур ваи фaсисини ўтайдилар. Бошқа ижтимоий сифат ва фазилатлар ҳам шундай, бир бирини такозо этиб, бир-бирига субстанция ваи фaсисини ўтайди. Буни мажмулар назарисидати конуниятлардан бири такозо этади.

Соғлом ва эзгу ниятли

Боланинг жисмоний соғлигини шакллантиришда вужуд билан бир каторда унинг рухи ҳамда акли фаол иштирок этади. Демак, чин саломат боланинг рухи бакувват, акли расо, вужуди эса яхши ривожланган бўлиши шарт.

Боланинг рухий саломатлиги. Рух саломат бўлиши учун қилнадиغان биринчи амал, хар бир ишни бошлашдан олдин, шу ишни тўғри ният билан қилиш керак. Тўғри ният қилинди деганда, чин дилдан ва фақат яхши ният қилиш тушунилади. Яхши ният деганда, ниятнинг заминида таъма ётмаслиги шарт. Масалан, фалон ишни қилсам боини кетардим ёки шу ишни қилсам менга яхши бўлар эди деб ният қилиб, харакатни бошлашлик таъматирлик хисобланади. Муайян ишни қилгани халқка ёрдамим тегар эди, ёки бу ишмдан оиламга катта наф бўлар эди, ёинки бу ишмдан фалончига фойда бўлар эди деб, холисона инти қилишлик яхши ният хисобланади. Фақат шундай рухиятга эга бўлини боланинг виждони бутун, дили пок, кўнгли очик дейлади.

Боланинг аклий саломатлиги. Аклий соғлиги фақат билим олиш билан болин амалга оширилади. Билим олиш жарасини амалга оширишда ҳад қолувчи роли боланинг ўзи ўйнайди. Ҳеч қандай ота-она, ёру биродар ҳамда ўқитувчи ва мураббийлар, бола миёсини «ёриб», аклийни тарбия, ният билим солиб қўймайдилар. Акли фақат боланинг ўзи «ёриши», хар қандай билимини фақат ўзи олиши шарт. Ота-она, мураббий ва бошқалар, боланинг бундай ижобий харакатларига, фақат ёрдам берд оладилар, холос. Боланинг қанчалик билими кўп бўлса, шунчалик унинг ижтимоий моҳияти юқори, эл ичнда обрўйи баланд ва имони мураккам бўлади.

Рух ва акл тарбияси тўтрисидати маълумотга бир оз бўлса-да эга бўлганимдан кейин, вужудни, яъни танани жисмоний томондан тарбиялаб чиқатириш учун нима қилмоқ керак? – деган саволга жавоб беринга урнинб кўрамиз.

Боланинг жисмоний саломатлиги. Қилининг жисмоний саломатлиги, асосан, соғлом ҳаёт тарзига боғлиқдир. Соғлом ҳаёт тарзини тарбия қилиришнинг тлайгина сирлари бўлиб, бу сирларни ўргатувчи ва тарбия қилига аҳолига стазувчи махсус илм-фан соҳаси борки, уни «Валеология» дейдилар.

Валеология – лотинчада «соғ бўлиш» маъносини билдиради. Биринчи бор бу атмаин профессор И.И.Брахман қўллаган. Бу нарсга, жамият учун ўта зарур бўлганлиги туфайли, «валеология» тушунчаси ижтимоий фан соҳалари орасида кенг ёйлиб, шу кунда, шу ном билан атагувчи ини фан соҳаси таркаб тоғиб, ривожланиб бормокда.

Валеология айтганда, валеология – келажакнинг илм-фанидир. Чунки инсонларнинг аксар қисми, соғ ва кўркем бўлишни, узок умр кўриб, бахтон қает кечирини истамоқдалар. Жамиятнинг хоҳиши борми, дини, ижтимоий бурортга бор деган сўз. Ижтимоий фан олтим ва ама-летчилари бу бурортмани бажаришлари шарт. Зеро, жамият орасида инсонини тикемлиш тамойлиги бўйича, бу вазифа айнан уларга юқлатилган.

Валеология айтган адабиётларнинг кўпчилигида бу фан медицина ваи физиология дейлимоқда. Шу билан биргалликда, бир катор адабиётларда уни рухшуносликка, одобшуносликка ёки жисмоний тарбияга инти фан, деб ҳам айтмоқдалар. Бундай бирёқламлик валеология фани ваи физиология тўлик очиб бермайди. Чунки валеология фанлараро янги бир илмий дунялиш бўлиб, уни бирдай, ҳам медицинага, ҳам одобшуносликка, ҳам рухшуносликка, ҳам жисмоний тарбияга онд жабҳалари бор. Валеология тўғри тушуниш учун бу тўрт илмий йўналишни омихта инсонини кўра олиш керак. Вокеликка бундай ёндашув, юқорида ай-

тиб ўтганимиздек, мажму ёндашув дейилади. Демак, соғлом турмуш муаммоларини ўрганишда, бу жараёنни бир бутунликда кўриш лозим. Мажмулар назариясидан билимшики, ҳар қандай бутунлик бир неча ўзаро узвий боғлиқ бўлган унсурлардан таркиб топган бўлади. Валеология ҳам бундан истисно эмас. Медицина, рухшунослик, бадан тарбия ва ахлоқшуносликлар, ўзаро функционал боғлиқликда бўла туриб, бир бутунни ташкил қилувчи валеологиянинг таркибий қисмларидир. Бу ҳолисани чуқур билиш учун мажмулар назариясини билиб олиш тилби қилинади. Мажмулар назариясини мажкур китоб муаллифи ёзган «Қоғилликка элгувчи китоб» (2006 й.) ёки «Педагогик маҳорат асослари» (2009 й.) деган асарларидан билиб олишингиз мумкин.

Соғлиқнинг таркибий қисмини жисмоний саломатлик ташкил қилувчан, жамиятимиз аъзоларини жисмоний томондан соғ ва баркамол бўлишлари учун, жисмоний баркамоллик ўзи нима, бундай баркамолликни қандай қилиб шакллантирса бўлади, деган саволларга жавоб топшимиз лозим бўлади.

Жисмоний баркамоллик – бу кишида жисмоний сифатларини юқори даражада ривожланганлигидир. Жисмоний яхши ривожланган киши тўғри ва енгил қадам ташлаб юриш, тез югуриш, сузиш ва бичрача ҳаракатларни тез бажариш каби ҳаётда муҳим аҳамиятта эта бўлган ҳаракат малакаларини мукаммал эгаллаган бўлиши керак.

Кишини ешлигидан бошлаб жисмоний жиҳатдан муғтазам тарбиялаб бориш натижасида, унинг ҳақиқий жисмоний баркамоллигини эришиш мумкин. Демак, ҳар қандай инсоннинг жисмоний соғлигини, ўсиб-ўнган оиланинг соғлом ҳаёт тарзига боғлиқ. Шу тамойилга биноан Республика «Оила» илмий-амалий маркази «Соғлом она – соғлом фарзанд» ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 5 июлдаги 41-сонли «Оилада тиббий маданиятни ошириш, аёлларнинг соғлигини мустаҳкамлаш, соғлом авлод туғилиши ва уни тарбиялашнинг усул-вор йўналишларини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида» қарорига мувофиқ, бир қатор икбий ишларни амалга оширмоқда. Улар энг аввало оналаримизнинг жисмонан соғлом ва бахувли бўлишлари, соғлом фарзанд дунёга келишининг оила муҳитига боғлиқ омилларини ўрганишга қаратилган. Оилани саломатлиқнинг асосий негизи деб қараб, нафақат туғиш ёшидаги аёллар, балки бўлажак оналар – қизлар ва ўсмир қизлар саломатлигини мустаҳкамлашга қаратилган чора-тадбирларни амалга оширмоқда.

Бугунги кунда Республикаimizда оналар ва болалар саломатлигини яхшилаш борасида улкан ишлар қилинаётган бир пайтда айрим ота-оналарнинг нотўғри фикрлашлари оқибатида қариндош-уруғлар

ўрғаниш ва никоҳлар, унинг натижасида туғма нуқсонли болаларнинг туғилиши давом этмоқда.

Болаларнинг ногирон ёки туғма нуқсонлар билан туғилишига бир-бирига ўзаро қариндош-уруғлар ўртасидаги никоҳгина сабаб бўлмай, валеологиянинг тавсир этилиши ҳамда улар организмга ташкил қилувчи валеология, боланинг ногирон бўлиб туғилишида 47,5 фоиз оналарнинг касалликлари сабаб бўлган бўлса, 21,4 фоизда отанинг зарарли касалликлари, 9,3 фоизда наслий касалликлар, 13,1 фоизда туғруқ қилиниши, 1 йилга етмасдан туғилиши хисобига келиб чиққан. Саломатлик ҳар бир одамнинг энг катта шахсий бойлигидир. Одамнинг валеология соғлиқни муҳофаза қилиш учун жуда катта имкониятта эта, лекин бу имконият чекин эмас. Агар зарарли омил киши вужудига муғтазам таъбир этиб турса, вужуднинг аҳволи ёмонлаша бориб, касаллик пайдо бўлади. Бунинг учун аҳоли ва айниқса, болаларнинг санитария саводчилигини ошириш катта аҳамият касб этади. Бу эса, болаларимизни касалликдан ўқитувчиларнинг бу соҳада саводлари юқори бўлишлтигини талаб қилади. Бундай саводни ўқитувчилар педагогика фанидан олади.

Педагогика фани ўқувчи-талабаларни жисмоний жиҳатдан тарбиялашнинг ташкил этилиши физиология фанининг одам организмидagi барча қисмларини ўзаро алоқадорлиги ва бир-бирига тавсир этиши, барча қисмларнинг функцияси ҳақидаги маълумотларга таянади. Инсониятнинг тарбияси билан бутун вужуднинг гармоник ҳолда ривожланиши билан таъминланган қилиб йўлга қўйишни талаб этади.

Жисмоний тарбия, жисмоний ривожланиш, жисмоний маданият туғруқларини ўзаро узвий боғлиқ бўлгани билан, уларни ўрганишда валеология, алоқда кўриб чиқишлик тўғри бўлади.

Жисмоний тарбия – тавлим-тарбия жараёни бўлиб, у киши вужудининг морфология ва функционал равишда тақомиллаштиришга, унинг валеология ҳаёти учун муҳим бўлган ҳаракат малакаларини яхшилашга қаратилган бўлиши боғлиқ бўлган билгиларни таркиб топтиришга қаратилган. Аҳолининг саломатлиги, жисмоний кобилиятларининг ҳар қилишда ривожлантирилиши, спорт маҳорати ҳамда жисмоний тарбиянинг янгиларнинг турмушига сингиб кетганини даражаси жисмоний тарбия кўрсаткичларидандир.

Жисмоний ривожланиш – бу киши вужудининг ҳаёт шароитлари ва

тарбия таъсирлида такомиллаштириб борувчи биологик шакл ва функцияларнинг қарор топиш ҳамда ўзгариш жараёнидан иборат бўлиб, у биологик ривожланишнинг энг муҳим омилларидандир.

Жисмоний маданият — умумий маданиятнинг бир қисми, халқнинг жисмоний жиҳатдан баркамоллиқка етказишда махсус воситаларни яратиб ва ундан фойдаланиш ишида эришилган ютуқлар йиғиндисидан иборатдир.

Инсонни жисмоний жиҳатдан тарбиялаш жараёнида куйидаги вазифалар ҳал қилинади:

— соғлиқни мустаҳкамлаш ва чиниктириш, вужуднинг жисмоний жиҳатдан тўғри ривожланишига ҳамда ишчанлик қобилиятининг ўсишига ёрдамлашиш;

— ҳаракат малакалари ва кўникмаларини таркиб топтириш ҳамда такомиллаштириш, ҳаракатнинг янги турларини ўрганиш ва бу билан боғлиқ бўлган билимлар бериш;

— асосий ҳаракат сифатларини (кучлилиқ, чидамлилиқ, тезлиқ ва ҳаққонлиқ) ўстириш;

— ирода, боғирлиқ, қатъийлиқ, интизомлилиқ, жамонавийлиқ, дўстлик туйғулларини, маданий ахлоқ, меҳнатга ва жамият мулкига тежамкор муносабатда бўлиш малакаларини тарбиялаш;

— жисмоний машқлар билан мунтазам шугулланиш одатини ҳосил қилиш ва бунга қатъий риоя қилиш кўникмасини пайдо қилиш;

— гигиеник малакаларни синдириш, жисмоний машқлар ва чиникилиш гигиенасига мувофиқ билимлар бериш.

Демак жисмоний тарбия инсон биологик моҳиятини ривожлантириш экан, инсоннинг биологик моҳиятига, биринчидан, тик юриш хусусиятини киритган эдиқ. Шундай экан, киши қанчалик тик, фоз юрса, шунча кўркам кўринади. Аммо фоз юришни меъёрдан ошириб, гердайишга ўтказиб юбормаслик жоиқ. Буклиноброқ ёки энгалиш юртан одам хушк кўриниб, бошқаларда унга нисбатан шубҳа туйғусини уйғотади. Кўркам қафасини керидорқ тик юртанда инсоннинг ички аъзолари, айниқса ўлка, жигар, ошқозон ҳамда юрак фаолияти ҳам яхшиланади. Демак, тана сиҳатлиги ошади.

Инсоннинг яна бошқа маҳлукотлардан фарқи, унинг қадди-қоматино, кўл-оёқларининг шакл-шамойилидир. Қадди-қомат ва кўл-оёққа чиройли шакл берадиган улардаги мушаклардир. Мушаклар бўлиқ ва таран бўлса одамнинг ташқи кўриниши кўркам бўлади. Унинг устига териси силлиқ ва ранги тоза бўлса, нур устига аъло нур.

Қадди-қоматини тўғри олиб юриш, мушакларининг шакллари ва терисининг ранг-рўйини яхшилаш ҳамда танасининг умумий биосоматик

қураткичларини ошириш йўллари тўғрисидаги адабиётларнинг сон-саноти йўқ. Биологик моҳияти устида астойдил ишлайман деганлар бу адабиётларни топиб, ўқиб олишлари мумкин.

Тананинг соматиқ ҳолати шаклланишида инсон билан табиат орасидиги муносабатлар мувозанати етакчи ўрин тутлади. Она табиат ўзининг барча унсурларини ўзаро мувозанат ҳолда яратган. Инсон эса табиат учуридир.

Табиат, ўзининг унсурлари орасидаги муносабатларни мувозанат ҳолда яратгани билан, инсон ўз фаолияти натижасида бу мувозанатни бузиб юборган. Табиатдаги мувозанат бузилган жойда яшовчи болалар қам зарар кўриши табиий, чунки бола ҳам табиатнинг бир қисmidир.

Боланинг табиат билан муносабати нафас олиш, овқат ва сув истеъмоли қилиш, меҳнат ва дам олиш жараёндари орқали содир бўлади. Агар табиий унсурлар, жумладан ер, сув, ҳаво, озик-овқат ва бошқалар вужуднинг табиий талабига тўлиқ жавоб берсалар, киши саломат юради. Гарчи, жавоб бермаса, организмда зўрқиш пайдо бўлади. Вужуд унсурларининг сурункасига зўрқиши одамда соматиқ касаллиқни пайдо қилади. Касаллиқларнинг келиш сабаблари тўрт хил.

Биринчиси, молдй сабаблар. Улар куйидаги негизлардан иборат: яқни негиз — аъзо ёки руҳдир. Бола касал бўлмаслиги учун аввало руҳни покчида ушлаши керак. Руҳ покчилиги фикр, ният, амал, тил, овқат ва тана покчилиги билан узвий боғлиқдир. Узоқроқ негиз хилт — суюклиқдир. Тана сиҳатлигини сақлаш учун хилтга тоза ва мувозанат ҳолда ушлаб туриши керак. Инсон танасида тўрт хил суюклиқ мавжуд. Бу қон, балғам, сафро ва сийда кўринишига эга. Танада қайси бир суюклиқ микдори ошиб ёки камийиб кетса, вужуд шунга боғлиқ касаллиқлар билан оғрий бошлайди. Энг узоқ негиз табиий унсурлардир. Буларга ер, сув, ҳаво кирлади.

Иккинчи турдаги сабабларга овқатланиш, чанқокни босиш, бўшаниш, ҳаракатланиш, уйку, белдорлиқ, ёшнинг ўзгариши, жинс ва бошиқа бевоқифа таъсир этувчи омиллар кирлади.

Учинчи турдаги сабаб миқоз хисобланади. Замонавий тибиётда бу хил сабабни эътиборга олмайдилар. Табиолар эса, аксинча, бу сабабга катта аҳамият бериб, касални шунга асосан даволайдилар. Миқоз тўғрисидаги адабиётлар дедрли йўқ бўлгани учун, у тўғрдаги мавдумот асосин Ибн Синодан олинди. Мирқозга батафсилроқ кейин тўхталамиқ.

Тўртинчи хил сабаб инсоннинг меҳнат фаолиятидир. Киши меҳнат жараёнида табиат билан муносабатда бўлиб, иш жойи дизайни ва санитариини нормаларига мос бўлмаганда ишчида зўрқиш пайдо бўлиб, махсус касаллиқ касаллиқлар билан оғрий бошлайди.

Хўш, бу дардларнинг чораси қандай? Юқорида айтиб ўтганимиздек,

инсон вужуді ўзининг тадрижкий тараккиети, яъни эволюцияси давомиди табиаттан маълум тартиб ва меъёрга мослаштирилган. Инсоннинг вазифаси шу меъёр ва тартибни англаб, уни сақлаш, бунга бошқаришдан иборат. Бунинг учун инсон миқоз, меъёр, овқат қабул қилиш, нафас олиш ва суяклик истеъмол қилиш одоблари, табиий эҳтиёж хасталикнинг асли моҳиятини, хусусиятини тўғри англаб, уларга риоя қилиб борса қифо.

Тирик организм, шу жумладан инсон вужуди ҳам Хужайралардан иборат. Хужайра тирик тананинг ҳаётини бирлиги. Шунинг учун Хужайралар миқёсида муҳим ҳаётини жараяшлар содир бўлади. Хужайра озикланниш, нафас олиш, ўсиш, бўлиниш, ривожланиш, тасирланиш, касалланиш, нобуд бўлиш каби хусусиятларга эга. Бу жараянларни содир бўлиши учун бир томондан, Хужайра организмларига оксиллар, ёғлар, углеводлар, аминокислоталар, витаминлар, микроэлементлар, ўсимлик клетчаткаси каби моддалар етиб келиши зарур. Иккинчи томондан, Хужайра керакмас, ортиқча ва захарли моддалардан тозаланиб туриши керак. Иккада ховлат мутаносиб равишда таъминланиб турилса, Хужайра, бутун вужуд иш фаолиятини яхши бажарди. Натжижада инсон танаси соғлом бўлади.

Танага керакли моддаларни етказиб бериш хақида гапиралитган бўлсак, Хужайрага керакли моддаларни табиат кенг кўламда яратиб қўйган. Улар турли-туман мева ва сабзавотлар, шифобахш ўт-ўланлар таркибиди мажжуд. Инсон ўз вақтида ва ўрнида зарур бўлган табиий моддаларни истеъмол қилиши керак. Яхши, кучли овқатларни ноўрин ва нотўғри истеъмол қилиш танатаги Хужайралар фаолиятини издан чиқаради. Улар керакмас моддаларни парчалашга кучи келмай, уларни ноилож бир ерга тўпашга мажбур бўлади. Ошиқча ёғлар, углевод (карбон сувлар)лар танада тўпланиб, турли касалликларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади.

Демак, бизнинг тана сихатлигимиз тўғри овқатланишимизга бевосита боғлиқ экан. Истеъмол қилинган овқат хазм бўлиб конга ўтади. Кон орқали вужуд учун зарур элементлар танага тақсимланади. Соғлом коннинг хосли бўлиши тоза хавога, кўёш энергиясига, тоза сувга ва озуқа маҳсулотларига боғлиқ. Хужайрада бир вақтнинг ўзида икки жараён содир бўлади: 1. Курйлиш. 2. Парчаланиш. Фалсафий саводимизни ишга солиб фикр юритсак, бу «карама-қарши кучлар бирлиги ва қурбши» конунининг киши организмиди ишлатилдир.

Тиббиёт олимларининг ёзишича, бир дақиқада инсон танасидаги конда 7 миллион қизил кон таначалари иш жараёнида нобуд бўлади. Етти миллион қизил кон таначаси тикланиши учун старли материял та-

нига озуқа орқали тушиши керак. Бу факатгина кондаги нобуд бўлиш ва тикланиш жараёнидир. Бу хилдаги жараён тананинг ҳамма ўнсурларида турли тезликларда содир бўлади. Вужуд қайта тикланиши учун биз унга керакли модда ва элементларни етказиб беришимиз зарур.

Маълум бир вақтда парчаланган Хужайраларнинг тикланиши учун танга старли моддалар тушмаса, вужудда мувозанат йўқолади ва организм ўриқадди ҳамда занфлашди. Бу жараён сурункасига давом этса киши касалланади.

Хар бир инсон танасидаги Хужайралар учун зарур бўлган моддаларни билиши ва истеъмол қилиши шарт. Акс холда кишининг соғлом бўлиши даридаҳол. Танани тозалаб, Хужайраларни тўғри озиклантирилган барча касалликлардан хон бўлиб, биологик моҳияти ошди ва умри узок бўлади. Тангри таоло одамни биологик тур қилиб яратганда, Инжилда ёзилишича, 120 йил яшашни буюрган. Ҳозирги замон олимлари бу муддатни 200 ва хатто 400 йил демокдадар.

Амиди ваъда берганимиздек, миқоз масаласига бир оз тўхталиб ўтайлик. Ўтмишда буюк аллома-даримиз таъбабат хақида яратган асарлар билан танишар эканмиз, уларда миқозга етакчи ўрин беришганини кўрамиз. Даволаш миқозга қараб белгиланган. Инсоннинг миқозни томир, тел, кўз, бадан, пешоб ва ахлат рангидан аниқланган. Шунга кўра парҳез ва дори-дармонлар буюрилган. Табиб нафақат одам миқозини, балки хар бир ўсимлик ва хайвондан олиндиған дори-дармон ва озик-овқатларнинг табиати ҳамда миқозини ҳам яхши билган. Лекин миқозни аниқлай олиш ҳаммага ҳам насиб этавермайдди. Бунинг учун ўз инининг фидойисин бўлиб, кўп тажрибалар ўтказиш, пири устоз кўриш, илҳам ва чуқур мулоҳазали бўлишлик талаб қилинади.

Табиблар миқозни аниқлашга, асосан Ибн Синоннинг ўтишларига буюниб иш кўриб келмоқдалар. Ибн Синоннинг «Конуъ» ва «Уржуъав» китобларида¹ миқоз ва унинг турлари хақида ўзидан аввал яшаб ўтган табибларнинг маълумотларига таяниб ва ўз тажрибаларидан хулоса чиқариб таъриф бериб ўтган.

Ибн Синоннинг таърифича, «Ўнсурларнинг ниҳоятда майда бўлиқларидан, карама-қарши кучларнинг бир-бирига тасиридан тай-кувватлари билан бири-бирига таъсир қилиш натижасида маълум бир кифият вужудга келадикки, ана шу кайфият миқоздир. Ўнсурлардаги кайфият тург хил: исёк, совуқ, хўл ва қуруқ бўлади.

Одам, озик-овқат ва дори-дармонларнинг миқозини аниқламоқчи

¹ *Абу Али Ибн Сино*. Таб конулилари. 2 китоб. -Т.: Фан. - 1975. *Абу Али Ибн Сино*. Табиий ўлтилар (врачебное советъ) -Т.: Мехнат. - 1991й.

бўлса, аввал унинг икки томонини, яъни иссиқли-совуқли, хўлми-курۇқли эканини аниқлайди. Сўнг бу мижозларни бирлаштириб, уларни хўл-иссиқ ё хўл-совуқ ёки курۇқ-иссиқ ё курۇқ-совуқ деб белгилайди. Улар рамзий мижозлар деб аталади.

Таботат оламдаги буюк алломаларнинг фикрича, тана сикхатини тўрт унсурнинг мутаносиблигига боғлиқ экан. Бу хилт (суюқлик) кон, савдо, саффо ва бағдамдан иборат. Бу унсурларнинг қувватлари ўзаро таъсири натижасида вужудга келадиган тана кайфияти (реакцияси) инсон мижози деб аталади.

Тўрт хил унсурларнинг микдори киши танасида тўғри тақсимланса мўътадиллик рўй беради. Бундай кишиларнинг танаси мўътадил мижоз деб аталади.

Хар хил вазиятларда вужуд иссиқроқ, совуқроқ, курۇқроқ ёки хўлроқ бўлиши мумкин. Бу ҳолларда мўътадиллик у ёки бу томонга ўзгариши билан мижоз ҳам ўзгаради.

Инсон биологик умри тўрт даврга ажралади. Биринчиси, ўсаш – 30 ёшгача. Иккинчиси, тўхташ – 40 ёшгача. Учинчиси, қувват бўла туриб чўкш – 60 ёшгача. Тўртинчиси, қувватсизлик ва чўкш – 60 ёшдан кейин. Бирок, бу бўлиниш шарти бўлиб, кишининг яшаш шароити коникарли ё коникарсиз, яшаш ҳудудининг муҳити тоза ёки бузуқ, меҳнат жамоасининг руҳий муҳити яхши ёки ёмонлигига қараб, бу мезонлар камайиб ёки ортиб туриши мумкин.

30 ёшгача бўлган одамнинг мижози асосан мўътадил бўлади, бирок шунда ҳам қисман иссиқ ёки қисман совуққа мойил бўлиши мумкин. Шунинг учун педиатрияда мижозни эътиборга олмайдилар.

Ёши ўтиб борган сари кишининг танаси совуқ ва курۇқ бўла бошлайди ва қариганда инсон асосан совуқ мижозли бўлиб қолади.

Ёшлигида мўътадил мижозли бўлгучиб, совуққа мойилроқ бўлганлар, қариганда ўта совуқ мижозли бўлгудилар. Бундай одамларнинг даб бурчлари бичилиб, оғизларидан сулак оқиб, қовоқлари озроқ шишган, уйкута мойил, ҳаракатлари суст, иштаҳаси яхши бўлмаеса ҳам, асосан тўла бўлгудилар.

Ёшлиқдан иссиқ мижозга мойил бўлганлар ёши ўтган сари совуқ мижозли бўлиб, ўзларини анча яхши ҳис қилгудилар. Уларнинг танаси озгин бўлади.

Кишининг ёши ўтиши билан мижози совуқлаша боришини ҳисобга олиб, тана мўътадиллигини, озик-овқатни танлаб сийш билан, мижоз мувозанатини сақлашга эътибор беришиниғиз лозим. Ёшлигида совуққа мойил, қариганда ўта совуқ мижозли одам анжир, пишган узум, хурмо ва ширин анорлардан кўпроқ тановул қилишни, тезкор ҳаракатлангани

(юлтуриш, сакраш) керак. Иссиқ тулроқ, қум ва савна ҳаммом ёрдамида тандаги совуқ хилтларни эритиб, тер билан чиқариб юборса, тана мўътадиллигини сақлашга катта ёрдам беради.

Аёллар мижози эркекларникига нисбатан совуқроқ. Совуқ мижозли одамларга қараганда иссиқ мижозлилар бақувватроқ бўлади. Совуқ мижозли кишиларнинг териси мулоylim, ноziкroқ, гадаси асосан семиз, бошлари сарик ёки кўнгир, кон томирлари ингичка, кўзга кўринмайдиган бўлади.

Иссиқ мижозли кишиларнинг териси дадалроқ, гадаси қуруқ, қотма, бошлари қора, кон томирлари йирик ва кўринадиган бўлади.

Бу айтганларимиз фақат икки қарама-қарши типдаги кишиларга таллуққилдир. Ундан ташқари ўرғача, ўрғачдан иссиқроқ, ўрғачдан совуқроқ ва хоказо типдаги таналар ҳам мавжуд.

Ўз биологик моҳиятининг устида ишлаш жараёнида мижозга ва унинг ўтаришига етарлича эътибор берсангиз, ҳаракатинингиз тўғри тус олиб, на-тинкиси яхши бўлади.

Қуйида инсон танасидаги хилтларнинг ўрни ва аҳамияти ҳақида қисқача маълумот берамиз.

1. Қон (иссиқ, ўрни жигарда). Танاداги кон метрйдан ошиб кетса, кишини уйку босади, бош оғриғи авж олади. Баззан бурнидан кон келади. Одам айшу ишратга берилиб, ширин орзуларга чўмади. Тушида оловни, қилликни, ширинликни кўради, кўзлари қизариб, оғзи ширин бўлади.

2. Саффо (иссиқ, ўрни ўт нуфатида) – сарик модда, зардаси ошиб кетса одамнинг териси сарғаяди, иштаҳаси пасаяди, оғиз шўр ва ачық бўлади, бош оғриғиди. Уйкусизлик авж олиб, тили ва оғзи қуруқлаш туради, меъда қуюшиб, кўнгил айнайдиги. Пешобнинг ранги сарғайиб, киши ўзини ғалати сезади, тушида ўт ва бошқа сарик нарсаларни кўриб туради. Сафрони ошиб кетгани кўпичча ёз фаслида ва иссиқ иклим шароитида рўй беради. У кўпроқ жигар касалликларидан келиб чиқади. Соч тўқилади, соч-сокол эрта оқаради, кўл-оёқ оғриғиди, тизза оғриғиди, таом яхши хазм бўлмайди.

3. Савдо (совуқ, ўрни қора талокда). У ошиб кетса, баданнинг ранги ўчади, одам кам иштаҳа бўлади, ёмон атворли, фикри паршион бўлади. Томлари суст уради, лаблари шўр бўлади, қабзигат қузғитилади, баданда қора доғлар пайдо бўла бошлайди. Кўроқ бўлиб қолади. Сийдиги ва ахлиги ок туста қиради. Ваҳимали тушлар кўради, кўз хиралашади. Бу хол кўпичча куз пайтида ёки шимолний минтақаларда рўй беради.

4. Бағтам (совуқ, ўрни ўтқада). У ошиб кетса бош оғриғидади, одам уйкусраб ҳафсаласиз бўлиб қолади. Сустканш ва мадорсия бўлиб, ранги оқаради. Оғзи нордон, ачық бемаза бўлиб, сувга тўлиб қоради, тез қийқолгандади, сийдиги ғализ бўлиб, чанкаган бўлса ҳам чанқокки сезмай-

ди. Тушида суви, денгени кўради, уни корончулик куришаб олади. Бундай ҳолат камҳаракатликдан, ҳаммомга тушмаслик, кўп овқат ейиш натижасида келиб чиқади. Балғам олиб кетиши асосан кпш вақтда юз беради. Ёзда кон ва балғам қамаяди. Ёз бошида сифро кўпаяди. Ёзнинг охирида ўтнинг суёқ молдаси тарқалиб, куюги тўпанталовлиги сабабли савдо кўпаяди.

Замонавий тиббиётда беморнинг қони, пешоби, ахлати, оғиздаги суоқликни текшириб кўриш натижасида ташхис қўйдилар ва даво чорасини кўрадилар. Тезкор ва малакали ташхис қўйиш имконияти ҳамма жойда ҳам мавжуд эмас. Шўни ҳисобга олиб, биз ҳамма учун қўйилган мавжумотларни келтирамизки, улардан фойдаланиб тананинг жисмоний ҳолатини хар ким аниқлаб, вужудидати мувозанатни бўзулишига ўтарлиш қирита олин. Натўжада тани сикатлиги яхшилансин.

Балғам орқали кўрак ва ўпкада содир бўладиган ўтарлишлар аниқланади. Балғам оқ ёки сарик бўлса, у савдо ва сафрони олганлигидан дарак беради. Балғам юмалоқ, доира шаклида бўлса, бундан ташқари киши иситмадаса, ўпка шилтанлиги мавжум бўлади.

Пешобнинг ранги оқ бўлса, бу овқатнинг ёмон ҳазм бўлиши ёки жигар йўлининг зарарлангани нишонасидир. Сарик ва кизил рангдаги сийдик сафро ва коннинг меъёридан ошганлигини билдиради. Пешобда дурдадар бўлса, дардини пишиб етилгани. Пешоб устида доғ сузиб юрса, дард етилмагани, доғ илпини четга кетса, дардини қайишидан дарак беради. Пешобнинг ранги сарикдан оққа мойил бўлса, чўкндилар идиш тубига баробар чўкнб турса, дард етилганидан далолатидир.

Ахлат меъда, ичак ва жигар ҳолатини мавжум қилади. Ахлат кам бўлса, бадан яхши озикланаётганидан, кўп бўлса кам озикланаётганидан хабар беради. Ахлатнинг оқариши зардини кўлиги аломати. Ахлат сўст келса, ичак совуқлиги нишонаси. Ахлат тез келса, ичак иллатлари, меъда жароҳати, ўн икки бармоқ ичак яраси ва бошқа хасталиқлар аломатидир. Тердан ҳам касаллик аниқланади. Кипининг кўп терлаши танасида намликнинг кўпчилиги ва қувватсизлигидандир. Тер оқ бўлса балғамдан, сарик бўлса сафродан, кизгиш бўлса кондан, қора бўлса савдодан. Баданнинг барча жойи терласа яхши, айрим жойлари терласа ёмон.

Кон рангининг пастлиги ва суоқлиги унинг камлигидан, сарғиш бўлса, сафронинг кўпчилиги, сарик қисди нишонасидир.

Тананинг жисмоний саломатлигини, яъни инсонга таъбиатдан берилган биологик моҳиятни сақлаш учун қўйилган тадбирларга рио қилиш зарур. Биринчи тадбир парҳез, яъни мавжум бир режимда ётмоқ-турмоқ ва миқозга қараб овқатланиш. Ётмоқ-турмоқнинг энг яхшиси эрта ётиб, эрта турмоқликдир. Овқатланишнинг парҳезида тоҳо баъзи овқатлар ман қилинади, тоҳо қайирилади, тоҳо уларни кўпроқ истей-

моқ қилиш тавсия этилади. Жисмоний саломатлигини сақлашдан деган одам, ўз миқозига мос келадиган овқатларни истеймоқ қилиши лозим. Умуман, кўп овқат ейиш барчага бирдай тавсия қилинмайди. Чўнки кўп овқат истеймоқ қилинганда, танада ошкча молдалар тўпанлиши ва баданинг семирлишига сабаб бўлиши тўфайли ҳамма аъзолар ва вужуд моҳжумлар(система) фаолиятини сусайтиради. Кучли овқат истеймоқ қилиш асосан эрталаб ва туш вақтига тўтри келиши керак. Кечқурун, айтмика ёши ўтганларга, енгилгина ва озроқ овқат истеймоқ қилиш лозим. Ёзда асосий овқатланиш вақтимиз кечқурунга тўтри келади. Шўнинг учун кўпчиликнинг тана оғирлиги меъёридан ошиб, танада тикималар ҳосил бўлади, мўтадиллик мувозанати йўқолиб, касалликлар келиб чиқади. Айниқса, оёқ оғирлиги кўп учрайди. Хар хил эримилган тузлар суяқлар бирикмасида тўплана бошлайди. Натўжада тана аъзоларига кон ва у билан бирга бошқа молдаларни етиб келиши қийинлашади.

Суви истеймоқ қилиш ҳам меъёрида бўлиши зарур. Оч коринга, тўғиб овқат егандан сўнг ва оғир ҳаракатлардан кейин суви ичмаслик керак. Тананинг табиий хароратига таъсир қилувчи нисик ҳаммом, кучли ис-туйудан кейин ҳам суви ичилмайди.

Соғлом бўлиш учун истеймоқ қилинадиган озиқ-овқат ва суоқликнинг инқилорига, сифатига, таркибига, таъмига эътибор бериш зарур. Танада ел ҳосил қиладиган туғ, нўхат, ловия, қатик ва бошқа овқатларни истеймоқ қилганда, уларнинг хусусиятини ҳисобга олиш лозим. Секин ҳазм бўлидиган овқатдан сўнг тез ҳазм бўладиган овқат ейиш зарарли.

Том истеймоқ қилишни тартибга солишнинг илк зарурияти унинг икитидир. Овқатнинг биринчиси пастроққа тушгандан сўнг очлик сезилса, иккинчиси истеймоқ қилинади. Ичимга тушгани фойда деб, сиверлиш қони зарарли.

Овқат истеймоқ қилингандан сўнг ҳазм бўлиш йўлига эътибор бериш ҳам яхши омиллардан биридир. Овқатлангандан сўнг тез ҳаракат қилинг. Тез ҳаракат қилинса, кориндаги овқат қайқалади ва сизни лоҳас қилиди. Овқат ҳазм бўлаётганда узоқ вақт ҳаракатсиз қолиш ва ухлаш ҳам ман қилинади. Бундай ҳолларда тана мувозанати бузилиб, семирлиш юз беради. Кўп ҳаракат қиладиган одамларнинг кам овқат истеймоқ қилиши организмнинг ишдан чиқишига олиб келгани қабил, кам ҳаракат қиладиганларнинг кўп овқат ейиши ҳам вужудни қаритади.

Уйку ўз вақтида ва 10 соат атрофида бўлсин. Оч коринга ухлаш ёмон, қунатти сусайтиради. Тўк коринга ухлаш, овқатнинг ичакларда туриб қолишига ва бузилишига олиб келади. Ухлашдан қамийда 2 соат олдин овқатланиш тавсия этилади. Кундузги уйку ёмон, чўнки у рутубатлардан

келгиб чиқадиган назла, талок касаллигини келтириб чиқаради. Асабларни бўшаптиради, ланж қилади, иштахани пасайтиради. Лекин каттик чарчаш, ўта ғазобланиш, аклий фаолият билан шуғулланиб чарчаш, ғам каби сабаблардан биронтаси бўлса, кундузи ухласа зарар қилмайди.

Исонк мижозли кишиларга кам ухлаш, совуқ мижозлиларга кўп ухлаш зарарлидир.

Уйқусизликни йўқотиш учун овқат хазм бўлаганидан сўнг ҳаммомга тушиб бошдан исонк сув куйилса, яхши ёрдам қилади.

Уйқудати холатнинг энг яхшиси аввал ўнг томонга босиб, сўнг чап томонга айланиб ўтишидир. Коринни босиб ётиш овқат хазм бўлишига ёрдам беради, чапканча ётиш ухлашнинг энг ёмон шаклидир.

Танада тўлганган ошникча молдаларни йўқотиш. Инсон танасининг хужайраларидаги ўзгаришлар яхши ёки ёмон томонга, тез ёки секин содир бўлиши мумкин. Инсон танасида кераксиз молдалар (шлаклар) тўпланиб боргани сари хужайра фаолияти сусяди. Танадаги ошникча, кераксиз молдалар хар хил жойда турлича тўшаниб, вужудни зўриқтиради. Айниқса, тузларнинг тўпланиши катта ёшдаги тўла кишиларда бел, оёк оғринини хосил қилади. Тўлганган ошникча молдаларни камида бир йилда бир марта танадан чиқариб юбориш зарур. Шунда тана шлаклардан тозаланиб енгиллашиб боради.

Нотўғри овқатланиш, сувий молдаларни, дориларни кабул қилиш натвжасида инсон танасида ортикча ва захарли молдалар тўпланади. Бу молдалар инсон танасидаги хужайраларнинг фаолиятига таъсир этиб, улар ўз физиологик вазифасини тўла бажара олмайди. Табобатга оид алабиетларда танани турли усуллар билан тозалаш йўл-йўриқлари батафсил ёритилган.

Шулардан бири, жисмоний тарбия билан шуғулланиш. Киши бадан-тарбия билан шуғулланганда танадаги шлакларни чиқиб кетишига ёрдам қилади. Жисмоний тарбия билан узлуксиз шуғулланиб юрганларда ортикча ёғ, юк бўлмайди, ранглари тоза бўлиб, доимо соғлом бўладилар.

Тоза хаво танадаги рухни мўътадиллайди. Танада хар турли бўғлар (чигинди) тўтилиб қолганида уларни тоза хаво ва жисмоний харакатлар чиқариб юборади. Тоза бўлмаган хаво, аксинча, тана мўътадиллигига акс таъсир этади.

Танадан шлакларни чиқариб юборишда ҳаммом ҳам энг яхши омиллардан хисобланади. Ҳаммомнинг яхшиси уч хонали бўлади. Биринчиси, совуқувчи ва хўшловчи, иккинчиси, қиздирувчи ва хўшловчи, учинчиси, қиздирувчи ва қуритувчи бўлади.

Эркак билан аёл ўртасидаги муносабатлар. Инсон тафаккури тараққиёти нуқтан назардан эътироф этганда, тиббиёт илми билан бир

нақтда юзата келган жинсий тарбия, яъни эркек билан аёл ўртасидаги нолик муомала сирларини ўрганиш ва уларни ёшларга ўргатиш масаласини инсоннинг ўз-ўзини билиш йўлидаги интилишлар махсули сифатида кабул қилишимизга тўғри келади.

Жинсий тарбияга оид муноҳаззалар қадимги Хинд, хитой, грек ва Марказий Осиё алломалари асарларида кўзга ташланиб турганининг ўзи уни қиётий эҳтиёж туфайли юзата келганини тасдиқ этади.

Бизга узок вақтлар давомида, айниқса советлар даврида бундай мавзуга илбатан нотўғри муносабат ҳукм суриб келди. Улар буни шахватни тартиб қилиш деб билиб, бу мавзуга ағалган асарлар тавқиб остига олдилар. Афсуски, бундай муносабат ҳозир ҳам мавжуд.

Аслида, жадаллик билан баалоғатга етиш жараёнида ўтил ва қизлардаги, табиий равишда, уларнинг иктиёридан ташқари, вужудидан отилиб чиқаётган бири-бирига бўлган интилишларни билиб, билмасликка олиб ёки ота-она ва тарбиячиларнинг омилиги туфайли, бу нозик туғилуни номатлуб сўзлар билан булғаш, ёшлардаги энди ниш уриб келиётган мухаббатни илдиридаёқ қуритиб юборади. Севги-мухаббатдан бегона одамдан дахшатлироқ жонзот бўлмайди. У хар кандай разо-лелларга тайёр бўлади. Фоҳиша ва фоҳишабозлик, тошбағирлик қамда қонқўрлик ва бошқа ваҳшийликларнинг илдири кишининг мухаббатсизлигидадир.

Ёшларга жинсий тарбия беришликка қаршилар, бу бизнинг рухиятимизга, бизнинг урф-одату қадриятларимизга тўғри келмайди, деган фикрни айтадилар. Унда «Висол лавзати», «Лавзат ун-нисо» (Аёллар лавзати) қабилдаги катта-кичик асарларнинг юзата келишига сабаб нима? Нима учун бундай асарлар одоб-ахлоқ, тавозеънинг бешиги хисобланган Қадимий Шарҳда кўпроқ яратилди ва эътироф этилди? Бу саволлар заминиди қайд этилаётган ҳақиқатнинг ўзи ҳам бундай асарларни шахват тартиби билан ҳеч қандай алоқадор эмаслигини тасдиқ этамайми? Ҳеч шубҳасиз, «Лавзат ун-нисо» қабилдаги ўзига хос талқикот хулосалари бир томондан, Шарҳнинг ривож топган тиббиёт илмига, иккинчидан, инсоннинг ўз-ўзини билиш борасидаги изланишларида, учинчидан, инсон бирқамоллиги йўлидаги қарашларнинг муайян тизими сифатида юзата келди. Бундай бебаҳо ҳаётин зарур билимлардан воз кечиниш муайян соҳада билиш гумроҳлик томон етаклайди.

Ҳозир бизнинг ўз-ўзимиз ҳақидаги билишимиз тўлиқми? Агар бу саволга ижобий жавоб берсак, нега унда кечатгина бир умрга ахлу таймон қилишиб турмуш қурган ёшлар бутун юзқўрмас бўлиб ажрашиб кетмоқдалар? Талқикотлар шунга кўрсатдики, эл-юртдан, ота-онаси билан қилиш қилиб, сеғисиз яшаш керак экан деб, мажбуран эр-хотинлик

килиб юрган бахтсиз оилаларнинг бизда сон-саноти йўк. Шу сабабдан бир-бирини алдаб, разолат ботқоқига ботиб ётган оилаларни ҳеч қандай важ билан оқлаб бўлмайди. Бундай нохуш воқеаларнинг сабаблари сўзсиз жинсий тарбияни нотўғри ёки унга умуман эътибор берилмаганлигидандир. Бавзая, ана шундай тарбия инсон бахти учун ҳал қилувчи аҳамият касб этиши мумкин. Кўп ҳолларда шундай бўлмоқда ҳам.

Барчага маълумки, ҳамма одамлар қарама-қарши жинсларга киши билан, майин у рухий, ижтимоий ё шахвоний бўлсин, муносабатда бўлганда дил байрами пайдо бўлиб, лаззат ва роҳатдан баҳраманд бўлади. Чулқин инсоннинг хилқати ва асоси мана шу ҳолат замирида қурилган. Бундан кўз юмиб, ўзини билмасликка олишлик, кишининг шу соҳадаги жаҳолатидан дарак беради. Бундай гумроҳликдан қутулиш учун, эркак ва аёллар орасида бўладиган ранг-баранг муносабат сирлари ва уларнинг кечиб қонуниятларини «Висол лаззати», «Лаззат ун-нисо» каби адабий-лардан билиб олишнинг мумкин.

Юқорида кўрилгани, инсон саломатлигининг пойдеворини руҳ, ақл ва вужуд тарбияси ташкил қилар экан, Вужуд саломатлиги эса, жисмоний тарбияга боғлиқ. Руҳи бақувват, ақли расо ва жисмонан саломат одам барқамоллик нишанчаларидан ривожланиб боришга тайёр ҳисобланиб, ўзини бахтга деб аташга ҳақдор.

Машҳур юнон донишманди Афиотун (Платон) бахт ҳақида фикр юритиб, «Инсон учун биринчи бахт — унинг соғлиги, иккинчиси — гўзаллигидир», деган экан. Чиндан ҳам сихат-саломатлик ҳамма бойликлар манбаидир. Насл-насаби соғлом ва маънавийти юксак халқнинг авлодлари ҳам соғлом-бақувват, йймон-эътиқодли ва садокатли бўладик. Бу бахт она-Ватаннинг шухрати ва қудратининг зўр омилига айланди. Халқнинг ана шундай бахт-сволати учун соғлом ва барқамол авлод керак. Соғлом авлод деганда биз ҳам жисмоний, ҳам маънавий томондан етуқ, бардам, ҳар ишга қолдир, ибтидор маънавийати ва барқамол кишиларни кўзда тутамиз. Дарҳақиқат, шундай ноёб фазилатларга эга болаларни тарбиялаб воита етказастган халқ келажакка очик кўз, ёруғ юз, катта ишони билан қарайди.

Она-табиат ато этган олий моҳиятга кўра, биз — ўзбеклар ҳаётимизнинг умримизнинг мазмунини фарзандсиз тасаввур этолмайдиган халқми? Дунёга келиб фарзанд кўриш, иморат қуриш, ниҳол экиб боғ яратиш — ота-боболаримиздан қолган наслий анъана, зағу тилак ва қутлуғ инсоний бурчдир. Шунини алоҳида шукроналик билан таъкидлаш лозимки, халқимиз тарихининг машаққатли синовлари оша ўзининг ана шу олийжаноб ҳислат-фазилини анъаналарига завоқ етказмай саклаб қолмоқда. Аждошларимиз ўз наслларини умумбашарий тўғрулар, ўлмас Шарқ фал-

сафисин, миллий қадриятларимиз руҳида тарбия қилиб келганлар. Бада тарбияси ҳам бундан истисно эмас.

Бада тарбияси инсон ҳаётида қатта аҳамиятга эга. Биринчидан, қандай ҳар қандай одамнинг муқаммал соғ-саломатликка, куч-қувватли биланга эга бўлиш эҳтиёжи бор. Иккинчидан, бада соғлиги руҳ, фикр ва ахлоқнинг ҳам соғлигини таъмин этади. Қувватли баданнинг руҳ, ақли ва ахлоққа бўлган таъсири маълумдир. Руҳ, фикр ва ахлоқ билан миқоз ва соғломлик узвий боғлиқ.

Бада тарбиясининг мақсади ҳар томонлама жисмонан чиникқан, руҳи бақувват, соф фикрли, мард, саботли, қатъиятли, Ватанини химоя қила оладиган барқамол шахсларни шакллантиришдан иборат.

Болаларни жисмоний тарбиялаш жараёнида қуйидаги асосий вазифалар ҳал этилади.

Биринчи вазифа — болалар соғлигини мустаҳкамлаш, тана аъзоларини чиниктириш, жисмоний жихатдан тўғри ривожланиш ҳамда унинг илгани қобилиятининг ошишига таъсир этишдир.

Болаларнинг қалди-қоматини тўғри-мутаносиб шакллантириш, куч-бўғинларини ва мушакларни уйғунлашган тарзда ривожлантириш, порак-томир ҳамда нафас олиш аъзоларининг асаб тоғалари мажмусининг мустаҳкамлаштириш муҳим.

Тана аъзоларининг мўътадил фаолияти учун ҳаракат жуда зарурийдир. Буёқ ҳаким Абу Али ибн Сино: «Бада тарбия — соғлиқни саклашда муҳимроқ усулдир», дейдики, бу фикр: «Қим қилса ҳаракат — соғлиғида бўлур баракат», деган нақлни эслатади.

Қадимда халқимиз бада тарбияни риёзат деб аташган. Абу Али ибн Сино «Тиббий дoston» («Уржуза») асарида риёзат — бада тарбияси ҳақида тўхталиб, унинг бир неча хиллари бўлиши, бу жисмоний машқлар билан ўртача шўғулланиш соғлиқка фойдали эканлигини бундай таърифлайди:

Билсанг риёзат турлари неча-неча,
Шарофатли бўлур гар эса у ўртача.
Тўғри ва мўътадил бўлиб ўстаи бадан,
Қир-чир ила чиқиндидан қутулса тан.

Олим яна, жисмоний машқсиз юриш бадада ёмон хилтларнинг нишангига сабаб бўлишини алоҳида уқтириб, бундай деб ёзди:

Риёзатсиз ётишдан кўп тоима роҳат,
Бу роҳатдан тополмассан ҳеч манфат.
Жим ётсанг ифлос хилт-ла тўлар бадан,
Ҳизоҳа ҳеч ҳозирланмас бирор маскан.

Жисмоний машқларнинг сихат-саломатликка фойдаси чекиз эканлигини Д.Адиссон бундай тасвирлайди: «Мутолаа ақл учун канча зарур бўлса, жисмоний машқлар ҳам бадан учун шунча зарур».

Сукрот хакин эса бундай дейди: «Гимнастика ёрдами ила мен баданимнинг мувозанатини тўтирилаб оламан».

Олим Иван Павлов таъкидлаганидек, бош мия тўстотгани «кучайтириш ва мустахкамлаш» йўли билан асаб жараёнларининг фаоллигини янада ошириш мумкин.

Шуни ҳам айтиш керакки, болаларнинг соғлигини фақат жисмоний тарбия дарслари ҳамда ўқув мусассасаси режими шароитида ўтказиладиган махсус тадбирлар хисобигагина мустахкамлаш кийин. Чунки бу жараён ота-она, тарбиячи, бутун педагоглар жамоасининг иши бўлиб, соғломлаштириш билан болаларни мунтазам равишда, бутун йил давомида шугуллантириш керак.

Иккинчи вазифа – болаларда янги ҳаракат турларига кизиқиш, кўникма ва малакалар ҳосил қилиш, уларни махсус билимлар билан қуроллантириш зарур. Ўқитиш жараёнида кишилар ҳаракат қилиш билимларини, кўникма ва малакаларини эгаллайдилар. Бу кўникма ва малакалар жисмоний тарбия бўйича тузилган дастурда назарда тутилган бўлиб, барча дидактика принципларидан келиб чиққан бўлиши керак. Улардан баъзилари, масалан тез юриш, югуриш, сакрашлар амалий машқлардир. Шу билан бирга, бу машқлар гимнастика аъком-асбобларида машқ қилиш, акробатика, бадний гимнастика ҳаракатларини координация қилишга, шунингдек, янги ҳаракатларни осонроқ ва қисқа вақт ичида ўрганиб олишга кўмаклашади, кўникма ва малакалар ҳосил қилади.

Учинчи вазифа – болаларнинг ёшга, жинсига мувофиқ келадиган асосий ҳаракат сифатларини ривожлантиришидир. Юқорида айтилган жисмоний сифатлар алоҳида мавжуд бўлмай, балки уларнинг бири у ёки бу фаолият турида етакчи ўринни эгаллайди. Масалан, ҳаракатли ва спорт ўйинларида – чакконлик, қисқа масофага югуришда – тезкорлик етакчилик қилади, дейиш мумкин. Жисмоний тарбия дастури одамлар ҳаракатларининг сифатларини ҳар томонлама ривожлантириш ҳамда уларнинг жисмоний ривожланишлари ва умумий ишлаш қобилиятларининг ортishi учун керакли шароитни яратadi. Шу билан бирга, одамларда ахлоқий, продавий сифатларни тарбиялаш, хулқ-аъвоқ билан ва кўникма-ларини таркиб топтириш керак.

Тўртинчи вазифа – болаларда ўз соғлигига онгли муносабатни тарбиялаш бўлиб, бу уларнинг озода-сарипталлик тартибиди, шахсий гигиена билан шугулланишларида ҳамда спорт машғулотларида мунтазам

катнашишларида намойён бўлади. Бадан тарбиянинг сихат-саломатликка фойдасини одамлар қанчалик яхши билиб олса, унга кизиқиш шунчалик ошadi.

Муътадил равишда, ўз вақтида бадан тарбия билан шугулланувчи одам касалликларнинг давосига мухтож бўлмаслигини чуқур англаб олиши керак.

Олим ва шифокорларнинг кузатишларича, бадан тарбия тутма нисбийликини оширади, таната енгиллик беради. Чунки булар енгилликна нисбийлик пайдо қилади, аъзоларда тулпаниб қолган чикиндиларни йўқотadi.

Бадан тарбия машқлари тартибди йўл билан бўлса, фикрни ўйунлаштиради, қон юришига ёрдам беради, овқат хазминни яхшилайди, асабни қувватлантиради, тан ҳароратини орттиради, зехнни отади.

Ёзув пайтларида одамларнинг панжалари, қўл мушаклари тез толиқadi. Натijaда ёзув тезлиги пасаяди, хусниҳати бузилади. Бундай ҳолларда панжаларни букиб-ёзиш, қўлларни буқиш, ёнга, олдинги, юқорига кўтариб бажариладиган машқлар берилади. Узок ўтириш натижасида баданнинг пастки қисми қаттиқ толиқadi. Бу толиқишни тарқатиш учун тик туриб бажариладиган, олдинга, ёнга эгилиш, ўтириб-туриладиган машқларни танлаш лозим.

Мақтабларда дарс жараёнида жисмоний машқлар секин, аниқ буйруқ тарзида берилади. Машқнинг ҳар бир ҳаракатини бажариш орасида турили хил шўх, қувноқ мусикалардан фойдаланса айни мулаво бўлади. Агар танланган жисмоний тарбия машқларида шеър айтиб бажарилса, болалар нўткини ўстиришга ҳам ёрдам беради. Унутмаслигимиз лозимки, барча жисмоний машқларни бажаришда, нафас олиш тартибининг бузмаслик керак. Акс ҳолда, жисмоний тарбиянинг тезкари самара беради. Ҳеч қачон ва ҳеч қандай вазиятларда, нафасни ушлаб туриш керак эмас. Бу сизни чарчатиб қўяди ва қилган жисмоний машқларнинг тез зос кетади.

Боланинг соғлом ўсиши, тўтри ривожланиб баркамоллик даражасига эришиши учун жисмоний тарбия воситаларидан ўринли фойдаланиши зарур.

Жисмоний тарбия воситалари уч турга бўлинади:

Биринчи турни гигиена омиллари, **иккинчи турни** табиғатдаги соғломлаштурувчи кучлар ва **учинчи турни** жисмоний тарбия вазифаларини ҳал этишга йўналтирилган жисмоний машқлар ташкил этади. Ҳақиқий саломатликка тез ва самарали етишиш учун, бу уч турдаги жисмоний тарбия воситаларидан бирдай ва баб-баробар фойдаланиш лозим қилинади.

Санитария-гигиена омишларига ривож килиш жисмоний тарбия таълимиде алохида ўрин эгаллайди, у инсон аъзоларига фойдали таъсир кўрсатади. Санитария-гигиена воситаларидан кўпчилигини одамнинг кундалик режими ташкил этади.

Катгий кун тартибига амал килиш хар бир киши хаётида катта ўрин тутди. И.П.Павлов рефлекснинг вақтида бўлган алохида таъсирини таъкидлаган эди. Режими мунгазам равишда бажариш аъзон тананин ритм билан бир зайдда ишлагига одагантиради. Шунда бажарилган хар кандай ишга сарфланган кувват тежалди.

Кун тартибига ривож килмаслик ёки унинг бутунлай йўқлиги, хусусан, ўз вақтида овқатланмаслик, етарлича ухламаслик ёки керагидан кўп ухлашлик, дам олмаслик ёки унинг акси ҳеч нарса килмай ўтиришлик, аклий ва жисмоний меҳнатнинг бестартиблиги ва хоказо — буларнинг ҳаммаси аъзон баданини бўшаширади, тананин бутун хужайраларинини ишлашини ёмонлаштиради. Ота-оналар ва мураббийлар муайян ёшда боланин кун тартибини уйда ҳам, мактабда ҳам мунгазам амалга оширилишини кузатиб боришлари шарт.

Кун тартибини тузишда болаларнинг ёши, мактабда ўқиш вақти, уйғониш вақти, эрталабки бадан тарбия, кунта 3 — 4 марта овқатланиш, очик хавода бўлиш, аклий ва жисмоний меҳнатнинг алмашинишини хисобга олиш зарур. Кундалик режим бир қилиш бўлмаслиги ҳам керак. Тартибга ўзаришлар киритиш мумкин. Ушбу айтилган гашлар катта ёшдаги одамларни жисмоний машқларни бажаришига ҳам бирдай таллуқлилар.

Соғлиқни мустахамлаш, аъзон баданин чиниктириш, одамларнинг жисмоний ривожланиш даражасини кўтаришга табиатнинг соғломлаштирувчи кучлари — кўёш, хаво ва сув таъсири орқали эришилади. Табиат омилларидан жисмоний машғуллар ўтказиш ҳамда спор билан мустакил шуғулланиш учун муҳим восита сифатида фойдаланилади.

Укув муассасалари шароитида жисмоний тарбия воситалари орасида энг кўп жисмоний машқлар кўпланади. Жисмоний машқлар гали мушакларни ўсиши ва мустахамланишига, юрак-кон томир мажмуи фаолиятининг ва нафас олиш аъзоларининг яхшиланishiга самарли таъсир кўрсатади.

Жисмоний машқлар асеблар мажмуининг фаолиятига ҳам, хусусан бош миёа кобингидеги харакатлантурувчи қисмга ҳам таъсир этади. Натига жала харакатларнинг бир-бирига уйғунлиги яхшиланади, харакатлари мувофиқлик, аниқлик зарурий куч ва ритм хооли бўлади. Одам инсон шун таъсирлар натижасида тузилиши жихатидан мураккаб бўлиши

Марақатларни, катта тезликдеги харакатларни осон ўзлаштириб олади, бу ва жисмоний меҳнат машғулотлари учун муҳимдир.

Жисмоний тарбия воситалари орасида асосий гимнастика, харакатли ўйинлар, бадан тарбия дақиқалари, халк анъаналари ва спорт турлари етарлича хисобланади.

Гимнастикга болалар ва катта ёшдагиларни жисмоний жихатдан тарбиялашнинг асосий воситаларидан биридир. Бадан тарбиянинг бу тури кўпчилигида бўлинади:

- а) асосий гимнастика ва унинг тури — типичник гимнастика;
- б) спорт гимнастикаси ва унинг турлари — акробатика ва бадний гимнастика;
- в) гимнастиканин ёрдамчи турлари — даволаш гимнастикаси, иш болданлишдан олдинги гимнастика ва хоказо.

Асосий гимнастика, юкорида айтиб ўтилган вазифаларни амалга оширади. У сафланлилар, бирча мушакларни ўстирайдиган машқлар, юрши, югуриш, мувозанат саклаш, тирмашиб чиқиш ва олиб ўтиш кабилардан иборатдир. Кўпинча, гимнастика машқларининг таркибия марақатли ўйинлар ва спорт ўйинларига тайёрлайдиган ўйинларни бажариш киритилади.

Одатда, ўйинлар харакатларнинг эркинлиги билан ажратиб туради. Гимнастика машқлари эса четараланган, аниқ харакатларни талаб этади. Бош миёа нўстлоглида тормоқланиш жараёнини хосил қилиш ва уларнинг кўзгаллиш жараёнига тўғри муносоибликни таъминлаш билан боғлиқдир. Фаол тормоқлашиш хосил қилиш вазифасини хал этиш учун гимнастик машқлардан фойдаланганда, баъзан гимнастика машқлари учун кизикни йўқлек ва ёкимсизлек бўлиб туолишини назарда тутмоқ лозим. Шунинг учун гимнастика машқларини доим мийлий ўйинлар билан алмаштириб туриш ҳамда уларни одамларга кизикарли шаклларда бажариб кўрсатиш таъсия қилинади. Гимнастика машғулотларига бундан ўйинларнинг доимо киритилиши шунинг учун ҳам муҳимки, булар ўрганилган гимнастика машқларини мустахамлаш ва такомиллаштиришига ёрдам беради.

Гимнастика машқларини бажариш жараёнида факат соғломлаштириш натижаси эмас, балки билим бериш вазифаси ҳам хал қилинади. Кишининг ўз харакатларини онгли равишда божаришга, ўз тана аъзоларини бошқаришнинг ўрванлишга одагантириш керак.

Спорт гимнастикаси, гимнастиканин ихтисослашган тури бўлиб, соғломлаштириш гимнастикадан фарқланади. У ҳамма учун қўлланилмай, факат гимнастиканин бирон-бир турига кизикиб, уни мукуррок ўрганмоқчи бўлганларга ўргатилади. Спорт гимнастикаси-

нинг максали соғломлаштириш билан баробар спорт ютуқларига эришишидир. Спорт гимнастикаси дастурда эркин машқлар билан бир каторда, гимнастика асбоб-анжомларида машқ бажариш ва сакрашлар назарда тутилган.

Гимнастиканинг муҳим турларидан яна бири — даволаш гимнастикасидир. Даволаш гимнастикаси кишининг соғлигини ва кучини тиклашни йўналтирилган. Унда асосий ўринни гавда ҳолатини, кийшайиб қолган умуртка поғонани, кўкрак кафасини ва хоказоларни даволаш максалида қўлланиладиган тузатиш машқлари эгаллайди.

Даволаш гимнастикаси махсус даволаш муассасаларида мутахассис пифокозлар ва жисмоний тарбия билимдонлари раҳбарлигида ўтказилади. Даволаш гимнастикасини айрим ҳолларда мактабда ҳам ўтказиш мумкин.

Харакатли ўйинларнинг аҳамияти. Харакатли ўйинлар кичик ёшдаги болаларнинг жисмоний тарбиясида муҳим восита ҳисобланади. Ёш болаларнинг ҳаётида харакатли ўйинлар уларнинг чинкииб боришига ва ақлий ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади.

Тажриба шуни кўрсатдики, 6 ёшли болаларда образли (кахрамонлиқ катнашган) ўйинлар, уларнинг фикрлаш ҳамда атроф-муҳитни хик қилиш қобилиятларини ривожлантириб боради. Болалар ҳар хил образларга тақлид қилинган ўйинларни ўйнаб бориш жараёنларида улар ўзларини бошқариш қобилияти, фаол харакат қилиш кўникма ва маълум қалири шакллана боради.

Тақлидий ўйинларнинг муҳамлиги шундаки, уларда жисмоний фазилятларни ривожлантириш учун жуда муҳим шароитлар яратилган. Масалан, фазогирлар ўйинида ракетадаги жойга ўрналиш олиш учун иложи борича тез югуриш талаб қилинади. Образларга тақлид қилиб ўйналадиган харакатли ўйинлар давомида болалар ўша образларга маҳлиё бўлиб чарчоқни унуттилади, баъзи бир мураккаб бўлган харакатлари ҳам бажариб боришади. Натижала уларда чигдамлик ва бошқа сифатлар ривожлантириб борилади.

Харакатли ўйинларни болаларнинг ёш хусусиятлари, жисмоний таътирлиги, физиологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўтказиш жараёнида мураббийдан катта масъулият талаб этилади.

Ўйин қондасини ва тартибини болаларга тўғри тушултириб бориш уларда ҳар бир харакат ёки образ тўғрисида тўла тасаввур ҳосил қили олиш, ўйинни уюшқоқлик билан ҳамда ўзлари танлаган ўйинларни ўтказиш лозим. Бунда бир бола ўйин мазмунини, бошқаси ўйин қондасини тушултиради. Зарурят туғилса ўйин мураббий томонидан қайта тушултирилади. Бу восита жараёнида болаларда ўз-ўзини

бошқариш, ҳар хил мураккаб шароитлардан қутулиш йўлларини излаш ва фикрлаш, жавобгарлик ҳисларини тарбиялаш муҳим аҳамиятта эга.

Мактабларда танарфус пайтида ўтказиладиган ўйинлар ўзининг харакатларга бойлиги, кизикарлиги, қисқалиги билан ўқувчилардаги чарқок, толиқни, руҳий зўриқиш ҳошларини йўқотиш, кейинги бўлалдан психологик жараёнга болаларни тайёрлаш воситасида қўлланилади.

Харакатли ўйинларни бизнинг ўзбекистон шароитида йилнинг деразини ҳамма фаслида очик ҳавода ўтказиш имконияти бор. Жисмоний машқлар ётиқ шароитларга нисбатан очик ҳавода ўтказилса, бола аъзон билинига таъсирни кучли бўлади.

Ҳар бир ўйин туғатганидан кейин ўқитувчи болаларни ўйин давомидаги харакатларини баҳолаб, камчиликларини кўрсатиб ўтиши керак.

Амалий тажрибалар шуни кўрсатдики, дарслар орасидаги танарфус вақтида харакатли ўйинлар мунтазам ўтказилиб бораётган мактабларда ўқувчиларни фанларни ўзлаштиришлари, даволатлари ҳамда болликларни яхшиланган.

Муштақил маълуматимиз ёшларини ҳар томонлама баркамол шахс қилиб тарбиялашда жисмоний тарбия усулларининг аҳамияти катта. Қатъи амонларда миллий спорт, харакатли ўйин ва кўнгли очилшлардан ота-боболаримиз байрамларда, сайилларда кенг фойдаланишган. Наврўз, ҳосил байрамлари, Рамазон хайит, кўрбон хайит ва бошқа байрамларда узоққа чопиш, кураш, кўпқари қайи хилма-хил ўйинлар, кўнгли очилшлар ўтказилган.

Миллий жисмоний машқлар спорт ва харакатли ўйинларнинг хилма-хиллиги уларни ўқув-тарбия жараёнининг жуда кўп соҳаларида қўллаш имконини беради. Кўни узайтирилган жуда кўп гуруҳларда ҳар хил харакатли ўйинлар ўтказиш, бошланғич синф ўқувчилари билан ҳар хил ўйинлар уюштириш, махсус гуруҳларда кизикарли ва бажарилиши осон бўлган машқлар ташкил этиш ўқувчилар харакат сифатларини тўғри танқидлаштиришга катта ёрдам беради.

Кўнида, мактабларда ўқув-тарбия жараёнида қўллаш мумкин бўлган миллий спорт, харакатли ўйин ва кўнгли очилшлардан бир нечтасини таътирнингизга ҳавола этамиз.

Ўйинида 2 тадан ортик иштирокчи катнашиши мумкин. 15–20 метрлик масофага 70–80 см узунликдаги таёк тик ўрнатилади. Ҳар бир ўйинчи худди шундай таёкни тик таёкка қараб улоқтиради. Таёкни кўп марта йиқитган ўқувчи толиб ҳисобланади.

«Кес-Кес». Иштирокчилар икки гуруҳга бўлинадилар. Биринчиси қондида, иккинчиси орқалда туради. Ўқитувчининг белгиси билан биринчи гуруҳ қочади, иккинчиси қувлайди. Қувловчи ўйинчилар этиб

олса, ўзлари орката қочадилар, ушлагандилар қувлайдилар. Ўйин ишти-
рокчилари ушланиб оз қолгунча ўйналади.

«Соққа». Ўйин иштирокчилари икки каторга тизилиб турадилар. Би-
ринчи катордаги ўйинчилар кўлидаги тўпни узокка улоқтирадилар. Ик-
кинчи катордаги ўйинчилар эса кўлидаги тўп билан уни уришга ҳаракат
қиладилар. Агар ўйинчи тегиза олинса, бошқа гуруҳ ўйинчиси ташлашни
руҳсат этилади. Агар ўйинчи соққани тегизса, бир очко берилади. Навбат
иккинчи гуруҳ ўйинчисига берилиб, унга соққани улоқтиришга руҳсат эти-
лади. Ўйинда камроқ хатога йўл қўйиб, кўпроқ очко тўплаган гуруҳ ғолиб
чиқади. Соққа сифатида тўп ёки бошқа нарсалардан фойдаланиш мумкин.

«Қирқ тош». Ўйинчилар 3—4 гуруҳга бўлинадилар. Ўйин эстафети
шаклида ўтказилади. Ҳамма гуруҳ каторларга орқама-орқа бўлиб саф-
ланадилар. Ўқитувчи бўйруғи билан ҳар бир гуруҳ олдидagi ўйинчилар
ҳар қадамга тош қўйиб чиқадилар ва белгиланган жойдан қайтаб кели-
дадилар. Кейинги ўйинчи эса шу йиқилган тошни йиғиб келади. Ўйинчи
биринчи бўлиб тугатган гуруҳ ғолиб чиқади. Тошлар ўрнида тенник
тўпларидан ҳам фойдаланиш мумкин.

«Дурра солин». Ўйинчилар доира шаклида ўтирадилар. Бошларини
тиззага қўйиб, кўзларини қомадилар. Бир ўйинчи кўлидаги дуррани би-
дор ўйинчи орқасига қўяди, дурра қўйилган ўйинчи бошловчинни қувво
кетди. Бошловчи ўз жойига ўтариб олса, кейинги ўйинчи дуррани со-
лиш учун айланади. Ўйин шу тарика давом эттирилади.

«Тегиш». Ўйинчилар бир сафга тизилдилар ва уларнинг ҳар қан-
часини олдига тўшлар қўйилади. Ҳар бир ўқувчи кўлини ерга қўйиб
турган жойда 15—20 марта айланади. Сўнгра тўтри бориб тўшни тепали
қайси ўқувчи адишмай тўпни тепса ғолиб ҳисобланади.

Бундай миллий ўйиннинг ва кўнгли очиларни мактаб шароитида
келиб чиқиб, ўқувчиларнинг ёши, жинси ва кизиклишларига мос ҳолда
қўллаш мумкин.

Соғлом ва баркамол бўлиш учун нима қилмоқ керак? деган ма-
ънадаги тўшлар эканмиз, яна қайтариб айтганимизки, соғлом бўлишни
ўзига мақсад қилиб қўйган одам, авваламбор, шу ишни чин дилдан иш-
қилиши, ўзининг руҳи ва танасини тоза тутган ҳолда юкорида биз кел-
тирган тавсияларни бажаришга кирилиши лозим. Соғ бўлиш йўли
қиладиган савий-ҳаракатинишга қуч-қувват ва омад тилайман.

Мустақил фикр юритувчи ва билимли

Бола соғлом ва баркамол бўлиши учун зарур бўлган фазилатлардан
бири мустақил фикр юритиш, яъни ақллиқдир. Дарҳақиқат, инсон

нинг бошқа махлуқотлардан асосий фарқи, унинг ақлидир. Ақлнинг
кўлини маъноси — фикр юритмоқ, билим оқ деган маънудни билдирди.
Шундай экан, киши қачонки кўп фикр юритиб, кўп билимга эга бўлса,
шунча кўп ақли ҳисобланади. Шунини эътиборга олиш лозимки, фикр
юритиш икки турли бўлиб, уларнинг бири рационал тафаккур орқали
фириш бўлиса, иккинчиси абстракт тафаккур орқали фикр юритиш-
дир. Инсондан ўзга барча жонзотларда фақат рационал тафаккур маъжуд
бўлиб, улар абстракт тафаккур орқали фикрлаш қобилиятига эга эмас-
лар. Олдин қилиб айтганда, уларда тафаккур бору тасаввур йўқ. Улар
қонданган ҳаракатларини аввалдан тасаввурга келтиролмайдилар.
Улар барча ҳаракатларини рационал фикр орқали амалга оширадилар.
Шу бонс, ақли атамасини абстракт тафаккурини кўп ишлатадиган ки-
шини инсондан ишлатиш тўтри бўлади.

Лекин баъзилар, чуқур фикр юритмай, бошқалардан кўрган-эшит-
тиларини, китоблардан ўқитиларини ҳамда устоз муаллимлар айтгани-
ни эсла сажлаб қолиб, шу йўллар билан олинган билимларга амал қилиб
юрини ҳам мумкин. Бунда ҳам ақл иштирок этади, яъни рационал та-
факкур ишлайди. Бунда ақл фаол бўлмай, ерданчи вазифалга бажаради. У
қолда киши кўп ҳам интеллектуал қучини сарфламайди. Димо шундай
қилт кечириб юрган одамни ақли деб бўлмайди. Билими кўп, ахлоқли
ва бошқа фазилатларини санаб чиқилса ҳамки ақли деб бўлмайди. Чун-
ки у мустақил фикр юритолмайди. Бирок, аксарият ҳақининг шундай
қилт кечирлишга мойиллиги кўпроқ. Чунки бу йўл осонроқ бўлиб, киши
ушча кўп ақлий қувват сарфламай қўзлаган мақсадига, бошқаларнинг
инкилаб берган билими орқали ета олади. Шунда, бошқалар аниқлаган
билимлар тўтри ёки нотўри бўлиши ҳам мумкин, деган мулоҳазага ҳам
формайди.

Лекин баъзи болалар, ота-онаси, ўқитувчи ва домлавларнинг айтганига
ва китобларда ёзилганига қаноат қилмай, ҳар бир нарсанинг несли-
га ўзлари этиб боришни истайдилар ва тайёр андозалар турганда, улар-
га амал қилмай, ҳар бир нарсанинг маънудига ўзлари мустақил фикр
юритиб этишга ҳаракат қилдилар. Мана шундайларни ақли дейилади.
Ақлида бундай ҳислат ҳар қандай инсонда табиатан маъжуд бўлиб, қим-
дор уни ўзида ривожлантирган, қимдир бу ҳислатини ривожлантирмай,
уни сўчдириш йўлидан кетган бўлади. Болаларимизни мустақил равиш-
да ақлини ишлатмаслигига маълум даражада, билиб билмай, ота-она ва
ўқитувчи муаллимлар сабаб бўлади. Қимда мустақил фикрлашга инти-
лиш қучли бўлса, унинг ақли яқши ишлатишдан далолатдир. Бундай ки-
шилар ақли ҳисобланади. Улар мустақил билим топиш жараёнида анча-
гина ақлий қувват ва вақтларини сарфлайдилар.

Бундай интеллектуал характер кўпчиликка малол келгани учун авсарият одамлар ақли куч-қувват ва маълум бир вақт сарфлагдан қочиб, тайёр билимларни ўрганиб олиб кўйқолайдилар-да, билими бор, деб мактабни ҳам юрдилар.

Ақли бўлиш учун киши ўзига анча қийинчиликларни олиб, хар бир нарсага мустақил фикр юритиши, шу жумладан, билимга ҳам или «кетмонларни» қолиб, яъни, талқинотлар олиб бориб эришган одамни тушуниш лозим. Фақат шундай одам энг юқори мақсад ҳисобланган соғлом ақл ва баркамол шахс макомига эриша олади. Шунинг учун ҳам, соғлом ва баркамол бўлишнинг асосий шартларидан қилиб ақллик физикалини олдик.

Онадан киши ақли бўлиб туғилмайди, албатта. Ҳамма одамлар бирдай, ақлини ишлатишга, яъни тасаввур қила олишга мойиллиги бор бўлиб туғилади, холос. Бир кишида бу мойиллик юқори, бошқа бировда у кам бўлиши мумкин, бу ҳам табиий. Туғилганидан сўнг эса, тасаввурини қанчалик кўп ёки кам ишлатиши даставвал, унинг ота-онаси, ака-опалари, қариндош-уруғлари, сўнг мураббий ва ўқитувчиларининг саъй-ҳаракатида боғлиқ. Улғайганидан кейин эса, ақлини ишлатиш ёки ишлатмаслик юз фоиз ўзига боғлиқ бўлиб қолади.

Имон ва эътиқодли

Имон деганда, фақат шариат ахлларининг фикридан келиб чиқиб, Оллоҳнинг яқкалигини, Унинг китоблари, пайғамбарлари ҳамда фаршларини тан олган ва ўлганидан кейин қайта тирилиш ҳақиқатини шондан, шунингдек, ислом шариати бурқотан беш вақт намоз ўқиб, 30 кун рўза тутган, закотни вақтида тўлаб, лоимо эҳсонлар қилиб юртан ва ҳақ амалини кўнглига тўлиб ёки бунга бежариб қўйган одамни тушуниб қолманг. Тарчи булар ҳақ амаллар бўлиб, ислом динини қабул қилишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлисалар ҳам. Бу Ислом шариати тушуничасидеги имон эшигиндан киши фарзларидир, холос. Шариатда ҳам имонга қирғандан кейин уни тақомилга етказишнинг шартлари анча.

Имоннинг аҳкому арқонларидан келиб чиқиб, имон ва ўдамолар ишгаб чиққан шариат қондаларига риоя қилиб юрвчи мусулмонлар билан бир каторда, исломни тавҳидот деб тушуниган мўмин мусулмонлар ҳам борки, улар Куръони қарим ва Ҳадиси шарифларнинг маъносига чуқур кириб борган ҳикмат ва ваҳдат ахлларидир. Улар шариатининг инкор қилмаганлари холда, Қаломилшоҳадат отлар шарҳини абадий қотиб қолган бир ақида деб билмай, тоҳо шариат ақли фикридан зид холда ҳам талқин қиладилар. Чунончи, Имоми Аъзам мазҳабидати

шариат ахллари инсон бу дунёга келишида бажарадиган амаллари, яъни нималар қилиши, қанча еб ва қанча ичиши, нималар дейиши, қандай ҳаракатлар қилиши ва ҳоказолар аввалдан маълум дейилса, ҳикмат ва ваҳдат ахлари бунга ўта нотўри деб билиб, агар одамни бу дунёга келишида барча ҳаракатлари олдиндан аниқ белгили бўлса, бу дунёга келишини ҳам, барча саъий ҳаракатларининг ҳам, Ҳудога бўлган ибодатининг ҳам маъноси қолмаган бўлур эди, дейдилар. Инсон бу дунёга келганида эркин бўлиб, қилмаган ишларининг чегараси йўқ. Киши қанчалик поғлик ва ҳалоллик билан саъй-ҳаракат кўрсатса, шунча имкон топади ва бу дунё ва у дунёда турли мартабаларга эришади. Елгончи ва фирром бўлиб, сустқалик ва лоқайдлик қилса, шунчалик гуноҳга ботиб, бу дунё ва охирада эришадиган мартабалари паст бўлади, деб таъкидлайдилар.

Бу гаплардаги манъика эътироз билдиришимиз қийин, албатта. Ундан ташқари, ўламоларнинг баъзида кесиб гапирган фикрларига Куръони қарим ва Ҳадиси шарифларда ҳеч қандай ҳужжат йўқ. Булар, фақат ўламоларнинг ўз замонасидан келиб чиқиб, шахсий фикрларига асосланиб берилган фатволари, холос.

Бундай эътиқотли холатлар бошқа кўрравий масалалар бўйича, шу жумладан, Оллоҳни таниш, Мухаммад мустафони таврифлаш ва Имон ималлариди ҳам бор.

Жумладан, шариат ахлари Ҳудога кўр-кўроқа ешониб, ундан кўркиш ва унинг жаннатига эришиш учун Унинг буйруқларини, у бурқотан ибодатлар (намоз, рўза, эҳсон, закот ва ҳаж)ни бажариш шарт дейилса, ҳикмат ақли билан ваҳдат ахлари, авваламбор, бу фарзларни Ҳудо эмас набийлар яратган дейишиб, Ҳудога ибодатни Ундан кўркиш ва Унинг жаннатига эришиш учун қилишликни тавма деб билганлар. Хар қандай ибодатни Ҳудога ёкиш учун ёки ундан кўркиб, ёки жаннатга эришиш мақсадига эмас, балки Тангрини чин дилдан севганидан бажариш лозим. Илоҳ бизни меҳр нури билан яратиб, шундоқ ҳам Унга севинимиз, у ўз навабатида биздан бизнинг мухаббатимизни кулади, холос. Бажарадиган намозу, рўзаларимиз, закоту эҳсонларимиз Унга эмас ўзимизга, бу дунёдаги тани сикхатимиз ва руҳимиз тинчлигига ҳамда имонда маҳкам туриб, Куръони қарим чизиб берган рисола чегарасидан чиқиб кетмаслигимиз учун керак. Ҳудони эса севиб керак, севилгандан кейин эса, Унинг кўрсатмаларини бажаришимиз лозим.

Бунинг учун, аввал Уни таниш шарт дейдилар ваҳдат ахлари. Яратганини танимаган холатда, Унга ибодат қилиб, Унга илтижо қилганда, одамлар қим ва нимани кўз олдига келтирадилар? Кўрматган, билмаган, инимиз ва хис қилмаган нарсасига одам ибодат қилолмаслиги туфай-

ли, улар ибодат қила туриб Худо деганда, исталган нарсани кўз олдига келтиришлари мумкин. Бу эса бутпарастликнинг ўзи-ку, дейди тасаввуф ахли.

Ундан ташқари, улуғ мутафаккир ва Ислоом илмининг сўлтони Мавлоно Жалолиддин Румий жанобларини ўз заковати билан шайдо қилган Шамс Табризий замонасининг имом ва уламоларига қаратиб бундай деган эканлар: «Қачонгача бошқаларнинг хассасига суянсанглар? Ўз оёқларингиз билан юрини! Сизлар айтадиган халқоу тафсиру хикмат ва бошқалар, бир замонлар ўз асрида бирор мартабига ўтирган шахсларнинг сўзларидир... Агар сизлар бу замоннинг фарзандлари бўлсангиз, қани сизлар айтадиган сўзу асрор?» – Кетидан – «Олам халқига ҳақ нўлни кўрсатаман, деб юрган бу кишиларнинг даввосини ботли қилман»⁷⁴, деган эканлар. Талқинотларимиз шунини кўрсатдики, ўша даврдан то шу кунгача бўлган вақт ичида Ислоом ботил қилинган фикрлардан тозаланиш ўрнига, билгачлар боткоғига ботиб қолган экан. Етти ярим аср муқаддам ботли қилинган сўзларга биз, XXI аср кишилари ҳали ҳам ишониб уларга эътиқод қилиб юрибмиз. Баъзилар эса, фатво ёўли билан имом ва муфтилар ишлаб чиққан Ислоом ғоясига энди шубҳали ақидалардан келиб чиқиб жамиятнинг тинчлигини бузиб, имом ва Ислоомда пешкадамлик қилмоқдамиз деб, ялғишиб юрибдилар.

Бизнинг фикримизча, имони муқаммал одам деганда, энг аввало оламнинг ижодкори бўлган ягона Худого ишониб, ёруғ дунёга келган нардан мамну ҳолатда, ўз камолоти устида тинмай ишлайдиган, келажакка ва одамларга ишонч билан қарайдиган, уларга ихлос кўя олши қобилиятига эга, шарият талабини илоҳи борича бажарувчи, уйинини эшити ва кўнгли ҳаммага очик, росттўй, мард дивоятли, ҳақтўй, ширин сўз, сабр ва қаноатли, саховатли ва меҳнатқаш, жасур ва ширковатли ҳамда дили пок одамни тушуниш керак.

Бизнинг бу фикримизни туркилик диншунос олим, онколог, тиббиёт фанлари доктори, профессор Холук Нурбоқий ҳам тасдиқлайди. Жумладан: «Имон нақадар кучли бўлса, Куръоннинг юрак орқали тушунилиши, ундаги матноларнинг қамраб олинлиши ҳам шунчалик тўқиб бўлади, яъни идеал мавнодаги мўминларда Куръонни хис қилиш ва илтиш кучи бўлади, идеал мўмин деганда, ҳеч бир Куръон ва дин тавлими бўлмаса ҳам, хатти-харакатлари ва ахлоқи тамомилга Куръон оятлари йўналишида бўлган кишиларни назарда тутамиз»⁷⁵.

⁷⁴ Муҳаммад Йегетомий. Илоҳий ишқ кўйичи. Жалолиддин Румий ҳақида. Тасхри 2001. 22-б.

⁷⁵ Х. Нурбоқий. Куръони қаримнинг илмий мўъжизалари. – Т. Алолат. 1999. 153-б.

Юқорида биз берган аниқламдаги «шарият талабини илоҳи борича бажарувчи» деган сатрларни «Худого астойдил ишониб, унинг талабларини бажариш, фойдалан холи эмас», деган маънода тушуниш керак. Ҳақиқатан ҳам, булуи борлиқни яратган Қудрат мавжуд. Уни ҳеч қим инкор қилиб исботлай олмаган, исбот қилолмайдил ҳам. Бор нарсани, ўзи хис қилолмаганидан кейин, кўр-кўрона инкор қилгандан кўра, унга қизиқиб, уни ўрганиш, унга ихлос қўйиш кўпроқ фойда беради. Талқинотлар шунини кўрсатдики, дин (туридан катти назар) талабларини бажариш инсон руҳи, маънавияти ва жисмоний саломатлигини мустаҳкамлайди. Бинобарин, Авесто, Таврот, Забур, Инжил ва Куръони қаримда «етгон гапирманглар, алқов бўлманглар, манманликка, кимор-болликка ҳамда нафса берилманглар. Разолат деб ҳисобланган гийбат, касал, очкўзлик, судхўрлик, зинотга ўхшаш гуноҳ ишлардан йироқда бўлинглар», дейилган.

Бундай муқаддас китобларнинг одамларга буюрган амалларидан – имон, ибодат, дуо, нажот, умидворлик, ахлоқ, сабр, қаноат, эҳсон, афв, илоҳот, ўзаро ёрдам, олижаноблик, ширин сўзлик ва бошқа яхши амаллардир. Булар умуминсоний қадриятлар бўлиб, шахс ва жамият ривожига ҳамда иқтисодий муҳит мусайфолитига, шунингдек шу муҳитда яшовчи инсон руҳи, имонига ижобий таъсир кўрсатади.

Ҳадис шарифда имони муқаммал бўлмоқлиқнинг қуйидаги шартли келтирилган: бу – тўтти эътиқодли бўлиш, кишилар билан яхши муносабатда бўлиб юриш ҳамда киши ўз устида ишлагоғи, ўзини ибодат ва илоҳотда чиниктирмоқлиғидир. Шу ерда «ўз устида ишлагоғи» ва «ибодат» тушуначаларига шарҳ бериб ўтишлик жоиз бўлиб қолди.

Ўз устида ишламоқ деганда, тинмай китоблар мутолава қилиб, улардан ўзига керакли хулосаларни чиқариб, ҳаётига татбиқ қилмоқлик тушунилади. Китоб деганда, китоб муаллифларининг олдига қўйилган нақсаддан катти назар, нашриётдан ўтиб, дунё юзини кўрган барча ки-тоблар инсон учун қандайдир нафи бор. Баъзи уламолар, китоб деганда фақат диний китобни тушуномқ лозим, деб даъво қилдилар. Бу нотўғри. Китоб билгим манбаи бўладиган бўлса, Пайғамбаримиз Муҳаммад (сав) билгим эгилганлар, дея туриб, «... билими Чинда, яъни Ҳитойда бўлса ҳам бориб ўрганинглар», деганлар. Ҳаммага маълумки, ўша жезде Ҳитойда ислом дини бўлмаган. Шунинг учун ҳар бир инсон тинмай ўз устида ишлаши ва ўзини тинмай тақомиллаштириб бориши шарт. Бу та-ломли ҳам жисмоний, ҳам руҳий ва ҳам ақлий бўлмоғи лозим.

Ибодат, иймон тушуначаси каби баъзиларнинг, айниқса шарият қонининг тушултириши бўйича фақат намоз ўқиш деб тор маънога келтириб қўйишлик ноўрин. Билсинг, намоз ибодатнинг бир тури, хо-

лос. Намоз, ибодатнинг оммабоп ва энг осон тури бўлгани учун, «на-
моз ибодатнинг аълоси», дейилган ҳадисларда. Шарият ахллари бу ибо-
рани мутлақлаштириб, ибодатда бўлишлик учун намоз ўқилиш шарт
деб, ибодатнинг бошқа турларини айтмайдилар. Бу билан улар, ибодат-
да турлилик ва етарлича савобга эга бўлишлик учун намоз ўқиса, рўза
тутиб, закот тўлаб юрса, шунинг ўзи хифоъ деган мазмунга келтириб
қўйишади. Бу ўта хатодир. Пайғамбаримиз (сав) «Ибодатнинг афзали
билми олишликдир», деб бизга тавлим бердилар.

Ибодатнинг бошқа турлари ҳам бор. Уларга – меҳнат, садақа, биров-
ларга яхшилик қилиш, Аллоҳ исмларини ёки Куръон оятларини эфир
қилиб юриш ва бошқа яхши амаллар қиради. Шунинг учун Исломи
фақат шарият деб тушунмай, уни таълимот сифатида қабул қилишлик
маънавийтимизга, инчунун иймонимизга кўпроқ нафи тетади.

Одам шу яхши амалларни, диннинг мажбуриятсиз ихтиёрий равиш-
да бажарса, ёмон амаллардан четланса, ўз устига ишласа, руҳи ва тана-
сининг саломатлигини сақласа, нур устига аъло нур бўлиб, бундай одам
имони бут ва баркамол шахс ҳисобланади.

Энди эътиқод деган тушунчага шарҳ бериб ўтайлик. Бу тушунчанинг
фалсафий талқини, бирор нарсага астойдил ишонмоқ ва унга амал қилмоқ
бўлса, диний талқини – Оллоҳ ва Унинг Куръони карим орқали етказган
сўзлари ҳақиқий эканини чин қалбдан эътироф этиш ва уларни бажариши-
дир. Эътиқоднинг синоними сифатида турли ақлдавий мактаблар тасдиқ
ақда, ақт деган атамагларини ишлатадилар. Улар ўртасидаги фарқ шун-
даки, тасдиқ Оллоҳнинг сўзлари ҳақиқий ва ишончли эканлигини янқи
мулоҳаза билан англаш, эътиқод бўлса мана шунга қўшилиш, унга қалбни
имон келтириш. Кўриб турганимиздек, имон ва эътиқод тушунчаларни
бир-бирини тўлдирувчи тушунчалар бўлиб, бир-бирисиз мавжуд бўлиши
мумкин эмас. Киши бирор нарсага астойдил ишонса, яъни шунга имон
хосил қилса, кетидан алобатга уни тасдиқлаб, унга эътиқод қилиши шарт
ёки, киши бирор амални бажармоқчи бўлса, аввал унга астойдил ишо-
ниши керак бўлади. Бу тушунчалар бир-биридан фарқ қилса ҳам, ўзаро
узвий боғлиқдирлар. Эътиқод имоннинг маҳсули. Ҳақиқий имонли одам,
алобатга эътиқодли бўлади. Имон ва эътиқодли бўлишлик барча бажарали-
ган ишларимизнинг индаллоқидир.

Меҳр ва мухаббатли

Меҳр ва мухаббат, инсон табиатининг завқланган нарсага майли
қўйишидир, деб қисқача таъриф бера бўлади. Инсоннинг мухаббати дунё-
даги ҳар қандай нарсага тулиши мумкин. У табиат тушаси, маълум бир

қонимлик тури ёки жонивор, ё сув ҳавзаси, тоғ, дала, боғ ёки муслиқа, расм,
иншоот ё бирон-бир ишлаб чиқарилган буюм ёки инсоннинг ўзи бўлиши
эҳтимолдан ҳоли эмас.

Кишининг назари тушган бирон-бир нарса ёки ҳодисани беихтиёр яна
кўрсин, уни хис қилгани келиб, унга илҳаж бўлиб интиلسа, демак, унинг
шу нарса ёки ҳодисага меҳри тушган.

Мухаббат руҳий ҳодиса бўлиб, мухаббатни тоза ва ҳақиқийлиги, ин-
сондаги маъжуд руҳнинг тақомити билан узвий боғлиқ. Оданинг дили
ноқ, ширин сўз, меҳнатни сезувчи, сахий ва жасур бўлса, ундай кишининг
мухаббати чин ва покиза бўлади.

Ахлоқ ва одобли

Ахлоқийлик ва одобийлик боланинг энг ноёб ижтимоий сифатлари
ҳисобланиб, инсон фазилятларидан ҳисобланади. Ахлоқ ва одоб жами-
ида эътироф этилган ҳулқ нормаси бўлиб, шахс маънавий ҳаётининг
ташки жиҳатини ифодалайди ва ўзгалар билан муносабатда намоён
бўлади. Ахлоқ ва одоб – боланинг жамият орасида ўзини қандай ту-
тиши, одоғлар билан қай йўсинда муомала қилиши, ўз турмуши, бўш
вақтини қандай ташкил этиши, ташқи киёфаси қандай бўлиши лозим-
лигига тегишли қондаларни ўз ичига олади. Ахлоқ ва одоб қондаларига
«ўри сўзлик, шарм-ҳаё, дилбарлик, қамтарлик, ҳушмуомалалик, озода
ли саранжомлик ҳамда бошқа кўпгина ижобий ижтимоий сифатлар ки-
риди. Одоб ва ахлоқ таълим-тарбия ва амалий тақриба жарёенида шак-
лланади ва ривож топади.

Абу Наср Форобий инсон ахлоқи ҳақида таъриф экан, унинг ҳислат-
ларини қуйидагича таърифлайди:

«1. Бундай одамнинг барча аъзолари шу даражада мукамал тараккий
этган бўлиши зарурки, у бу аъзолари билан бажармоқчи бўлган барча
ишларни осонлик билан амалга ошира олсин.

2. Барча масалани – муҳокама ва мулоҳазани тездан ва тўғри тушуна
оладиган, унинг маъносини англай оладиган, сўзловчининг мақсади, ай-
тишган фикрининг чинлигини тезла пайқай оладиган бўлсин;

3. Хотираси жулда бақувват бўлсин, кўрган-шитган, сезган нарсалари-
нинг биронтасини ҳам эсдан чиқармай, ёлди сақлаб қоладиган бўлсин;

4. Зехни шу даражада тез ва ўткир бўлинки, бирор нарсанинг ало-
қитини сезиши билан бу аломат нимани билдиришлитини тездан билиб
олсин;

5. Сўзлари аниқ бўлсин, фикрини ва айтмоқчи бўлган мулоҳазаларини
равои ва равшан баён эта олсин;

6. Билиш ва ўқишга муҳаббати бўлсин, ўрганмоқчи бўлган билиминини чарчашни сезмасдан осонлик билан ўзлаштира олсин.

7. Овқатланишда, ичимлик истеъмоли этишда очкўз бўлмасин, табиати кимор ўйинларини ўйнашдан ўзоқ бўлсин ва улар келтирадиган хурсандчиликлдан жирканадиган бўлсин.

8. Хақиқатни ва ҳақиқат тарафдорларини севадиган бўлсин, ётгон ва ётгончиларга нафрат билан қарайдиган бўлсин.

9. Руҳининг ғурури ва виждонинини қадрайдиган бўлсин, унинг руҳи ўз табиати билан паст ишлардан юқори ва олжананоб ишларга ишлатилдиган бўлсин.

10. Дирхам, динор ва шу каби турмуш буюмларига жирканиш билан қарасин.

11. Ўз табиати билан адолатни севадиган ва адолат учун қурашувчиларга, адолатсизликка, жабр-зулм ўтказувчиларга нафрат билан қарайдиган бўлсин. Ўз одамлари ва бошқаларга адолатни бўлсин, тўзаги илҳами хисобланган нарсаларни барчага тақдир этган ҳолда одамларни адолатга тартиб этакдиган, адолатсиз оқибатларини йўқотадиган, уларни йўл қўймайдиган бўлсин.

12. Адолатни бўлсин, аммо қайсар бўлмасин, адолат олдига қайсарлик килиб, ўзибилармонликка берилмасин, лекин ҳар қандай адолатсизлик пастқашлик олдига дафъи бўлсин. Ўзи зарур деб билган нарсасини амалга оширишда қатъийлик кўрсатсин, кўркамас, жасур бўлсин»⁷⁶.

Мир Алишер Навоийнинг сафдоши ва шогирди Хусайн Воиз Кوشий «Ижтимоий ахлоқий фазилатларни юзага чиқаришнинг асоси воситаси деб илм-маърифат билан ахлоқий тарбияни тушунади. У ноҳилишни, айниқса, Куръондан, Ҳадиси шарифлардан, нуҷум, ал кимс математика, мусикадан оғох бўлиш, дунёни билиш, оламни таниш яхши ёмонни тўғри англашдир, деса, ахлоқ, инсонийликни ҳаёт кечирилдиган энг зарур, ҳаво қаби керакли восита деб тушунади. Воиз Кوشий инсоннинг кадр-қиймати, унинг мол-мулки ёки ижтимоий келиб чиқиши билан эмас, балки унинг маънавий кифаси, ахлоқий сифатлари билан ўлчанади»⁷⁷.

XX аср бошларида аллома Абдулла Авлоний ахлоқни шундай таърифлайди:

«Инсонларни яхшиликка чақирувчи, ёмонликдан қайтарувчи бундир. Яхши хулқларнинг яхшилигини, ёмон хулқларнинг ёмонлигини далил ва мисоллар ила баён қиладиган китобни ахлоқ дейдилур».

⁷⁶ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. – Т.: Абдулла Қодирий, 1993, 186–187-б.
⁷⁷ Масхутов Р. Деганнинг улуси мартуб эт. – Т.: Ўзбекистон, 1992, 35-б.

Ахлоқ илминини ўқиб, билуб амал қилган кишилар ўзининг қим эканини, жаноби Ҳақ на учун халқ қилганини, ер юзиде нима иш қилмоқ учун юртанин билур. Бир киши ўзидан хабардор бўлмаса, илмини, уламонни, яхши кишиларни, яхши нарсаларни, яхши ишларнинг қадрини, қимматини билмас. Ўз айбини билуб, икром қилуб, тузатмоқга сазй ва ўқиш қилган киши чин баҳодир ва пахловон кишидур».

Булоқ аллома фикрича, ахлоқда диёнат, истомият, ғайрат, қановат, инқолат, билим, сабр, интизом, виждон, ватанини севоқ, ифрат ҳаё, икром хайрихоҳлик, садоқат, муҳаббат қаби инсоний хислатлар мужасамлангандир. Демак, ахлоқ кишининг хулқ-атворида, эътиқод-йомониде, тартиб-туришида, қундалиқ турмушида, фикр-мулоҳазасида, мушохадани мулоқотида намоён бўлади. Ахлоқни инсон, тарбия қўрган киши ўзини қаттиқ ҳурмат қилади, унда ички интизом қучли бўлади, мусоҳибу қучишга қараб гапиреди, унинг дилини оғритмайди, балки муомаласи билан унинг юрагини яшнатади, мулоқот олобига риов қилади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг миллий ахлоқ ва одоб муаммоларига қатта эътибор бериле бошлади. Шахсларро муносабатда, ўзаро муомалада унутилиб кетилган исломий қадриятлар, шарқона хулқ-одоб қондалари, миллий урф-одатлар, маросимлар қайтадан расм бўла бошлади. Мамлакатимиз хусусий мулкчиликка ва бозор иқтисодиётига несланган жамият барпо қилмоқда. Бундай шароитда ақолининг турли тибак ва қатламлари пайдо бўлиши табиий. Улар ўртасида қандайдир илҳиятлар, келишмовчиликлар бўлиши мумкин. Улар шарқ халқларига қос бўлган хулқ-одоб қондалари ва исломий қадриятлар ёрдамида маълум даражада барқараф қилиниб, умуминсоний мазмун билан бойиб қорали. Одоб ва маънавиятнинг илдизи бир бўлиб, соғлом ва барқамол илҳияти шакллантиради, десак мулоқотга қилмаган бўламиз.

Ўзбекистон келажакининг етесий, иқтисодий ва маънавий вазифаларини халқ этиш қўл жихатдан жамиятнинг ва ундаги ҳар бир инсоннинг ахлоқ даражасига боғлиқдир. Ахлоқ ва одоб шахс ижтимоий сифатларини ривожлантиришнинг асоси ҳисобланади. Меър-оқибат, садоқат, самимийлик, иззат-ҳурмат, андишалиқ, муҳаббат, вафо, ҳалотлик, одамлик, жасурлик, сахийлик сингари яхши фазилатларни фарзандларга синглдириш шу куннинг энг долзарб муаммоларидан биридир. Бу фазилатлар тарбия орақли шаклланади ва қамол топади. Шунинг учун ҳам бу фазилатларни оиладан бошлаб боғаларда шакллантириш ва уларни ўқув муассасаларида давом этириш муҳим аҳамиятта эга. Бунда ҳар бир ота-она ўз боғаларига ва ҳар бир ўқитувчи-муаллим ўз талабаларига тўғрилиқ, содиқлик, саманайлик, сабр-бардошлиқ, меҳрибонлик, инсонпарварлик, ватанпарварлик, жасурлик ва сахийлик қаби юксак

ахлоқий фазилатларни ўргатишлари зарур. Ота-она ва ўқитувчилар, ўқармоғидаги болаларга соғлиқ ва ахлоқий баркамолликнинг ҳаётдаги ўрни ва фойдасини тушунтиришлари, айниқса, муҳимдир.

Болани ёшлитиданок тўғри фикрлаш, идрок қилиш ва англашга ўргатиш, фойдасиз ва зарарли билимлардан, фикрсиз, ғовисиз бўлишдан эҳтиёт қилиш; одамларнинг оғирини енгил қилиш, уларнинг дардларини маълум бўлиш, ёшликданок жамиятга, ватанига хизмат қилиш руҳини тарбиялаш каби ҳислатлар бола соғлигининг ва баркамоллигининг пойдеворидир.

Ахлоқ ва одоб тўғрисида старини маълумотга эга бўлганимиздан кейин ахлоқ ва одобни тарқиб тоғтириш йўллари билан ҳам танишиб олайлик. Ахлоқ ва одобга ўрганишнинг энг оддий усули, ахлоқсиз ва одобсиз одамга қараб уни қилган ишларини қилмаслик. Доно халқимиз бекорга айтмаган: «Одобни одобсиздан ўрган» деб. Бу ҳазил, ammo ҳар қандай ҳазил заминнида ҳақиқат ётишини ҳам ҳисобга олиб қўйиш жоиз.

Ахлоқ ва одобни яхшилаш учун даставвал ўзиндаги барча одат ва қилкиларни тафтиш қилиб чиқиш зарур. Бунинг учун, юқоридан келтирилган кайди қилинган яхши ва ёмон одатлар синчиклаб ўрганиладиган ва одоб нима-ю, одобсизлик нима эканини билиб олинадим. Сўнгра уларни ўзининг шахсий одатлари билан солиштириш орқали, ўз ахлоқини танқидий ёндашган ҳолда, ичидан яхши ва ёмонини ажратиб чиқилди. Эсда тутиш лозимки, ўзиндаги ёмон одатлар ҳар қандай кишига яхши бўлиб туқолади. Ўз одатларига ҳолисона баҳо бериши учун, инсон ўзини четдан туриб қарашга ўрганиши лозим. Бу масала жуда оғир бўлиб ҳаммани ҳам қўлидан келавермайди. Ундай қилга олмагач, одамлар танбехидан фойдаланиш керакки самарани беради. Одамлар қилган танқидларига киши салбий муносабатда бўлмай, кўпчилик меънали одатини ёмон демоқдалар деб, уларнинг танқидини бажонидил қабул қилиб, уни тўзатишга киришилса яхши бўлади. Ана шундай йўл билан болалар ўзининг ахлоқини тафтиш қилиб, ёмон одатларни бирма-бири ўзидан йўқота боради.

Ўзининг ахлоқ ва одобини тўзатмоқчи бўлган бола, биринчи нарғаватда, ўз одоб ва ахлоқига четдан туриб қараб ёки бошқа одамлар танбехидан фойдаланиб, улар ичидан номмақулларини ажратиб олиш керак. Бола, одобнинг ёмон томонларини кўра олганидан сўнг, уларни таваба қилиши ва уларни тўзатишга ниёт қилиши шарт. Ёмон одатларини тан олмай, уларга таваба қилмай ва тўзатишни ниёт қилмай туриб, ахлоқ ва одатлардан қўтулиб бўлмайди.

Файриқитмомий, яъни номмақул хулқ-атвордан қўтулишни бола ния қилгани, демак, шу йўналишда макссад пайдо бўлди дегани. Макссад

амалга ошириш учун, яъни ёмон одатларни тўзатиш учун, бола фақат ўзинга маъқул бўлган чора-тадбирларни ишлаб чиқиб, уларни амалга ошириш йўлидаги ҳаракатни бошлаб юбориш лозим.

Номмақул хулқлардан қўтулиш тадбир-чораларидан бири, шу одатни қилишдан ўзини чекаш. Ўзини ўзи чекаш амали осон иш эмас. Бунинг учун одам бор ақл-заковат ва иродасини ишга солиб, ярамас ахлоқ ва одатларини қилмайди қўяди. Болаларнинг бу сазй-ҳаракати оила аълолари, дўсту биродарлари кўмаклашиши лозим. Кўпинча ёмон бир одатдан воз кечиш учун, бошқа кўпгина нарсалардан ҳам кечинишга тўғри келади. Масалан, арақ ичишни ёки қимор ўйнашни тарқ қилиш учун одам ичувчи ва қиморбоз дўстларидан кечинишга тўғри келади. Бунга эса, амалга ошириш жуда қийин. Болани ўз дўстлари билан фақат арақ ёки қимор боғламайди, дўстлар орасида кўзга кўринмайдиган бошқа меҳур ишталари ҳам маъқул. Ароқдан кечини жаравенда кишига қимматли бўлган бошқа ишларни ҳам узинишга тўғри келади, бошқа илож йўқ. Бунга амалга ошириш жуда қийин, ammo шу иш қилинмаса, бола ўз кўсурларидан қўтулолмайди.

Бизни бир номмақул одатларни ташлаш учун, фақат боланинг таваба-син билан ниёти ҳамда иродаси талаб қилгнади, холис. Масалан, ситарета ичишни ёки ёлгон тапиришни ва ҳоказо разилликларни ташлаш фақат боланинг ўзинга боғлиқ. Бу ишларга уни ҳеч қим мажбурламайди. Айтилган бу тавсиялар, боланинг ижтимоий қасаликка, яъни ёмон одатларга ўраниб қолганини ўзи тан олганлар учундир.

Ёмон хулқ-атвордан қўтулишнинг энг самарали йўллари билан бири намоз амалини бажариш. Бу гапларни қайтариб ўтиришнинг хожати йўқ. Ammo намоз одам руҳини мустаҳкамлаб, бутун вужудини тартибга солишини эслатиб қўйиш керак. Ўз ахлоқини тўзатишни жазм қилган бола, биринчи навбатда, руҳ ва вужудини тартибга солиб олиши зарур. Бунинг учун намоз бу ишга асқотлади.

Ammo, ёмон ахлоқдан қўтулиш баробарида бола ўзинда яхши одобларини, яъни инсоний ахлоқларини шакллантириши ҳам лозим бўлади. Чунки инсон қалби бўш турмайди. Бўш қолган руҳни албатта қандайдир манъавият билан тўлдириши керак. Акс ҳолда ўрнини яна қандайдир кўсурлар эгаллаб олиши турган гап.

Ахлоқ ва одобни шакллантириш, яъни қалбни жамиятга фойдалли ишлар билан тўлдириш йўллари кўп. Шулардан бири бадий алабийет икениш. Адабийет — арабчада одоб сўзининг кўпчилигини билдиради. Аввалла-ри адабийет отзаки бўлган, ёзув пайдо бўлгандан сўнг эма шаклга ўтган. Адабийет сўз орқали руҳга таъсир этиб, инсоннинг ҳис-туйғуларини ниёт ва чуқур акс эттириш имконига эга. Адабийетнинг асосан уч тури

— эпос, лирика, драма мавжуд. Улар, ўз навбатида, бир неча турларга бўлиниб кетадилар. Эпос воқеаликнинг ўзини ниятмос этса, лирикада инсоннинг воқеаликдан олган таасуротлари кўйиб тасвирланади. Шарк бадиий адабиётида айниқса лирика кенг ривожланган. Драма ҳаётий ҳаракатга ифодалиб, муаллиф ўз максадини нутқсиз акс эттиради. Адабиётда қорилиқ турлар ҳам мавжуд. Масалан, лирика ва эпос. Адабиётнинг лирик-элик турига поэма, бағида, достон, масал қабила қиради. Бошқа ўйғунликда ҳам адабий қорилиқлар бор. Адабиётнинг бадиийлик мезони унинг ғоявий-бадиий жиҳатдан мукамил бўлишини тақозо қилади. Бу ҳол асар мавзунининг долзарблиги, ифода этадиган ғоясининг тўғрилиги, тасвир ҳақиқатининг чуқурлиги, бадиий шакл таркибий қисмларининг мукамаллигидан юзага келади. Адабиётнинг максаси мавжуд бир ижтимоий воқеаликни тула ифодалаш ва айни вақтда индивидуаллашган образ яратилди. Яратилган бундай образларни «тип» деб аталади. Масалан, Фарҳод образи. Ширин, Мажнун, Отелло образлари ва бошқа шунга ўхшашлар «тип» даражасидаги образлардир. Адабиёт воқеаликни акс эттирар экан, унга гўзаллик қондалари нуктан назардан ёнилолади. Асарнинг таъсирли чизиши учун бошқа кўп мезонлар асос қилиб олинган. Масалан, фикрди эмпироналлити, кўтаринкилиги ва ҳоказо.

Бадиий адабиётни, айниқса классик асарларни ўқиганда, киши асар ичидати қаҳрамонлар образига синиб, уларнинг ижобийларига таҳсинлар ўқиб, салбийларидан нафратланади. Шу йўл билан китобхон одамнинг яхши фазилатларига меҳр кўйиб, ёмон ижтимоий сифатларига салбий муносабати ошади. Натижалда ўзидати номаяқул ижтимоий сифатларни кўра олади ва улардан қутулиш йўлларини излай бошлайди.

Шу вазифани сахна асарлари билан радио, телевидение ва кинолар ҳам бажаради.

Инсондаги ижобий ижтимоий сифатларни шакллантиришда мусиқа ва рақсининг ҳам ўрни бор. Мусиқа ва рақс — инсон ҳиссий кечинмалари, фикрлари, тасаввур доирасини мусиқий товушлар, ҳаракатлар ичидати эки нажму воситасида акс эттирувчи санъат тури. Унинг мазмуни ўзгарувчан рухий ҳолатларни ифодаловчи муайян мусиқий-бадиий образлардан иборат. Мусиқа ва рақс инсоннинг турли кайфиятлари — кўтаринкилик, шодлик, завқланиш, мушоҳадалик, ғамгинлик, хавф кўрүк ва бошқаларни ўзида мукассамлаштиради. Бундан ташқари мусиқа билан рақс шахннинг ироданий сифатлари бўлган катъияттинингилувчанлик, ўйчанлик, вақтинлик ва бошқаларни ҳамда эшитувчининг мижозини ҳам ёрқин акс эттиради. Мусиқанинг бундай имкониятлари тонон олимлари Пифагор, Афлотун, Арасту, Шарк мутафаккардари — Форобий, Ибн Сино, Жомий, Навоий, Бобур, Кавкабий, тасавву

ирлари — Имом Ғаззолий, Қолободий, Бухорий ва бошқалар томонидан тоқори баҳоланган, шарҳ ва илмий тадқиқ қилинган. Мусиқа ва рақсининг одам онги ва руҳига таъсир этилишининг ажойиб кучи унинг рухий жараёнига ҳамоҳанг бўлган муайян жараёшли табиати билан боғлиқдир. Мусиқада асосий бадиий восита — куйдир, рақсда эса ҳаракат. Ахлоқийлик ва одобийлик деган тушунчаларнинг мазмун моҳиятига етиб, ёмон ахлоқ ва одобни яхшисидан ажратиб олиб, улардан қутулиш ва ўзида яхши одатларни шакллантириш йўлларининг энг замонавийлари — ҳам билиб кўйиш керак.

Ахлоқ ва одобни шакллантиришнинг икки йўли бор. Бирини ўзини-ўзи тарбиялаш йўли билан ўзида ҳаммаша ахлоқни шакллантириш ва иккинчиси, четдан бировнинг тарбиявий таъсирини ўзлаштириб, ўзида яхши фазилатларни шакллантириш.

Тарбиянинг биринчи шаклини амалга ошириш учун тарбияланувчи инсонда акли расо бўлмағи даркор. Чуқки баркамол одобга аниқгина акли, рухий ва жисмоний куч сарфлаш орқали эришиш мумкин. Куйида америкалик олим Вернон Вульфнинг «Холодинамика» китобидати ўзини ўзи тарбиялашнинг энг замонавий усулидан хисобланган киши ўзининг ички кучларидан қандай қилиб фойдалана олиш тўғрисидаги йўл-йўриқлар билан таништирамиз.

Вернон Вульфнинг «Холодинамика»си киши ҳаётида пайдо бўлувчи турли муаммоларни, уларни фазалаштириш, нўлаб топиш ва реллаш орқали баргараф этувчи билгим деб тавсифланади.

Вернон Вульф фикрига, одамлар ўзларига ўрганиш бўлиб қолган янги-ҳаракатлар занжирига қишлангандирлар. Вернон Вульфнинг билимини еталлан киши ўзини бу қишлардан озод қила олади.

Айрим олган бир кишида эки бутун жамиятда шаклланиб қолган ёмон одат, хунук кишик эки ҳаёт тарзи абдиий ва ўзгармайдиған бир нарсасизмас, дейди Вульф.

Дунёни янгича тушунишда материя билан онгни бир бутун жараёнининг турли жаҳадлари деб тушуномок лозим. Барча моддий дунё тинчиди шаклланиб нўраб тургани қаби, фикр ҳам доимо пайдо бўлиб, йўқ бўлиш жараёнидадир, дейди аллома.

Моддий нарсалар, қантларнинг муайян бир фикр асосида тузғунай бўлиб кристаллашиб, қотиб қолиш хусусиятига эа бўлгани қаби, фикрлар ҳам кўп маротаба қайтарилаверилиш натижасида кристаллашиб қотиб, «одат» тусига, Вульфнинг ибораси бўйича «фикр шакли» — ҳолатинига айтанглилар.

Улар ўзидан-ўзи ўзгариб, бошқа ҳолатга ўта олмайдилар. Шунинг учун улар ойдада, ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий ҳаётда тўтаноқ ва

тикин вазифасини бажариб, оғла ва жамиятда турли зўриқиш, муаммо-ли ва инкироз ҳолатларини вужудга келтирадидлар.

Вернон Вульфнинг тавқидлашича, бизлар ўзимизни бу фикр шакл-ри яқида абадий қамқаб қўймаслигимиз керак. Чунки улар муғтаб бўлма-ри ўзларидан анча терин бўлган «фикр оқимлари»нинг бир қисминдирлар. Гарчи биз бу фикр шаклларининг қули бўлиб қолган эканмиз, демак биз уларга ўз кучимизни бераётган бўламиз. Биз ўзимизни кишида ушлаш учун киши занжирларини ўзимиз ясаймиз, дейди Вульф. Бу кишилар-дан қутулиш ва ҳаётда пайдо бўлган муаммоларни бартараф қилиш учун Вернон Вульф муайян бир усул ишлаб чиқиб, унинг номини «иш-лаб топиш» деб қўйган. Бу деганимиз, ҳаётимизда пайдо бўладиган муаммолар заминиди, муайян бирламчи «фикр шакл», яъни бирламчи максад ётар экан, биз шу фикр шаклини излаб топишимиз керак бўлади. Уни излаб топиш учун муаммонинг келиб чиқиш табиатини билганимиз керак бўлади.

Муаммоларнинг келиб чиқиш табиатини билдиш учун «тартиб» ичи-ти тартиблар»ни, яъни қонуниятларини билдиб олишимиз керак. Бу дег-ни, мажму ёндашу» тамойилини муаммони ечиш жараёнига қўллан-ди. Тасодиф деб ўйлаган ҳар бир фикрни фазалаштиргангиз, яъни му-ян бир тартибдаги фикрлар оқимини кўрамиз.

«Фазалаштириш» муаммога четдан туриб қараш демакдир. Ай-лик, бир муаммо сезини қуршаб олиб ҳаётингизга ҳалал бераётир, ш-чоғда сиз ўзингизни тўғки «ини ўрам» яқида хис қилгандай бўласиз. Му-аммони англаш ва унинг моҳиятига етиб бориш учун сезини ўраб тур-муаммо (ип ўрамидан ташқари)га етиб, муаммога ташқаридан қар-керак бўлади. Бу ҳолатни Вернон Вульф «фазалаш» деб номлаган.

«Ишлаб топиш» «тартиб» ичидаги тартиб»ни аниқлаш, орқ-хаётингизга ҳалал бераётган муаммо (ҳолодайн)нинг келиб чиқи-табиатини билдиб олдингиз дейлик, шундан кейин ўз ҳолодайн-гиз билан сўзлашувингиз, у билан мулоқотга киришингиз мур-кин. Амалий ҳаётда ҳам кўпинча ўз-ўзингиз билан маслаҳатлаш-сўзлашасиз. Бу дегани, сиз ўзингизнинг нутқи уруғингиз – «фи-шакли»нингиз, яъни асл «ҳолодайн»нингиз, Зигмунд Фрейднинг иб-си ила «Мен»нингиз, бошқача қилиб айтганда, «Оний потенция»ни-билан сўзлашмоқдасиз.

Сизда бир муаммо пайдо бўлса, дарров уни фазалаштириб тур-унинг бирламчи ҳолодайнини, яъни бу муаммони пайдо қилган фи-шаклини аниқлаб олгасиз-да, шундан сўнг бошқача-бошқача ҳам ёки бу-ҳолодайнни пишириб ёки бошқа режобий фикр шакли билан унга та-этиб, уни нурлатаёсиз ва етук ҳолодайн даражасигача олиб борасиз.

Муаммони вазиятдан чиқиб кетишингиз кейинги бошқача «режи-лейлиб, унинг маъноси «муаммо пайдо бўлиш жараёнини қайта-тиклаш»дир. Амалда у қуйидагича кечади: айтилик, сезининг ичти-рингиздан ташқари, сизда шакланиб одаг тузилга кириб, қотиб қолган бир муаммо бор, масалан сигарет чекиш, сиз ундан қутулмоқчисиз. Ун-дан қутулиш учун, биринчи навбатда уни фазалаштирасиз, сўнг му-аммонинг пайдо бўлиш жараёнини хотирлангизда қайта тиклайсиз ва шундан кейин яқидаги тартиб»ни, биз уни қонуният демакдасиз, англаб-етасиз. Бу жараёни режив-лаш дейилад.

Муаммони фазалаштириб, унинг ривожланишини қузатишингиз я-на усули топологиздир. Топология ўранилаётган объектнинг бажараётган функцияси-ни ўзгартирмаган ҳолда, унинг шакли ва ўлчамларини ўзгартиришдир. Қулида, қвантлар назарисидан келиб чиқиб, тафаккурнинг топологиз-ни тузилган. Яъни, тафаккурнинг бажараётган вазифасига дахлсиз ра-ишда, унинг бизга қулай бўлган шакли тузилган.

Тафаккур шаклини шартли равишда диагонали бўйича иккига-бўлинган кубга ўхшаган деб тасаввур қиламиз. Бу ҳол, икки фундамен-тол фикрлаш – рационал ва яъки хиссиёт – мууроқаба турларига тўғри-келиди. Фикр юритишнинг биринчи тури – «нуқтавий»га, иккинчиси «туғлиқ» жабуҳасига мос келяди.

Тафаккурнинг рационал ва мууроқаба фикр юритиш қисмлари ора-ишда куб диагонали бўйлаб, «ҳолодинамик текислик» жойлашган. Бу-«ини ўрам»ли текислик бўлиб, унда барча фаол фикр шакллари ўзаро му-носабатга киришиб, фаолият кўрсатадилар. Бу жойда рационал билан мууроқаба фикр юритишлар сингезлашадди ва барча фикрий ўйинлар со-лар бўлади.

Ҳамма фаол фикр юритиш турлари сезилган бошланғичини биламиз. Шундан экан, барча сезилар объектлар борлиқини бир вақтингиз ўзида ҳам «қилиб»сини, ҳам «туғлиқномон»ни намён қиладилар. Сезилнинг «қилиб»си ўз ахборотларини мианинг чаг томонига, «туғлиқномон»ни уни томондагига берадилар.

Сезилга келсак, инсон вужудидати ҳар бир ҳужайра ўзидан тебранма-ларлар шаклида қувват узатиб, ташқаридан турли қувватларни ўзига-қувват қилиш хусусиятига эгадир.

Биз ушлуксиз, доимо қоллашган тебранма зарраларни ўзимизга қабул-ишамиз. Мианинг сезилган жойлашган лимбик Марказ бу нозик ахсо-лар оғирликларини қабул қилиб, уларни қайта ишлаб мианга узатади.

Лимбик Марказ нерв толачалари орқали гипоталамус билан боғ-лиқини бўлиб, у ўз навбатида, тана реакцияларини бошқариб турувчи

гормонлар фаоллигини назоратда ушлаб турадиган гипофиз билан узвий боғлиқдир.

Одамнинг холодинамик тафаккурини тушуниш қалити, унинг олам-ни хиссий сезги – мууроқаба орқали билишида ётади. Киши фазалаштириш орқали ўз хиссийнинг тартиб ичидаги тартибга йўналтиришда мууроқабалар фойдаланади. Мууроқаба ички хиссийдан фойдаланиб хис қилишдир. *Бошқача қилиб айтганда, киши рақсонли тафаккур билан билди олмайдиган нарсасини ички хиссийидан фойдаланиб, сез-гишиги тўлқин фаоллигида киради ва объектни боғлиқлиги ўзига хос ички хиссийи билан аниқлайди.*

Кипининг мууроқабда орқали билиши, объектне боғлиқлиги умуман бошқача ўлчамларда кўришга ҳамда унинг «тўлқин жабуҳ»сини хис қилишга ёрдам беради. Мууроқабда орқали билиш, хар қандай нарса ва ҳодисаларда мавжуд фикр шакллари ҳамда энергия майдонларига тўридан-тўри яқинлашишни ва манзарани бир бўтуяликда кўришни ҳамда унинг ҳаракатини ўзгартришнинг имконини беради. Уларнинг шакли ўзгартришда, бўтуя фикр оқими ҳам ўзгаради.

Одамнинг ҳаракат жараёнини бошқариб назоратда ушлаб турувчи фикр оқими қандай бўлишини айтиб турувчи тафаккур ичидаги тартиб-нинг «шакли» холодайн дейилади.

Холодайн – бу фикр шакли бўлиб, барча нарса ва ҳодисаларнинг пайдо қилиш қувватига эга. Холодайн бу квант кучининг яқка холдаги мустақил мажмуидир. «Нуктага» фикр юритишга бинан холодайнлар бу бизнинг хотира сангитимизни ташқил қилувчи ва ҳаракат дастура-римизни шакллантирувчи мажмуе фикр шакллари. **Карл Прибрам-нинг** айтишича, марказий нерв системасидан ўтиб борган сезги аъзола-римиз узатган хабарларни мияда сақлаганда, улар бизга голограммалар-га ўхшаб таъсир қилади. Голограммалар инсонга кўп ахборот бериши мумкин. Чунки биз қандай фикр юритамиз, қандай аниқлаймиз ва қандай хотирлаймиз, деган саволларга голограмма жавоб бера олади. Одам ушрига ифода этувчи фикр шакллари билан боғлиқ олади. **Голограммалар «глобографик тамойил»** асосида шаклланади, яъни маълум бўлган бир қисм – бўтуя тўғрисидаги маълумотни ва бўтуя тўғрисидаги маълумот қисм тўғрисидаги маълумотни беради.

Холодайнлар ўзига хос қувватга эга. Улар дунёда солир бўлиётган жамки нарсаларнинг бош сабабчисидир. **Роджер Сперри** тафаккур ичидаги «сабабни имкониятлар»нинг фикр шакллари қандай қилиб ривожлантиришни кўрсатиб бергани учун 1978 йили Нобель мукофоти-га сазовор бўлган эди, – дейди Вульф.

Сперрининг тадқиқотларидан келиб чиқилса, тафаккурдаги «саба-бни имконият»нинг келиб чиқиши, тафаккур ичига қуришган ва бата-реиклардаги қувватга ўхшаган биоэлектрик мажмуидир. Батарейкани қанчалик қувватлантирилса (заряд берилса), у шунчалик кўп қувват чиқара олади. Шу йўл билан, «фикр шакллари» ўз қувватларини ривож-лантира олишларини тушутирса бўлади.

Холодайн (фикр шакллари) ўз қувватларини қандай қилиб ривож-лантира олишларини бошқача қилиб тушутирадиган бўлсақ, одамнинг атайин йўналтирилган нигоҳи бошқанинг хатти-ҳаракатига қандай таъ-сир этишини кўриб чиқиш қийин.

Гарчи сиз бошқа шахснинг салбий томонига фикрингизни жамла-сангиз, сиз унинг салбий ҳаракатлар қилишига қувват ишлаб чиққан бўласиз ва у кўпроқ ёмон ҳаракатлар қила бошлайди.

Сатҳни фазалаштириш жараёнида сизнинг «Мен»ингиз, яъни «бутфа уру»ингиз ҳукмронлик қилар экан, қачонки сиз фазалашти-ришни ўрганиб олсангиз, холодайнларингизнинг ички дунёсини аниқла-штишга эришган бўласиз. Гарчи, сиз хоҳлаган нарсанинг сатҳини фаз-алаштиришни билиб олсангиз, «ип ўрама»га бағли бўлмай, ўз тафак-курингизни квант тўлқинига йўналтира оласиз ҳамда бўтуя потенциал ўзининг бор камрови билан сизга истаган потенциални очиб беришга ва хоҳлаган нарсанинга эришишга ёрдам беради. Шунда сиз истаган нар-сани эришиш қалитига эга бўлиб, «Мен»ингизнинг тўлиқ потенциалда ишрингизини аниқлайсиз.

Аmmo, «Мен»ингизнинг тўлиқ потенциални очилиб қанот ёзиши учун тафаккурингиз каналларини кераксиз чикиндилардан, яъни хом ва бузуқ холодайн (фикр шакли), бошқача қилиб айтганда, одатлари-дан тозалаш керак бўлади. Бунинг учун фикрингиз оқимини, хиссий-ет ва барча амалиётларингизни назоратда ушлаб, уларни тўғри йўналишда ҳаракат қилишга ҳалақит бераётган тафаккурингиз ичидаги холодайн-лар шакллариини ўзгартришга тўғри келади. Равон фикр юритишин-гиз ва потенциалнингизнинг очилишига тўсиқ бўлаётган холодайнлар хом хисобланадилар. Бундай холодайнлар яқинига бориб, уларни хом қолитидан етуқлик ҳолатига айлантиришнингизда, уларнинг тартибини, шу билан биргаликда тафаккурингиздаги барча тартибларни ўзгартирган бўласиз.

Сиздаги энг кучли, энг турғун ва сизни доимо тушқунликда ушлаб турувчи холодайнлар, тафаккурингизга оилангиздан ўтган холодайнлар-дир. Туғилган кунингиздан бошлаб, сиз хоҳлайёйсизми-йўқми, оилангиз ўз эътиқод ва қадриятлар мухрини тафаккурингизда қолдира бошлай-ди. Баъзи эътиқодлар сизга ирсий бирликларингиз орқали ҳам ўтади. Бу

эътикод ва калдриятлар тафаккурингизда турли киефларни шакллантириб, улар барча хиссий, фикр ва характерларингизни бошқариб туради.

Бу чекли фикр шакллари куюлалик хэтингизни назоратда ушлаб, потенциалингиз, яъни хэкикий «Мен»ингиз билан курашиб ўсиш ва ривожланишингизнинг олдини тўсади. Сизнинг потенциалингиз эса, бери илдиздаги сувга ўхшаб буркираб қайнаб, ташқарига чиқолмай ётади. Шунинг учун ҳам улар бивъзи одамларда асаб бузилиши, танасига томлар топиши, кон босими опиши ва бошқа турдаги хасталикларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади.

Хэтингизга ўз таъсирини ўтказувчи холодайнлар факат оилавийларни бўлибгина қолмай, улардан ташқари ўқиб-ўрганниш ва тажрибадан олпиган холодайнлар ҳам инсон ижтимоий хэтига катта таъсир кўрсатадилар. Вернон Вульф оилавий холодайнлардан ташқаридагиларининг барчасини бир ном билан «маданий холодайнлар» деб атаган.

Бизнинг тафаккуримиз барча оилавий ва маданий холодайнларни олиб, бири-бирининг устига ётади. Оилавий ва маданий холодайнларнинг ўзаро бир-бирини ётиб, мос тушган жойини Вернон Вульф «сокилик худуди» (комфортная зона) деб номлаган.

Гарчи, сокилик худудидати холодайнларингиз ўта кучли ва туррун бўлиб, сизга чин бўлиб туюлган тақдирда ҳам, улар сиз англаб етган даражада хэкикий эмасдир. Сатхни фазалаштириш, оилавий билан маданий холодайнларни эътикод ва калдриятлар томонидан тафаккурингизга сингдирилган маъозий фикрларнинг том маъносини англайтиб етишти ёрдам беради.

Эътибор берсангиз, сиз танлаб олган даражага бинোন, фикр окиннинг ё фаровонлик (Юкори тартиб)га қараб, ёки тартибсизлик, нураш (Пастки тартиб)га қараб йўналиб оқадн. Хар бир босқичда, фикр оқимларингиз ичида «назобатчи» вазифасини ўтовчи, жуда нозик ҳамда ўзига жалб этувчи элементларга ўхшаб таъсир этувчи муайин «ментал шакллар», яъни калдриятлар пайдо бўлади. Бу хёл килувчи альтернативлар, сизнинг хар бир тараккиёт босқичингизга ё ривожланиб илгарилдаб кетаётганингизни, ёки пастга томон кетиб, шахсингизни нураб бораётганини аниқлаб беради. Пастки тартиб даражасини танлаб олшилик, тафаккурингизни беихтиёр хом холодайн томон қаратиш, салбий тафаккур модулени фаоллаштириш ва шахсингизни нураш томон йўналтиришдир. Юкори тартиб даражасини танлаб олшилик эса, фикрингизнинг ривожланишига, олга қараб силжиш йўли билан шахсингизни такомиллаштиришга. «Мен»ингизни, яъни Олий Потенциалингизнинг тўлиқ очилишига ва барқамоллик даражасини эътилошти йўналтиришдир.

«Юкори» ва «паст» даражадаги холодайнларни танлаб олпигитлик кўта юлмайилгани ва арзимас нарса бўлиб кўрингани билан, нагъжаси жуда кучли бўлиши мумкин. Бирок, пастки тартибдаги холодайнни танловингиздан кейин, юкори тартибдаги холодайнга ўтиш жуда қийин бўлади.

Хом холодайннинг тўзетига тушиб қолганингизда, «хиссий сезети орқали билниш» хусусиятингиздан фойдаланиб, у холодайнга етиб бориб, бундай паст тартибдаги фикр юритишга олиб келган ўзига хос потенциални саёбинни аниқлаб, уни юкори тартибдаги етук холодайн қоллиги айлантиришни тушунган холда амалга оширишга уриниб кўриш керак бўлади.

Агар сиз қизкиш фокусингизни (дикуссиякени) қизиккан нарсаданга уч даккака ушлаб тура олсангиз, сиз улге истеть-лод сохоби бўлиб, негиздан муваммони еча оладиган бўлар эдингиз», деган экан бир замонда Адибурт Эйнштейн. Бунда йстаган бир даккакада тафаккурингизда маъжуд барча фидол холодайнлар йнгилисини ифода этувчи қизкиш фокуси орттиб ва пастгайиб туриши алохкида эътиборга сазовордир. Қизкиш даражинга қилат назарияси нуқтаи назардан ёндошлаган бўлсак, консепция тўлқини ўзини намоен қила олган квант тўлқинини фианте дунёда ўзини билдиришининг бир усулидир. Холодайн қанчалик етук бўлиб, у шунчалик квант тўлқинига таъсир кўрсата олиб, квант кучинини нечта қира олади.

Хом еттиги акборотларингиз, мянгиыздаги холодинамик текисликда фарр мунособатга киришиб, мяннинг протени толачалари ичида холодайн деб номланувчи, кўп ўчалли жонли киефлар (голограмалар) потенциал сақланади.

Кэчонки сиз «холодайн», «хиссий ва рационал тафаккур», «ондайн» ва маданий эътикодлар», «холодинамик майдон», «қизкиш тўлқини», «квант тўлқини» ва «ривожланиш босқичлари» деган тўшунчаларни том маъно ва мухиятга етиб бориб, уларни ўзингизнинг олсангиз, сиз потенциалингизни очниш учун энг янги ва жуда кучли курул билан курулланган бўласиз.

Барча тафаккурлар «Ширин тартиб» ривожига бўйсунди. Бирок, қилма қил ўзининг ривожига етук холодайнлардан фойдаланиш йўлларини танловиндан Бундай ташлов кўчи бизни эржи қилди. Аммо, бу кучдан нечтун фойдаланилса, у инсон шахсининг нуралишига олиб боради.

Барча муаммоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлувчи холодайнлар ва қилдай қилиб етиб бориш мумкин? — деган саволга, кўнйдагича жавоб бериб бўлади: Сиз ўзингизни «Хиссий сезитлар орқали билниш»

ямконингиздан фойдаланиб, барча тартибсиз ҳаракатларингиз ичинга нигоҳингизни қадаясиз ва холодайлларингизга жисмоний шакл берасиз. Ҳақ холодайлларингизни ҳис қила бошлаганингизда, улар билан тўғридан-тўғри мулоқотга кириша оласиз ва уларнинг максадини билиб олиб, босқичма-босқич етук ҳолатига, яъни тўла потенциалга келтирасиз. Бу жараёни «излаб топиш» дейилади.

Қачонки сиз ривожланишнинг тўғривчи – «ижтимоий» босқични етишганингизда, сизнинг «Мен»ингиз очилиб, тўлиқ потенциал ўзини намойи қилади. Бу жараёни «потенциаллаш» дейилади. Бу табиий тараккиётнинг икки жараёни – биологик билан ижтимоий, шахсий билан механик модулларда бирдай универсал ҳолда ишлайди. Ҳар қандай муаммони ҳал қилиш учун аввал уни фикрлар оқими ичидан излаб топил керак бўлади.

Излаб топиш – олдий, аммо жуда кучли жараён, унинг ёрдамиди сизга керак бўлган холодайлга етиб бориб, уни табиий ривожланиш жараёни орқали изини йўқотмай етуклик ҳолатига, яъни тўлиқ потенциалга олиб борилади.

Излаб топиш – бу сизнинг холодайлларингизнинг табиий ривожининг яқунлаш учун ўз ўзинига қайтарилиши.

Излаб топиш – бу ҳиссий жараён бўлиб, керакли холодайлнингизни ҳиссий тафаккур орқали англаб етиб, ҳар бир босқичга нигоҳингизни қадлаган ҳолда, «Ҳиссий сезги орқали билиш» қобилиятингиздан фойдаланиб, уни ўз ўзанида ушлаб туришликдир.

Излаб топиш ютказилмайдиган жараён: агар ушбу жараёнда рацонал тафаккурингиз гирдобга тушиб қолсангиз, ҳаммасини бошқатдан бошлайсиз.

Тафаккурингизнинг бир қисми муаммони ечилишини истаसा, бошқа бир қисми, эриниб ёки муваффақиятга ишонмай, масаланинг ҳал бўлишга қаршилик кўрсатиши мумкин. Аммо ҳал қилувчи танлов эркинлиги сизнинг қўлингиздадир. Тарчи сиз муаммони ҳал қилишга аҳд қилгани экансиз, излаб топишнинг олти босқичи сизга йўл кўрсатиб туради.

1-Босқич. ХОЛОДАЙЛГА ЕТИБ ОЛИШ

Сатҳни фазалаштириш учун:

- 1) соқини худудни топиш керак;
- 2) сизга факат яхши ҳиссийётга пайдо қилиб, сизга йўл кўрсатувчи (тид)ни топиб олишингиз лозим (у бўваикезини, олтикезини, онангезини, устозингизни ёки бошқа бир сиз ишонган киши бўлиши мумкин);
- 3) муаммо билан боғлиқ сезги-ҳиссийётингизни бошқатдан бошдан кечирини шарт;
- 4) холодайлнга жисмоний шакл бериш, яъни муаммо заминда ётгани

қилишни (фикер шаклл)нинг маъносини, яси ёки товушини сезиб, унинг манъуланишини ҳис қилиш керак бўлади.

Бундан ташқари сизнинг бир жойида – яъна-чаваб ёки беингизда еҳуд қонга бир жойингизда тўриқилиш ёки санъик пайдо бўлганини сезасиз.

Фараз қилишни, сизга бир муаммо пайдо бўлиб қолди. Бунинг учун, бирончи набабатда, сиз уни фокуслаштирасиз. Фокуслаштириш деганда, муаммони тан олдиш тушунилади. Ундан кейин, уни фазалаштиришингиз керак бўлади, яъни муаммо ичидан чиқиб туриб, унга четдан қарайсиз.

Холодайлнинг шакли ва унинг манъулланишини сезиш орқали ҳис қилиб, унга етишганингизда, ички тартиб ичидати яълаб топиш жараёнининг биринчи босқичини тутатган бўласиз.

1-Босқич. ХОЛОДАЙЛНИ БИЛАН ДЎСТАШИШИ

Холодайлни холодинамик ҳолатда манъкуд бўлгани учун, у сиз ақтан қилиниб тўғриликдан билган манъулместардан кўра сиз тўғрингизда кўпроқ вақиротга ета Шунинг учун ҳам уни лақилга олмайсиз. Максадийнгизга еттиб жараёнида, сизга қандайдир муаммо пайдо бўлдики, қонингизда энг қувватли куч бўлиб ҳисобланган муҳаббатдан фойдаланиб, холодайлнинг ишонди манъулдирини аниқланг. Билинг-ки, ҳар қандай муаммони пайдо қилиш уш-фикер ва амалиёт нетида, албатта бир яхши мақсад ётган бўлади. Унинг эзу мақсадини аниқлашнингиздан кейин, фикран унга ўз потенциалининг етук даражасига етишишга имкон беринг. Пайдо бўлган муаммонга кайфиятингиз бузқилиб, уни ёмон кўрдингизми, албатта ундан қила кучини муаммонга дўр келасиз.

Ҳом қондайлнинг асосий муаммо: улар яхшиликни истасалар ҳам, улар эриниш тадбир-чораларини танлашда ҳам ёки бузук холодайллардан фойдаланишлар. Билинг-ки, ҳар қандай эзу ниёта харом ва нотўғри ишлар билан еттиб бўлмайди, бу қонуният. Киши бирон бир мақсадга эриниш жараёнида, истиносиз бир қатор тўсик ва муаммоларга учрайди. У бу тўсикларни бартараф этиш учун, бир қатор тадбир ва чоралардан фойдалан. Шунда у қувлик, шўжлик қилмай, муаммони пайдо қилган фикр биланни топиб олиб, уни фазалаштирса олам гулистон бўлади ва у муаммонини еча олади.

1-Босқич. ХОМ ХОЛОДАЙЛНИ ЕТЎК ХОЛАТИГА АЙЛАНТИРИШ

Бу ишнинг амалга ошириш учун ҳам холодайлнинг эзу ниётини билдириб, оқимий сезги орқали билангиз» ямконингиздан фойдаланиб, бу холодайлни етуклик ҳолатида қандай кўринишга ега бўлишини аниқлайсиз.

Ҳом холодайлнинг эзу ниёти кишининг «Мен»ини, яъни яширин етуклик потенциалларини ифода этади. Ҳом холодайл етуклик ҳолатга айланганини кетирб билирса, унга қаршилик қилманг. Бу табиий жараён.

Шунда етук киефали холодайн ўзининг хом холатини ўзинга синглирири олганини кўрасиз. Шу билан учинчи босқич тугайди.

4-босқич. ИЧКИ ТАРТИБНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Ўзингизнинг тўлиқ потенциалингизга етишиш учун сиз ўз тафаккурингизда ички бошқарув тизминини (Харакатингизнинг асосий тамо- йиларини) аниқлаб олишингиз керак бўлади. Ички бошқарув тизминини ўрнатиб олганингиздан кейин, сизнинг ташқи дунёдаги ва одамлар орасидаги ҳаётингиз умуман бошқача, самарали кеча бошлайди.

Ички бошқарув жарёёнини бошлашингизда холодайнлар орасида тўтвлик, ишонч ва жамoa бўлиб ижод қилишдек ижтимоий тартибларни ўрнатиб олиш лозим бўлади. Шунда сизнинг етук холодайнларингиз бири бири билан ва «тўлиқ потенциал»ингиз билан мутаносибликка қирпишиб, квант кучини ўзинга жалб этади.

5-босқич. ИСТИҚБОЛДИ МАНЗАРА ТАМОЙИЛЛАРИНИ АНИҚЛАШ

Гарчи сиз меҳрибонлик, адолатлилик ва ҳамдардлик тамойиллари муҳитида яшамокчи экансиз, даставвал ўзингиз барчага меҳрибон, адолатли ва ҳамдардлик бўлишингиз шарт. Шунда, етук холодайнларингиз ёрдамида резонанс берадиган энергия майдонини хосил қилиб, бу тамойилларнинг сизга нисбатан амалга оширилишига шароит яратган бўласиз.

Бу босқич, сизнинг тафаккурингиз ва бутун моҳиятингизда мутаносиблик туйғусини хосил қилади. Шунда сиз барча холодайнларингиз устидан ҳукмрон бўлиб, уларни ҳаётингизга қўрсатган таъсирини кўришинини мумкин ва сиз ўз ҳаётингиз эгаси бўлиб, ҳар қандай вазиятнинг сабабисини ўзингиз эканини аниқлаб етасиз.

6—босқич. УНИВЕРСАЛ

Бу босқичда «ҳиссий сезги орқали билиш» хусусиятингиздан фойдаланиб, етук холодайннингиз билан ҳар кунга, камда икки маротаба учрашиб олишингиз лозим. У билан ўзингизнинг «соқинлик ҳудуди»нгиздаги даврада учрашасиз. Бу даврада «етук холодайн»нингиздан ташқари сиз аниқлаб етган моҳиятнингиз, «Мен»нингиз, ҳиссий йўл бошловчиларнингиз ва бошқа етук холодайнларингиз учрашиб, тенг ҳуқуққа эга бўлган ҳолида суҳбат олиб борадилар. Холодайнлар барча воқелиқларнинг бош сабабчиси бўлгани туфайли, улар билан тўғри муносабатга бўлингандда, улар барча эзгу амалларни рўёбга чикаради.

Пайдо бўлган ҳар қандай муаммони ҳал қилиш йўлини холодайннингиздан илтимос қилиб сўранг ва унга ёрдам учун нима қилишингиз кераклигини ҳам билиб олинг. Зарур бўлганда керакли жавоб беришини ундан илтимос қилинг. Бу ҳол, реал ахборотлар билан айрибошлашқини таъминлаб, ҳаммани ўз васифасида ушлаб туришга хизмат қилди.

Шу билан биргаликда, рационал тафаккурингизга ҳиссий жарасларни оғир айлантириш имкон бериб, барча турдаги етресслни вазиятлар ва ҳаётий вазиятларни янгилашга ёрдам беради. Сиз ўзингиз севган холодайнга бежараб етишингиз мумкин ва бошқа барча нарсагадара эришиш йўли билан сиз ўз потенциалини янги тақомиллаштириб, Олий потенциалнингиз томонга қараб олинг. Сиз бошқалар билан бир бутунликни ташқил этажаклигини тизини ҳам оғир, чекиз Холодинамини Қоннот билан ҳам бир бутунликда янгилашни тушулишга яқинлашган бўласиз. Шунда сиз универсал-лашган бўласиз.

Шу билан сиз, муаммо пайдо қилган холодайнни ёзлаб топиш жарасини тугатиб бўласиз. Сиз уени яширин ва хом холатидан етуклик ва очлик қилиб, янги Тўлиқ потенциалга олиб келган бў'асиз. Шу ерда бир нарсани эслатиб ўтишлик жоиз бўлиб қолди, доимо эсингизда турсинки, ҳозирдашлар сиз билган вақт ўтганидан бошқача вақт ўтганида фаолият кўрсатадилар. Шу туфайли, сизнинг рационал тафаккурингиз ва чизикли фикр юритишингиз холодайнлардан сиз белгиланган вақтда иш бажаришини кутгани мумкин. Аммо, Холодинамик майдон – ривожланувчи майдон бўлиб, у ўзининг вақти, ўз қонуният ва тартиблари асосида ривожланади. Шунин билангиздан кейин, рационал тафаккурингиз ёзсизга нисбатини учун, рационал тафаккурингиз тағаблари билан холодинамик жароли орасини мутаносибликка келтириб туришингиз шарт.

Етук холодайнларингиз Тўлиқ потенциалнингиз билан теглашганда сиз реалликдан чуқурроқда бўлган куч билан, яъни Квант кучи билан мувофиқ келиб, четарасиз қувағга эга бўласиз. Бу қувағтин амалий вақтининида қўлиб, фаровонликка олиб борувчи тинчлик, мў'а-қўлчилик ва сиваилатинка эришасиз.

«Ҳиссий сезги орқали билиш» хусусиятингиздан фойдаланиб, ўз ҳиссий таърирнингизни бошқа бировларга ҳам йўналтиришингиз мумкин. Шундан ташқари ҳам универсал фикр юритиш тафаккурининг пайдо бўлишига ва шундан ҳам ўзидиги очилмаган потенциални очилишига қўмақлашган бўласиз. Бу эса, Қосмик муҳаббатнинг ўзини намoён этишининг бир етисилишидир.

Иборати бунд, фақат ўзини ўзи тарбиялаш, яъни ўзидаги кусурлардан тун қутулишини ва ўзида ижобий фазилатларни шакллантиришининг энг яқиний усули билан таништирилди. Аммо, инсонни, унда шаклланиб қолган имон олатлардан ҳалос этувчи ва унда ижобий ижтимоий сифатларни шакллантирувчи расмий таълим-тарбия соҳаси ҳам борки, унинг фазилатини соғлом ва барқарор инсон бўлишининг ўрни катта.

Таълим-тарбия соҳасининг вазифаси одамларни тарбиялаб, соғлом ва яқиний барқарорликка етказиш экан, бунини педагогик фаолият ёки

туркий тилда маърифат дейилади. «Маърифат, бу тарбияланувчинини хоҳиш-иродасини кержаки йўналишда бошқариш санъатидир», деген экан Абу Наер Форобий. Педагогик фаолиятни махорат билан турчи амалга ошириш учун педагогика фанининг мазмун-моҳиятини ва меҳнат фаолиятининг объекти хисобланган инсон ўзи қандай мавжудот эканини яхши билиб олиш лозим.

Инсоннинг асли моҳиятини ноқорида кўрдиқ. Энди таълим-тарбия билан шу тушулгануяни педагогиканинг мазмун-моҳиятига этиб борайми.

Авалдбор, шуни айтиш жоизки, таълим-тарбия фаолиятини кўн учида, амал-тақал қилиб бажарилиш ман қилинади. Уни фақат бутун вужуд билан, бор ақл-заковот ва билиминини ишта солиб, махорат билан бажариш лозим бўлади. Бу фаолиятнинг бошқа турдаги фаолиятлардан фарқи ҳам шунда. Чунки бошқа турдаги меҳнат фаолиятларида йўл қўйилган камчилик ва хатолар ё кишининг ўзига, ё бошқа бировга, ёки меҳнат жамоасига молдий ёки маънавий зарар етказса, таълим-тарбияда йўл қўйилган хато ва камчиликлар одамларнинг айниқса ёш авлодини дивожига салбий таъсир этиб, бутун жамиятнинг бир неча ўн йиллик тараккиётига ақс таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам бундай хатолликка йўл қўймасликка астойдил ҳаракат қилиш лозим.

Таълим-тарбия соҳасини ўзига меҳнат фаолияти этиб танлаган киши биринчидан, педагогиканинг фалсафий жабоҳаларини яхши эътилоб, маънавиятига айланттириб олган бўлиши лозим. Педагогиканинг фалсафий жабоҳаларини эътилоб олиш деганда, педагогикада ишлатиладиган фалсафа тушунчаларини ҳамда илм-фанда кейинги вақтда содир бўлган ўзгаришларни, янгидан пайдо бўлган дунёқараш ва илмий оқимларни, шунингдек, ҳамма педагоглар билиши шарт бўлган фалсафанинг боқий қонун ва қонуниятларини билиб олиб, уларга ўзларида кўникама ҳосил қилганлик ҳолати тушунилади.

Иккинчидан, ҳар қандай ўқитувчи ва педагог махоратли дарс беришни ўзига мақсад қилиб олиб экан, педагогиканинг назарий асосларини ва дарс ўттишининг усуллари билан тўла қуролланган бўлиши керак. Ақс холда, дарс ўтиш жараёнида қатор хато ва камчиликларга йўл қўйиб, кўзлаган мақсадни йўлдан чиқиб кетаверади. Натижаяда, нафийат ўзини, балки тарбияланаётган болаларни ҳамда мактаб, лицей, коллеж ва олий ўқув қуртти раҳбарларини ҳам жуда-жуда қийнаб қўйди. Бу ҳолда меҳнат жараёни унга азоб-уқубатга айланади. Энг асосийси, ў фаолиятдан олаётган маблагини оқламай, бола-чақасини нопок йўл билан боқайтганини ҳам билмай қолади. Бунинг оқибатида меҳнатчи ва ахлоқсиз болалар етишиб чиқади.

Учинчидан, назарий жиҳатдан ҳар қандай ўта қучли асосланган ва амалдан яқин тузилган дарсни ҳаётда амалга ошираётганда, албатта, бор катор кийинчиликларга дуч келинади. Дарс ҳаётданла кўнгилади, дегек таърифтади. Шунда кийинчиликлардан кўрқмай, тушунлиқка тушпай, сир-бардор билан, шу жараёнда учрайдиган тўсиқларни бар-барф тоиб, зарур бўлса, тузиб чиққан дарс лойиҳасига бир неча бор қайтарилишлар киритиб, назарий асосланган дарсни амалиётда синов-син ўтказиб, педагог ўзига мослаштириб олиши лозим.

Амалдан ишларини амалга ошириш осон эмас, албатта. Лекин, зарур ақл-заковот, аммо шарафли касбни ўзингизга меҳнат фаолияти қилиб танлаган экансиз, бир-икки йилги кийинчиликларни бўйингизга солиб, бу педагогик махоратингиз устида ишлашга эринманг. Педагогик махоратни ошириш ва унинг сир-асрорлари билан ушбу китоб муаллифанинг «Педагогик махорат асослари» номли китобидан билиб оласиз.

Ҳар порларинда болаларни одобга ўргатиш учун, аввал уларда тарбияётган тарбияни қабул қилишнинг мотивини пайдо қилдириш лозим. Мотив – англанганган истақ, ниятдир, кишининг ҳагги-ҳаракатини юга суралдиган, унга йўл-йўрик кўрсатадиган қучдир. Тегишли мотивлар бўлмаса, ҳагги-ҳаракатининг зарур бўлган формалари мус-тақамланмайди, талабаларнинг ахлоқий хислатлари шаклланмайди.

Ҳар тўғрү ўқувчиларнинг феъл-атворида жуда қатта таъсир етказган тарбия ишида хис-туйғуга таяниш – тарбиянинг самарадорлигини оширади. Болаларнинг хис-туйғуларига таъсир кўрсатиш жуда қатта ақаллигига эта бўлиб, тарбия ишининг энг мураккаб соҳасидир. Маълумки, кўн педагоглар болаларнинг онгли тараккиёти учун қайғур-қавориб қолиб, тарбия ишида талабаларнинг хис-туйғуларига қай тарика таъсир кўрсатиш лозимлигини ҳаммаша ҳам тасаввур эта олмайдилар.

Тарбия ва ўқувчиларнинг хис-туйғуларига таъсир этиш усуллари-дан болаларнинг хис-туйғуларини асосан болдлагти мавжуд туғтуларни қайтартириш ва янда тақомиллаштириш йўли билан содир бўлажактини назарга тутиш лозим. Хозирги замон фани хис-туйғуларни тарбиялашнинг аниқ ва беносита йўлларини кўрсатиб беролмайди. Зарур хис-туйғуни пайдо бўлиши учун болада бирор-бир кечинма туғдирадиган таъсирни назарга тутишга келтириш муҳимдир.

Болаларнинг аниқ хис-туйғулари муайян кечинмалар натижасида пайдо бўлади. Кечинмалар таъсири билан хис-туйғулар тақомиллашу-ви ўзгарини мүмкин. Кечинмалар кўтинча бошқа кишиларнинг ҳагги-ҳаракатини аниқли ва уқиб олиш жараёнида вужудга келади.

Ахлоқий тарбия ишининг таъсирчанлиги, мактаб маъмуриятининг болаларга фойдали билим ва кўникмалар ҳамда ижобий одатларни

таркии топтириши тўғрисида нечоғлик фамхўрлик қилаётганлигига мўжиза қилинган бўлганлиқди.

Мулккий муносабатга эга

Соғлом ва баркамол болани воғта етказишда, болаларда мулккий бўлган тўғри муносабатни шакллантириши муҳим аҳамият касб этади. Бунинг учун бола тарбияси билан шуғулланувчи кишилар, аввало, «мулккий тушунчаси, «мулк шакллари» ва улардан келиб чиқадиган «мулккий муносабатлар», «мулккий хусусийлаштириш», «мулкдор», «мулккий жинсийатлар», «мулккий зарар», «мулккий хатлаш» каби тушунчалар тўғрисидаги билимларга эга бўлиши ва шундан кейин бу билимларни болаларга етказишлари лозим. Куйида шулар тўғрисида фикр юритамиз.

Мулк — моддий ва маънавий неъматларни алоҳида олинган кишилар ёки юридик шахслар эгаллигида бўлиши. Юридик шахс дегенда муассаса, корхона ёки бошқа турдаги расмий хўжалиқлаштиришнинг мулк кимта тегишли бўлишидан катъи назар, ишхона тушунилади.

Мулк объекти — ер, суя, ер ости бойлиқлари, корхона, бино, иншоотлар, машина ва ускуналар, тайёр маҳсулот, пул, қимматли қотловлар, санъат ва адабиёт асарлари, илмий ва техникавий ишланмалар ва бошқалар бўлиши мумкин.

Мулк субъектлари — моддий ва маънавий неъматларни амалда ўзлаштирувчилар, яъни эгалари мулк субъектлари ҳисобланади. Буларга айрим кишилар, оилалар, жамоалар ва ихсоёт, давлат қиради.

Мулкдан амалда фойдаланиб, бундан наф кўриш мулккини иккинчи содий тасарруф қилиш ҳисобланади. Кишиларнинг моддий неъматларни яратиш, уларни тақсимлаш ва истеъмол этишдаги ўрни, сиёсий ҳаётда тутган мавқеи, асосан, ишлаб чиқариш воситаларига эгаллик қилишларига боғлиқ. Жамият тараққиёти тарихида эгаллик қилиш шаклига кўра мулкнинг бир неча тури мавжуд. Ибтидоий жамоа тузумида ишлаб чиқариш кўчалари ғоят паст ривожланганлигидан кишилар биргалликда, турух-турув бўлиб меҳнат қилишган. Шубҳасиз, бундай шароитда меҳнат қуроллари ва ишлаб чиқилган маҳсулотлар жамоанинг умумий мулки бўлган. Меҳнат қуроллари ва меҳнат маблағаси юксалгач, кишилар яққа ҳолда меҳнат қила оладиган бўлган. Бу ўзгариш туфайли жамоа мулки парчаланиб, хусусий мулкка айланган.

Хусусий мулк — бу мулкни ўзлаштиришнинг хусусий усулига асосланган шакли. У 2 хил бўлади: 1) индивидуал — яъна хусусий мулк, яъни айрим шахслар ёки оилаларга тегишли мулк; 2) корпоратив хусусий мулк — бу ҳам айрим кишиларга қарашли, лекин акциядорлар жамияти

ни ташкил қилишнинг бир қисми сифатида мавжуд бўлган мулк. Корпоратив мулк индивиди (даромад) келтирувчи мулкдир.

Жамоа мулкки — бу жамоага ихтиёрий равишда берилаётган кишиларнинг умумий мулки бўлиб, бу мулкнинг эгалари шу жамоада меҳнат қилишни шарт. Бу ерда мулк эгаси айни бир вақтда шу мулкнинг амалда ишлатувчиси ҳам ҳисобланади.

Давлат мулкки — давлат ихтиёрида бўлган мулк, давлат ҳокимияти органилари томонидан тасарруф этиладиган монополизланган мулкдир. Бундай мулк объекти — ер, тибонат ресурслари, асосий воситалар, бинолар, молия, моддий ресурслар, ахборот, моддий ва маънавий бойлиқлар бўлиши мумкин. Бу мулк негизмоний неъматларни яратишга хизмат қилади. Давлат бор ерда унинг мулкки мавжуд, лекин ушбу мулккининг миллий ихтисодиётга қараган эркин мамлакатларда турлича, у мамлакат ихтисодиётининг моделига боғлиқ. Давлат мулкки давлатга қарашли бўлиб, унинг тарқибига давлат қўли билан қилинади. Давлат мулкки тушунчаси «давлат» тушунчаси билан қатъий боғланган бўлиб, улар доимо бир-бирини тақозо этиб келади. Давлат мулкки тарқибига ер ва иморатлардан ташқари, озиқ-овқат маҳсулотлари, иншоотлар, машина ва бошқалар қиради.

Жамоа тарқибисинда давлат мулкки асосан икки йўл билан пайдо бўлади: биринчиси, давлат бюджет воситалари ҳисобидати мол-мулк ва бошқалар ёки давлат корхоналарини барпо этадиган мол-мулк; иккинчиси, давлат хусусий мулккилик эгаллига бўлган мол-мулкки қисман ёки умумийча миллийлаштиришни амалга ошириш йўли билан пайдо бўлиши мумкин.

Давлат корхоналари мулкки шу тартибда давлат бюджет воситалари ҳисобидати бутун ихтисодиётнинг фаолият кўрсатиши учун зарур бўлган ресурсларни инфратузилма корхоналари (коммунал хўжалиги, энергетика, транспорт, алоқа)ни барпо этиш, илмий-техника тараққиёти билан боғлиқ етказиб беришга тегилиб қилинган тармоқлар (электроника, авиация)ни ривожлантириш, зарур кўриб ишлаётган корхоналарни миллийлаштириш ва бошқа йўл билан шаклланади.

Жамоа тарқибининг давлат мулкки республика мулкки ва маъмурий-ҳудудий тузилмалар мулккидан ташқил топлади.

Республика мулккига ер, ер ости бойлиқлари, ички сувлар, мамлакат қараган империалистик хаво ҳавзаси, ўсимлик ва хайвонот дунёси, республика қараган ва илора органлари мол-мулкки, республика халқларининг маънавий ва тарихий бойлиқлари, республика бюджет маблағлари, олдин меҳнат, маълумат фонди ва бошқа давлат фонллари, Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлардаги мулкки, давлатнинг бюджет

ёки бошқа маблаглари эвазига яратилган ёки сотиб олинган корхонлар, ташиқлотлар, ўқув, илмий, иқтисодий тадқиқот муассасасалари, шунингдек, интеллектуал фаолият натижалари ва бошқалар кирди.

Мазмунрий-худудий тузилмалар мулкчи — маҳаллий давлат ҳокимияти идоралари мулкчи, коммунал уй-жой фонди ва коммунал хўжаликни қорғошадиган, маҳаллий бюджет маблаглари, маданият, соғлиқни сақлаш, кўч тартиби муассасалари ва бошқалардан иборат.

Ўзбекистон давлат мулкчи бўлган мулкчилик ҳуқуқини қалқ номидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Ўзбекистон Республикаси Президентини ва улар ваколат берган давлат идоралари (вазирликлар) ҳамда маҳаллий ҳокимият идоралари амалга оширадилар.

Давлат мулкчини бошқариш — шахслар ва давлат идоралари томонидан қонунийликда белгиланган ҳуқуқ ва ваколатлар доирасида давлат мулкчи эгаси вазиёсини бақариш, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва 1990 йили 31 октябрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасида мулкчилик «ўтрасида»ги қонунга кўра давлат мулкчини халқ номидан ташли халқ депутатлари кенгаши ва улар ваколат берган давлат органлари тасарруф этади. Масалан, Ўзбекистон давлатининг мулкчини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Ўзбекистон Республикаси Президентини, Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқати ёки улар ваколат берган давлат органлари тасарруф этади ва бошқаради. Мазмунрий худудий тузилмаларидан давлат мулкчи наботан мулкчилик ҳуқуқини маҳаллий ҳокимият идоралари амалга оширади. Республика ёки маҳаллий ҳокимият идоралари бўлган мулк хўжалик юритиш ёки жорий бошқариш ҳуқуқи билин қоридик шахсларга берилиши мумкин. Қўлгина ривожланган мамлакатларда давлат қорхоналари давлат мулкчининг муҳим объектлари қорин ва уларни тармоқ вазириликлари бошқаради, Молли вазириликте эса, мулкчи тўғри тасарруф этилишини назорат қилади. Айрими мамлакатларда давлат мулкчини бошқариш билан шўгулландингтан махсус вазириликлар тиклен этилган.

Ўзбекистон Республикасида бозор иқтисодиётига ўттиш даврида ислохотларни амалга ошириш давомида 1994 йилда Вазирият Махсус Маслиҳати Давлат мулкчини бошқариш ва хуқуқийлаштириш қўмитасини ҳамда Молли вазириликте Хўзуридати Давлат мулкчи фонди негизида давлат бошқариш органи — Ўзбекистон Республикаси Давлат мулкчини бошқариш ва тадбирқорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитасини (Давлат мулкчи қўмитаси) ташкил этилди. Давлат мулкчи қўмитасини давлат қорхоналари ва бошқа мулкте, қорхоналарнинг устас фонддаги давлат ҳиссисини тўғри келдингтан акциялар пакети ва паёларга мулкчилик ҳуқуқини амалга оширади. Давлат мулкчи қўмитаси белгиланган тартибда Ўзбекистон

қорхоналари ва чет эллардаги Ўзбекистон Республикаси давлат мулкчи объектларини бошқариш ва тасарруф этиш; давлат сисвати қонунчилиги негизда давлат қорхоналари, қўчмас мулк объектлари ва улар жойлашган объектларини хуқуқийлаштиришини амалга оширади, шу билан бир вақтда давлат тармоқ, минтақа бўйича хуқуқийлаштириш дастурларини тайяр қилади. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хуқуқийлаштириш жавабдорлигини тармоқларро ва минтақаларро мувофиқлаштириш; Давлат мулкчи қўмитасининг худудий бўлиналарига рақобарлик; хуқуқийлаштириш ва тадбирқорликни қўллаб-қувватлаш ҳамда инвестицияларни жалб этиш сисватини давлат сисватини амалга ошириш таъминлайдингтан бошқариш, инновацияларни ва муассасаларини барпо этиш ҳамда бошқа вазириятларни бақаради.

Давлат мулкчини хуқуқийлаштириш — давлат иқтиёрилати ишлаб чиқариш объектлари, мол-мулк объектларини, қорхоналар, уй-жой, транспорт воситаларини, табиат ресурслари ва бошқа мулкларни давлат тасарруфидан чиқариш ва фуқаролар, жамоалар, шунингдек, давлатте тегишли объектларни қоридик шахсларга бериши ёки сотиши; давлат мулкчи асосида қоридиклик, хуқуқий, оилавий, қўшма, аралаш, қорпоратив мулк шахсларини қоридикликте қоридикликте демаскир. Давлат мулкчини хуқуқийлаштириш давлат мулкчини қоридикликте шу мулк негизида хўжалик фаолиятини юритувчи ва қоридикликте объектлари бўйича тулик мулкчий масъулиятни зиммасига олувчи ва қоридикликте объектлари турли шартларда бериш ёки сотиш орқали амалга оширилингтан мулк эгасини ўзгартиришини назарда тутали.

Давлат тасарруфидан чиқариш ва хуқуқийлаштириш мулкчи белгил берили қорхонани иқтисоди шартларда сотиш, қорхоналарни ижарага берили, махсус қорхоналарни қимомшли савдоида сотиш ва бошқа усулларда амалга оширилингтан.

Қоридикликте давлат мулкчини хуқуқийлаштиришининг ўз табиётига кўра таъиниш фарқ қилидингтан икки тури шаклленди.

Қоридикликте турли, ишлаб чиқариш механизмидаги ўзгартишлар ХХ ширини 70-йилларни 2-ярмида сановат ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида давлат мулкчи ва давлат тадбирқорлигининг ўрни ва ахамиятининг ўзгартишлар билан боғлиқ холда юзаят келди. Қоридикликте ривожланган мамлакатлардаги хўжаликни бошқариш ва таъминотида давлат мулкчини хуқуқийлаштириш қўринишлари говвий таъинлар, бошқали эса ривожланган мамлакатларнинг ёрдам қўрсатиш шартларини билан боғлиқ холда ёки тўғридан-тўғри иқтисодий босимлар қўрибди ривожланаётган мамлакатларда амалга оширилди. 80-90-йилларни 80 дан ортик ривожланаётган мамлакатларда давлат мулкчини қоридикликте ширинининг турли дастурлари ишлаб чиқилди. Бу мамлакат-

ларда хуусуийлаштириш жараёни Бозор ракобати муҳити амал қилган хуусуий сектор ва хўжалик тизимда амалга оширилди.

Иккинчи тур, жаҳон солидаристик тизими мамлакатларида 1989 йилдан бошлаб амалга оширила бошлади.

Хўжалик юритишнинг маъмурий бўйрүкбозлик тизимдан бозор муносабатлариға асосланган хўжалик юритиш тизимига ўтишда хуусуийлаштириш алоҳида ўрин туталди. Иктисодий ривожланган мамлакатлар тажрибаси айнан хуусуий мулк иктисодий ўсишни иктимой даражаларга йўл қўймай таъминланишини тасдиқлади.

У ёки бу мамлакатлардаги хуусуийлаштириш микёси илгари хуусуий секторни миллийлаштириш қай даражада қўлланилганга боғлиқ. Миллийлаштириш усули қисман ўтказилган АКШ, Германия ва Японияда хуусуийлаштиришнинг турлари қам учрайди. Миллийлаштириш жараёни узок вақт давом этган Буюк Британия, Франция мамлакатларида эса давлат мулкни хуусуийлаштириш кенг қўлдамда амалга оширилган.

Хуусуийлаштиришнинг пешкадами бўлган Буюк Британияда давлат мулкни хуусуийлаштиришнинг активларини текин тақсимлаш ва солаш, хизмат кўрсатиш учун пулратлар; давлат уй-жойларини ижаратга олувчиларга сотиш; ракобати ривожлантириш мақсадига давлат монополияларидан воз кечиш каби усуллари қўлланилди. Жаҳон тажрибаси давлат мулкни ва унинг вазифаларини тулик ёки қисман хуусуий секторга ўтказишнинг 22 усули борлигини кўрсатади. Умуман олганда, хуусуийлаштириш узок муддатли жараён. Японияда у 10 йил, Фарбий Европада 10–15 йил давом этган.

Бозор иктисодиётга ўтишнинг ўзбекистон моделига кўра мамлакат ва халқнинг иктисодий, иктимой ва маънавий хуусуийларини хисобга олган ҳолда кўп укладли иктисодиётни яратиш ва хуусуийлаштиришнинг давлат дастури ишлаб чиқишда ҳамда амалга оширишда тавтиқ этилмоқда. Шунга кўра ўзбекистонда, биринчидан, давлат мулкни мулкнинг янги этисига фақат сотиш йўли билан ўтказиш мумкин. Бу усул мулк оёб-ёкларининг тўғри тақсимланиши ва самарали фойдаланишини таъминлайди, деб хисобланади. Иккинчидан, давлат мулкни хуусуийлаштиришнинг махус дастури ишлаб чиқилган ва у боқичма-боқич амалга оширилиб келинмоқда. Хуусуийлаштириш бўйица барча ишлар изчил, бир тизимда олиб борилмоқда. Мулка муносабатдаги ўзгаришлар жараёни хар йили ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган хуусуийлаштиришнинг давлат дастури ва тармок, минтақа дастурлари асосида амалга оширилмоқда. Учинчидан, хуусуийлаштириш муаммолари йирик бошқарува ва ишлаб чиқариш тизимларини монополиядан чиқариш, уларнинг тарқибидан савдо объектла-

ри ва хизмат кўрсатиш соҳаларини ажратиб олиш, шунингдек, мукоби ракобати ишлаб чиқариш корхоналарини яратиш йўли билан бирга хал этилмоқда.

Бизда хуусуийлаштириш бир неча боқичда ўтказилмоқда.

Биринчи боқич (1992–93 йиллар)да «кичик хуусуийлаштириш» амалга оширилди. Бу даврда уй-жой, савдо ва умумий оёктиваниш, аҳолиға миний хизмат кўрсатиш, маҳаллий сановат корхоналари хуусуийлаштирилди. Кичик хуусуийлаштириш натижасида 21800 акциядорлик, 633 жамол, 18184 хуусуий, 661 ижара корхоналари ва бошқалардан иборат 53902 турли мулк объектлари вужулга келди. Шунингдек, тайёрлов ва қайта ишлаш тармоқларида 25 минг объект ёки улар жами микдорининг 96,7% хуусуийлаштирилди. 1993 йилдан енгил, озик-оёкат сановатлари, транспорт ва курилиш мажмуаларининг ўрта ҳамда йирик корхоналарини хуусуийлаштириш бошланган. Кишлоқ хўжалигиғаги ислохотлар натижасида давлат 715 давлат хўжалиги давлат тасарруфидан чиқарилди, улар негилда 325 жамол, 296 кооператив, 90 ижара хўжаликлари вужулга келди. Маюкуд чорвачилик объектлари, айниқса пастр рентабелли ва зарар кўриб иштиётан фермалар асосида 735 ётик турлиғаги акциядорлик жамиятлари ташкил этилди. Шақсий томорка ва деҳқон хўжаликларини ривожлантириш ишлари олиб борилди. Шундай қилиб, республика иктисодиётга нодаллаг сектори салмоқини ўринга эта бўлди ва 1993 йилда миллий даромдининг 35% нодаллаг сектори хиссасига тўғри келди. Шу билан «кичик хуусуийлаштириш» боқичи туталланди.

Иккинчи боқич 1994–95 йилларда амалга оширилди. Бу даврда қилк хўжалигининг барча тармоқлариғаги конун йўли билан чеклашлар қўйилган корхоналар — халк хўжалигининг базавий тармоқлари бўлган машинасозлик, ёкилти-энергетик корхоналари, сановат курилиш, транспорт, коммунчал уй-жой хўжалиги, агросановат мажмуининг тайёрлов ва қайта ишлаш корхоналари ва ҳоказолар хуусуийлаштирилди. Хуусуан, «ўзбекнефтгаз» корпорацияси, энергетика вазирлиги, «ўзашасановат» ассоциацияларининг қўллаб оёктивлари, шунингдек, транспорт корхоналари давлат тасарруфидан чиқарилди. Бу боқичда 5 минг корхона, жумладан халк хўжалигининг турли тармоқлари 900 дан ортик ўрта ва йирик корхоналар давлат тасарруфидан чиқарилди.

Учинчи боқич 1996 йилдан бошланган. Бу боқич энг йирик корхоналарини хуусуийлаштириш, тармоқлар ичида институтуционал ўзгаришлар, интича хўжалик юритиш тузилмаларини яратиш ва бошқаларни назарда туталди. Масалан, Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси очик турдаги акциядорлик жамиятиға айлантилди, тармоқларни бошқаришнинг инти тизими — холдингллар ташкил этилмоқда.

Ўзбекистонда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнларини чуқурлаштириш бўйича Давлат дастурига мувофиқ тадбиркорликни кўлаб-қувватлаш ва корхоналарни хусусийлаштирилгандан кейинги даврда катъий ишлашнинг таъминлаш чора-тадбирлари ишлаб чиқилган. Давлат тасарруфидан чиқарилган корхоналарни хусусийлаштиришдан кейинги даврда катъий ишлаш учун махсус инвестиция фондлари ва банктар ташкил этилган, хусусийлаштиришдан келган маблағлар жамғарилиб, улар хусусийлаштирилган корхоналарни ривожлантириш учун сарфланмоқда. Давлатда тегишли акцияларга олинган дивидендлар асосий фондларни янгилаш ва уларни техник қайта жиҳозлашга йўналтирилмоқда.

Ўзбекистонда аҳолининг кам таъминланган қатламларини иқтисодий ھимоялаш ва тадбиркорларни кўлаб-қувватлаш, корхоналарни экспорт ва рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқарадиган қилиб техник жиҳозлашни таъминлайдиган аниқ йўналишни хусусийлаштириш амалга оширилмоқда. Хусусан, 2011 йил Ўзбекистонда «Кичик бизнес ва тадбиркорлар йили» деб эълон қилинган. Шундай йўшлар билан мамлакатнинг сиссий, иқтисодий ва иқтисодий барқарорлигини ошириш ҳамда давлат учун таянч бўладиган мулкдорлар синфини шакллантириш асосий максад қилиб кўйилган.

Мулкга эгалик ва уни тасарруф этиш муайян иқтисодий муносабатларни пайдо қилади ва улар мулкчилик муносабатлари дейилади.

Мулкчилик муносабатлари пайдо бўлиши учун мулкка айланган нарса, нарх ва нарх келтира олинган зарур. Мулкчилик муносабатлари мулкни кишиларнинг ўзиники ёки ўзганики эканлигини билдиради. Бундай муносабатларнинг 3 жиҳати бор: 1) Мулкга эгалик қилиш, яъни мулкдорлик ҳуқуқининг мулк эгасига сақланиб туриши; 2) Мулкдан фойдаланиш ва уни амалда ишлатиш. Мулкдан фойдаланишда шахсий эҳтиёжларни қондириш ёки даромад топиш ноз беради. Мулкдор ўз мулкини ишлатганда эгалик қилиш ва мулкдан фойдаланиш бир қўлда бўлганлиги. Мулк келтирган нафни унинг эгаси танҳо ўзлаштиради. Мулк ўзгалар қўлида ишлатилганда бундан олинган даромаднинг мулкдор мулкни амалда ишлатувчи билан баҳам кўради; 3) Мулкни тасарруф этиш — бу мулк тақдирини мустақил ҳал қилиш, яъни мулкни сотиш, меросга қолдириш, ҳади этиш, гаровга қўйиш каби ҳатти-ҳаракатларни эркин амалга оширишидир. Мулкчи муносабатларида мулкни ижарига бериш муҳим ўрин тутди. Ер, сув ҳавзалари, бино ва иншоот каби кўчмас мулклар олдин ижарага берилган. Қимматбаҳо машина ва ускуналар (трактор, комбайн, юк автомашиналари, самолёт, тепловоз, вагонлар) ижараси лизинг шаклида амалга оширилади. Мулк бўлган пул маблағлари ўз эга-

ни томонидан ўзгаларга фойдаланиб туриш учун бериш кредит шаклига кириди.

Мулкдор — мулк субъекти, яъни мулкка нисбатан эгалик, фойдаланиш, тасарруф этиш ҳуқуқий тамойиллари асосида мустаҳкамланган ҳуқуқлари эга бўлган жисмоний ёки юридик шахс.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 36-моддасига бинони, «ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли». Ўзбекистон иқтисодий ҳаётининг негизини ҳилма-ҳил шакллардаги мулк ташкил этади. Давлат бирча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлилигини ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар мухофаза этилишини кафолатлайди. Ўзбекистон Республикасида «Мулкчилик тўғрисида»ги қонуни асосида бозор муносабатларининг ташкил топиши учун иқтисодий манба ҳисобланган хусусий мулкчиликка йўл очилган. Мулк эгасига тегишли бўлган мол-мулкни турли сабаблар ва ҳар хил йўшлар билан давлат идоралари ва мансабдор шахслар томонидан олиб қўйилиши, мулкдан эркин фойдаланиш учун тўққинликлар вужудга келтирилиши ғайриқонуний ҳисобланади. Мулк эгаси ўз мулкидан абадий фойдаланиш, уни хоҳлаган вақтда тасарруф этиш ҳуқуқига эга. Ушбу қонданнинг мангиткий давоми сифатида ғайриқонлик Кодексини 166-моддасида мулкнинг дахлсизлиги ва қонун билан мухофаза қилиниши белгилаб қўйилган.

Мулкчи жиноятлар. Ўзбекистон Республикасида иқтисодий жиноятлардан бири. Мулкчи жиноят ўзгалар мулкни талон-торож қилиш билан боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган жиноятларга бўлинади. Мулкни талон-торож қилиш ва талон-торож билан боғлиқ бўлмаган, ammo жиноят туфайли мулкчи зарар қилиб чиқарган жиноятлар учун жавобгарлик жиноят кодексининг «Махсус қисми»нинг 11–13-бобларида назарда тутилган. Мулкчи талон-торож қилиш учун жавобгарлик Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 10-бобда беришган бўлиб, буларга боқилчилик (ЖК, 164-модда), товламачилик (ЖК, 165-модда), талончилик (ЖК, 166-модда), ўзлаштириш ёки расрата қилиш (ЖК, 167-модда), фирибтарлик (ЖК, 168-модда), ўғирлик (ЖК, 169-модда) жиноятлари қарилган.

Мулкчи талон-торож қилиш — ўзганинг мулкни ёхуд мулкчи ҳуқуқларни қасддан қонунига ҳилоф равишда ғарз ниятларда қайтариб бермаслик мақсадида қонуний эгаси ёки мулк учун жавобгар бўлган ёхуд мулкнинг ғайриқонуний эгалланишига тўққинлик қилган шахсдан айбдорнинг ўз иқтиёрига ёки бошқанинг иқтиёрига олинishiдир.

Мулкчи жиноятнинг предмети — инсонларнинг меҳнати натижасида яратилган, иқтисодий жиҳатдан фойдали сотиш ва сотиб олиш ҳамда алмашув қиймати эга бўлган, инсонларнинг моддий ва маъна-

ний эҳтиёжларини қондирадиган буюмлар, сановат ёки қилшюк хўжалик маҳсулотлари, шунингдек, Ўзбекистон пули ёки чет эл валютаси ҳисобланади.

Ўзгалар мулкчини талон-торож қилиш билан боғлиқ бўлмаган жиноятларга, айбдорнинг ҳаракати туфайли мулк шаклидан қатъи назар, Ўзгаларнинг мулкига зарар етказувчи ёки мулкни нобул қилувчи жиноятлар (ЖКнинг 175–186 моддалари) ҳамда хўжалик соҳасидаги жиноятлар (ЖКнинг 186–192 моддалари) қиради.

Мулкний зарар. Ўзбекистон Республикасида – жисмоний ёки юридик шахсга етказилган моддий зарарни мулкний зарар дейилади. Мулкний зарар ва уни қоплаш масалалари фуқаролик ҳуқуқига тааллуқли масалалардир. Умумий қондаг биноан, етказилган мулкний зарар тўла миқдорда қоплангани керак. Етказилган мулкний зарарни қамроқ миқдорда қоплашти фақат қону ёки шартномада назарда тутилган ҳолларда йўл қўйилади. Мулкний зарар «ҳақиқий зарар» ва «бой берилган фойда» деган туркумларга бўлинади. **Ҳақиқий зарар** деганда, бўзилган мулкний ҳуқуқнинг таълаш учун қилинган ёки қилиниши керак бўлган ҳаракатлар, мол-мулкни йўқолиши, қалайиши, нобул бўлиши, шикастланиши тушунилади. **Бой берилган фойда** деганда, зарар кўрган шахснинг ҳуқуқлари бўзилганда олиниши мумкин бўлган, лекин олинмай қолган даромад тушунилади. Амалдаги фуқаролик кодексига мулкний зарар, мулкний ва ашёвий ҳуқуқлар бўзилган тақдирда қўллангани мумкин бўлган жавабгарлик сифатида белгиланган. Давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ёки ушбу органларнинг мансабдор шахсларининг фэйриқонуний ҳаракатлари ёки ҳаракатсизликлари, шунингдек, ушбу органларнинг қонунга мувофиқ бўлмаган ҳужжатлари мулкний зарар етказилишига сабабчи бўлиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 44-моддасига кўра, ҳар бир шахсга давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг фэйриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан сулда шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланган. Бу асосий қонда Фуқаролик кодексига ҳам ўз ифодасини толган. Унга кўра, давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фуқаро ёки юридик шахснинг ҳуқуқ ва манфаатларини фэйриқонуний равишда бўзишга қаратилган ҳужжат қабул қилса, бундай ҳужжатни ҳақиқий эмас, деб топиш ва бундай ҳужжат натижасида етказилган мулкний зарарни ундариш ҳақида фуқаролар, юридик шахслар сулда муурожаат қилишлари мумкин. Етказилган мулкний зарарни давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ёки мансабдор шахс тўлайди.

Мулкни хатлаш. Ўзбекистонда мулкни хатлаш деганда, мол-мулкни рўйхатга олиш ва уни тасарруф этиш ман этилганлигини эълон қилиш, за-

рар қилиш ва мол-мулкдан фойдаланиш ҳуқуқини чеклаш, уни олиб қилиш ва етказишга тошириш тушунилади. Фуқаролик процессинда мулкни хатлаш сулд хал қилув қарорларини ижро қилиш боёқчинда, қарорни тасдиқлашнинг бир чораси сифатида қўлланлилади. Жиноят процессуал қонунчилигида эса, фуқаровий даъволарни таъминлаш наволида тўртовчи ҳам мулкни хатлаш мумкин. Бундай пайтда баённо ва тузатиш, унинг нуқсаси тилхат асосида мулк эгасига берилиди. Мулк эгасининг, унинг эгаси, мулкни сотиб юбориш, совға қилиш, алмаштирини тароват қилиш каби ҳуқуқлардан маҳрум бўлиди. Мулкни хатлаш шартнома орқали расмийлаштирилиди. Далолатномада, у тузилган вақт ва жойи, сулд ижрочисининг, далолатнома тузилишида иштирок этган шахсларнинг исми-шарифлари, мулкни хатлаш учун асослар, ундариш ва қарздорларнинг исми-шарифлари, мулк ҳақидаги маълумотлар, унинг таъсифи ва қиймати, мулкни сақлашга берилган шахснинг исми, мулкни қоплаш жарайида қатнашган шахсларнинг эътирозлари ва шартнома тузилишида иштирок этган шахслар имзо чекади. Мулкни хатлаш жарайида сулд ижрочиси қонқуний хатти-ҳаракатлар қилган бўлиб, маърифатдор шахслар сулда шикоят билан муурожаат қилишлари мумкин.

Иқориди, ҳуқуқий давлатларда, шу жумладан Ўзбекистонда, қонун ҳолида шакллнган ҳуқуқ тўғрисидаги тасаввурга эга бўлиб, мулк турлари ва умурдан келиб чиқувчи мулкний муносабатлар ҳамда уларнинг ҳуқуқий қомолларини энг умумий тарзда қуриб чиқиди. Бунга қўшимча қилиб айташ жоизки, жамиятнинг иқтисомий ҳаётида ислом дини етакчилике қолган мамлакатларда мулкни ислом дини нуктаи назардан тушуниш, аниқлий қадрият сифатида эътироф этилган. Мулкни исломий тушуниш ва Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган мулк тўғрисидаги қонунларга энг келмайди.

Шунинг таъкидлаш жоизки, мулк ва мулкний муносабатларни мусулмончилик нуктаи назардан тушуниш, боғдаларда мулкга бўлган муносабатни тарбиялашда жуда қул келади. Чунончи, исломда Ер қурралининг ер, сулд, еросты бойликлари ҳамда ер устидаги ўрмону боғурунлар ва бошқа ўсимликлар ҳамда ҳайвонлар ёлғиз Аллоҳнинг мулки бўлиб қаёоблилади. Қуруони қаримнинг «Бақара» сурасининг 107-оятини қунидаги қалималар келтирилган: «Еру осмонлар ёлғиз Аллоҳнинг мулкни эканини ва сизлар учун Аллоҳдан ўзга бирон дўст ва ёрдам берилган йўк эканини билмадингизми?». «Аъёнода» сура-сининг 141-оятига эса, «У кўтарилувчи (сўрига деган маънода) ва кўтарилмайдиган боёқларни, қурмузорлар ва меваларни, хилма-хил

бўлган экинларни, бир-бирига ўхшаган ва ўхшаматган зайтун ва анорларни яратган зотлар, Мевалаганда мевасидан енглар, ўрм-терим кунда бечора мискинларга хақини беринглар ва исроф қилманглар. Албатта У исроф қилувчиларни семае». Куръони каримнинг бу ва бошқа оятлари Еру осмондаги барча нарсалар Аллохники, унинг мулк эканлигини, бизга факат улардан фойдаланиш хужуки берилганлиги аниқ билиниб турибди. Бундан келиб чиқадиган хулоса шuki, Аллохнинг мулкни тасарруф қилганда, мулк тури – у давлатникими, жамоаникими ёки шахсий мулклигидан катъи назар, у Аллохдан вақтинчалик фойдаланишга олинган. Шунинг учун, уни ниҳоятга асраб авайлаш, бу мулкдан фойдаланганда уволга йўл қўймаслик лозим. Бунинг манъикий давоми шундайки, Аллохнинг мулкига исрофгарчилик ва бошқа йўллар билан қилинадиган хурматсизлик, унинг эгасига, яъни Аллохга кўрсатилган хурматсизлик ҳисобланади. Вокеликни бундай тушуниш, болаларда мулкка бўлган тўғри муносабатни шакллантиришда жуда асосотлади. Мулк давлатники ёки бошқа бировники бўлган тақдирда, шайтон йўлга кирган одам, «давлат ёки Мирзақаримбой мени кўриб ўтирибдими, Аллохнинг қарами кенг, мени кечирар» деб, давлат ва бировнинг мулкига бўлган хиёнатини амалга оширавелади. Аммо, бу мулк Аллохники эканлигини хис қилган инсон, Аллох ҳамма нарсани кўриб туривчи, билиб туривчи, У ухламайди ва мудрамайди ҳам, мен унинг мулкига хиёнат қилсам, У албатта мени жазоламай қўймайди, деб фикр қилди ва мулкка нисбатан қилмоқчи бўлган хиёнатидан қайтади. Ҳеч нарсадан қайтмайдиган дўзахийлар ҳам бор, албатта, аммо улар жамиятда жуда озчиликни ташкил қилди. Кенг аҳолига Ер юзидати барча мулклар Аллохники, давлат ёки бирон бир шахс факат бу мулкдан вақтинчалик фойдаланади, деган тушунча сингдирилса, одамларнинг кўпчилиги мулкка бўлган ғайриқонуний ҳаракатлардан ўзини тиядилар, деган катъий фикрдамиз.

Шундай экан, болаларга, биринчидан, бутун оламни ва унинг ичидати жонсиз ва жонли нарсаларни яратган Қудрат мавжуд эканлигига ишонч ҳосил қилдириб, уларда яққо ягона Тангрига эътиқодни пайдо қилдириш керак. Иккинчидан, зеро, дунёдаги бор нарсаларни яратган Аллох экан, уларнинг эгаси ҳам У. Шунинг учун, Унинг мулкига хиёнат қилиш, барчамизни яратган Парвардигорга хиёнат қилиш эканини болаларга уқтириш. Учинчидан, давлат ва бошқа шахсларнинг мулкки, бу Аллохдан омонатга олинган мулк, уларни ҳам асраш-авайлаш ва уларга нисбатан адолатли бўлиш. Аллохга нисбатан бўлган ишонч, мухаббат ва хурматлар. Кимки Яратганини хурматласа ва севса, у барча одамларга, шу жумладан Худота ҳам севишли ва эъзозли бўлади, деган фикрни болаларимиз тафаккурита

қилиши керак. Айтиш жоизки, авваллари бундай тарбия жуда ҳам яхши йўлга қўйилган бўлган. «Хар бир болага ети кўшни эгалик қилди», деган ақола одамлар онгида маҳкам ўрнашган эди. Ҳозирда бундай ақолий кадрлар, афсуски, унутилмоқда. Бизнинг ёшлигимизда сувга нарсани ташлаш ёки хайдалиб қўйган ерга сувни тошириб юбориш, ёхуд ёғоч билан ерни уриш, дарактни синдириш ва ҳоказо ноҳўқ ҳаракатлар катта гуноҳ ҳисобланар ва ундай номарҳум ишларни амалга оширанларни жамолтачилик дарров танобини тортиб кўяр эди. Бу жуда тўғри бўлган, бундай кадрларни тиклаш зарур.

Болага илж тарбияни, шу жумладан мулкка бўлган муносабат тарбиясини ҳам оила беради. Шунинг учун хар бир ота-она, боланинг ака ва оғилари, қариндош уруғино бошқа яқин кишилари боланинг тарбиясига, шу жумладан мулкка бўлган муносабат тарбиясига масъул ва жавобдорларлар. Бундай жавобдорликни хис қилган ота-она ва бошқа оила аъзолари болаларда, бошқа таълимий кўрсаткичлар билан бир каторда, мулкка бўлган тўғри муносабатни шакллантиришлари шарт. Болани мулкка бўлган муносабат тўғри шакланган деганда, атрофимизда кўриб турган ва сезиб турган барча нарсалар, шу жумладан устиди қориб бериётган еримиз, дехқончилик қилиб фойдаланаётган шудгоримиз, бирча боғу ботқалар, ичиб турган сувим, еб турган номимиз ва меваларимиз ҳаммаси Худоники, У бизни севганидан бу неъматларни бизга раво кўрган. Худо берган неъматдан тўғри фойдаланиш бизнинг инсоний бурчимиз, деган катъий ақидаларни болалар ўз маънавиятларига айлантириб олганлиги тушунилади.

Болаларимизда мулкка бўлган муносабатни тўғри шакллантиришда ота-оналар катори, расмий таълим-тарбия билан шуғулланувчи ўқитувчи ва педагоглар ҳам маъсулларлар. Улар ўқитаётган фанлар маъзига мулкка бўлган муносабатлар билимларини кўшиб юборишлари лозим. Шунингдек, синфдан ташқари таълимий талбирларда, тарбиявий соатларда ўқитувчилар бу мавзунини доимо эсларида туттишлари шарт.

Юқорида қайд қилиб ўтганимиздек, таълим-тарбия билан оммани ахлобот воситалари ҳамда нодавлат ташкилотлари бўлган маҳалла ва турли жамоат ташкилотлари ҳам шуғулланадилар. Шунинг учун, юқорида ота-она ва расмий таълим-тарбия тизимига берилган тавсияларимиз уларга ҳам тегишли.

Улдабурон ва талбиркор

Ўзбекистонда 2011 йил «Кичик бизнес ва талбиркорлар йили» деб эълон қилиниб, бу йилда амалга ошириладиган талбир ва чораларнинг

Давлат дастури ҳам қабул қилинган эди. Дастурда кўзда тутилган вазифаларни муваффақиятли амалга ошириш, маъмул даражада кичик бизнесни тадбиркорлик билан шуғулланувчи кишиларнинг улдабурунлиги ва тибиркорлигига узий бoғлиқдир. Шу нуқтага назардан кeлиб чиққанда, кeн аҳоли ва биринчи навбатда болаларимизда шу фазиластарни шакллантириш замонимизнинг долзарб масалаларидан бири бўлиб қолмоқда.

Одам ўзининг иқтимоий сифатлари, яъни фазиластлари билангина инсон. Чунки инсон буюк иқтимоий мавжудот бўлиб, биологик моҳияти билан бир каторда иқтимоий моҳиятдан ҳам тарқиб топган. Иқтимоий моҳияти негизини билимлар ташкил қилиб, унинг пировард натижаси киши мана шунинг эканлигини юқоридаги сатрлардан билганмиз. Бола маънавий тини таснифлаганда, бизнинг таджикотлар бўйича, улар 13 сифатга, яъни фазиластарга гуруҳлашадилар.

Бола фазиластарининг ичюнда бoқий, яъни бeрчe замон ва макониде учун ўзгармайдиған фазиластар мавжуд бўлиши билан бир каторда, муайян замон ва маконга зарур бўлган фазиластар гуруҳи ҳам мавжуд.

Ўзбекистон мустақил бўлиб, муайян бир иқтимоий тузумдан мултимо бoшқа бир тузумга ўтган бир даврда, ўта зарур бўлиб қолган иқтимоий сифатлардан бири улдабурунлик ва тадбиркорлиқдир. Болаларимизда бу сифатларни шакллантириш шу куннинг асосий вазифаларидан бири бўлиб қолгани тўғрисида юқорида айтилди.

Улдабурун деб, киши хар бир ишни тез ўзлаштириб олиб, уни чак қоник билан амалга ошира олишнингга айтилади. Бу ерда шунни такиқиллаш жоизки, фақат улдабурун одам тадбиркор бўла олади, тадбиркор бўлиш учун эса, киши улдабурун бўлиши шарт.

Тадбиркор одам деганда, хар бир ишнинг кўзини билиб, ўз фаолигида бoшқаларга қараганда юқори натижага эриша олган кишига ине баган айтилади. Тадбиркорлик фаолияти кишиларнинг таважжал қилиб, мулкий жавобгарлик асосида қонунчилик доирасида ташаббус билан фаолият кўрсатиш экан, бундай вазифани фақат улдабурун одам бажари олади. Бу фаолият маблаг ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиши орқали кўзланган мақсад – фойда ёки тадбиркорлик даромадини олишини қаратилади.

Бозор иқтисодиёти эркин тадбиркорликка, хусусий мулкчиликка асосланган иқтисодиётдир. Шунинг учун ҳам тадбиркорлик фаолиятининг шаклланиши ва ривожланиши учун, биринчи навбатда, иқтисодиётда бозор муносабатлари ҳукмрон бўлиши лозим. Иккинчи навбатда, тадбиркорликни амалга оширувчи шахс улдабурун одам бўлиши шарт. Тадбиркорликда қандай махсулотни, қанча ва қандай қилиб ишлаб чиқариш, ишлаб чиқарилган махсулотни қасрда, қамларга ва қайси

қасрларга сотиш лозим, деган саволларга жавоб бeрилади. Бунинг учун тадбиркор иқтисодий фаолияти, қонун доирасида, эркинлик билан тавоно этиди. Нарх-наво ҳам эркин шаклланиб, талаб ва таклиф муносабатларига кўра ҳал этилади.

Тадбиркорлик фаолиятини ривожланишининг муҳим шартларидан бири мулкчилик шакллари ва рақобат муҳитининг яратилишидир. Шу қаробат иқтисодий ислохотларнинг асосини, юқорида қайдиқилганимиздек, қаробатлантириш ва мулкчи давлат тасарруфидан чиқариш ташкил этиди. Тадбиркорлик фаолиятининг тараккий этиши эса, ушбу жараёндан амалга ошириш усуллариға, суръатлариға ва қўламага бoғлиқ бўлади. Айни мумкинлики, мулкчиликнинг турли шакллариға асосланган иқтисодиётин бeрло этиш тадбиркорлик тараккийетининг асосидир.

Бозор иқтисодиёти шароитида тадбиркорлик, энг аввало, қам маблаг қасри эгувчи қисқа муластарда фойда қелтирувчи тармоқларда қeнғ ривож топиди. Бу эса, қичик бизнесни, яъни майда қорхоналарни равнақ топишига олиб қeлади.

Мулкчиликнинг фикрича, Япониянинг қажондаги иқтисодий нуфусини олишида ва «япон мўъжизаси»да қичик бизнес ҳал қилувчи ролю Унинг ва Япониядаги биргина қайта ишлаш саноатида 6,5 млн. қичик қорхона фаолият кўрсатиб, улар ушбу соҳадаги қам қорхоналарнинг иқтисодий таъкил этиди. Бу қорхоналарда 40 млн. дан ортик киши банд бўлган, ин билан банд аҳолининг 81 фoизи қичик бизнес қорхоналариға фаолият кўрсатилади, дeмақдир.

АҚШда ҳам, қичик бизнес фирмалари қам қорхоналарнинг 99 фoизини тавкил этиди. Бу фирмаларнинг асосий қисми қичик, митти фирмалар бўлиб, улар кўпинча оида меҳнатига асосланганлар. Қам қичик қорхоналарнинг 80 фoизига иш билан банд бўлганларнинг сони 10 қичик қисми шамолди. Қичик фирмалар махсулотлари АҚШда ялпи ишлаб чиқарилган махсулотнинг 40 фoизини ташкил қилди. Қайта ишлаш саноати бу кўрсаткич 21 фoизни, қуришида – 80, қажна савдода – 86, хизмат кўрсатиш соҳасида – 81 фoизни ташкил этиди. АҚШ иқтисодиётида қандай тешиқка тараккийетиға оид бeрча янгиликларнинг ярми ушбу тадбиркорлик соҳасига тўғри қeлади.

Қичик тадбиркорликнинг афзаллиқлари қуйидатиларда ўз ифодасини топиди.

Қичик тадбиркорлик бозор талаби ўзгаришиға сезувчан бўлади. Унинг теқнолоғия ёки янги махсулот ишлаб чиқаришға осонлик билан янги мумкин. Ириқ қорхоналарда эса бу жардён қатта қаражатлар ва ёт оид талиб қилиди. Иқтимоий вақт тезлашиб бораётган бир шароитда қичик бизнес ва тадбиркорлик ҳал қилувчи аҳамиятга эға.

— кичик корхоналарни ривожлантириши маҳаллий ресурслардан кенгайрилган ширкати берди. Йирик корхоналарни бундай фаолиятлар унга рағбатлантирмайди.

— кичик бизнес корхоналари йирик сармовни талаб қилмайди ҳамда сарф қилинган маблагнинг қолганини муддати кичика бўлади;

— кичик бизнес янги иш ўринларини барпо этиб, ишсизлик муаммосини ҳал қилишда муҳим роль ўйнайди;

— кичик корхоналар жамиятда ўрта мулкдорлар қатламнинг шаклланишига олиб келади.

— тадбиркорликнинг мазкур шакли боzorни исъомол мошари билан тўлдирининг асосий омил хисобланади.

Иқтисодий ўсиш ва мамлакатларнинг иқтисодий ва иқтисодий барқарорлиги кўп жихатдан эркин тадбиркорлик фаолияти натижаларига бевосита боғлиқ бўлганлиги тўғрисида, барча давлатлар бу соҳани жалдлаштириши ва қўллаб-қувватлашга қаратилган муқамал чора-тадбирлар дастурларини яратиб, уларни амалга ошириш тартибларини жорий этганлар ва бу соҳанинг иқтисодийдаги мавқенинг мунтазам равишда оширишга эришмоқдалар. Бундай устуворлик, соҳанинг жаҳон ялпи ички маҳсулотига 50–60 фоизни ва жами банд бўлганларнинг ярмидан ортигини ташкил этиш билан белгиланади.

Шу нуктага назардан, мамлакатимизда ҳам бу фаолият тури тез суръатлар билан юксалиб, унинг ялпи ички маҳсулотининг 46 фоизини, банд бўлган кишиларнинг 65 фоизидан эндротини ташкил этиб, иқтисодийнинг кучли манбаига айланиб бормоқда. Аммо таҳлиллар бу соҳанинг барча имкониятлари ҳали тўла истифодага киритилмаганлигидан далолат бермоқда.

Мамлакатимиз Президентни Истом Каримовнинг «...биз бу тунги кунда кичик бизнеснинг мавжуд салохиятини тўла намойиш қилмаётганимиз учун етарлича ишга соғломлашганимизни қайи эътиборга мажбуримиз»⁷⁸, деб эътибор этиши ва кичик бизнес ва хусусан тадбиркорлик устувор йўналиш сифатида белгиланиши ҳамда «кичик бизнес орасида Президент турибли»⁷⁹, деб таъкидлаши бу фаолиятнинг мамлакат ялпи ички маҳсулотигаги улушини беш-ўн йил ичда 60 фоизгача етказиш имкониятини яратгани ва уни иқтисодий ривожланган мамлакатлар даражасига кўтарилишига ва бундай марраларни етказишга моддий ва маънавий кафолатларни бағишлайди.

⁷⁸ «Ўзбекистон овози» газети, 13 феврал 2007 йил, И.А. Каримовнинг Республика Вазирад Махкамасининг 12 феврал 2007 йилги мажлисидаги маърузасидан.

⁷⁹ «Халқ сўзи» газети, 9 феврал 2008 йил, И.А. Каримовнинг Республика Вазирад Махкамасининг 8 феврал 2008 йилги мажлисидаги нутқидан.

Шунинг мувофиқ мавжуд муаммоларнинг ҳал этилиши — унинг иқтисодий тармоқлари ва худудий тарқибидagi мутаносибликларини, давлатнинг соҳани қўллаб-қувватлаши ва тартибга солиш қилдиридаги қарорларини, маҳаллий-маъмурий органларнинг унга нисбатан исъомолчилик муносабатларини сўзлаганлигини, соҳанинг ўзига ҳос ехлит қаралии ва маҳаллий мутасадди бошқарув оралиқларининг тўла шаклланишини, тадбиркорлик фаолияти истиқболларини аниқ белгилашда марҳуми тадбиркорлари ва илмий-техникавий башоратлар даражаси сустида, мафрураний ўзгаришлар билан боғлиқ янги иқтисодий муносабатлар мамлакат қонунийлиги ва норматив ҳужжатларда тўла ўз ифодасини қилиб олиш жараянларини тартибга солиш билан боғлиқ.

Булар тўғрисида соҳанинг тарқибий тўзимасининг 80 фоизидан эндротини қилиб қўйиши, савдо ва умумий оқитаниш корхоналарининг маҳсулотлари ташкил этиб, савоат маҳсулотларининг 11 фоиздан ошмасини чегадан маҳсулотлар импорт ҳажми кўпайишига асос бўлмоқда.

Бундай муносабатларни тартибга солишга қаратилган тадбиркорлик фаолиятининг етаретик йўналишларини белгилашда, унинг аниқ баҳолашни ва параметр кўрсаткичларини асослаш атоҳида аҳамият қасб этишини эътиборга олиб, 2006–2015 йилларга мўлжалланган «Ўзбекистоннинг эркин тадбиркорлик салохиятининг башорати» ишлаб чиқилган.

Бу режани тўлиқ амалга ошириш учун, Ўзбекистонда 2011 йил «Кичик бизнес ва тадбиркорлар йили» деб эълон қилинди.

Бу режия кўра, 2015 йилга келиб мамлакатимизнинг эркин тадбиркорлик фаолиятининг мавқия ривожланган мамлакатлар даражасига кўтарилиши ва кучли иқтисодий салохиятга ега бўлиши кўтилди. Унинг ялпи ички маҳсулотигаги улуши 60 фоизни ташкил этиб, инвентлар ҳажми 2 баробар, маҳсулот ва хизматлар ҳажми 2006 йилга нисбатан қарийб 5 мартага кўпайиши ва иқтисодийда банд бўлган кишиларнинг 65 фоиздан эндроти бу соҳада фаолият олиб бориши шу соҳанинг салохиятини кучайиши ва самарадорлигини ифода этади.

Ўзбекистонда сўнгги йилларда кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш, уни иллий иқтисодий ривожланишида тўтган ўрнини муостаҳкамлаш бўйича қатор чора-тадбирлар амалга оширилди ва оширилмоқда. Аммо бу тадбирлар етарлича эмаслиги ҳам аён бўлиб қолди. Кичик бизнес ва тадбиркорликни янада ривожлантириш учун унинг ички имкониятларидан тўлиқ фойдаланилмаётганга ўхшайди. Қам йиқт ва кам харажат сарфлаш хисобига янги иш ўринларини яратиш имконияти, йирик бизнес кириб бора олмайган бозор сегментларини янгилай олиб қобилияти кичик бизнесда жуда улкан. Айниқса, хизмат қўриқини соҳасида ва унга қатта бўлмаган маҳаллий ресурс бадалари-

ни ўзлаштиришда жуда кўлай ташқиклий шакл эканлиги кичик бизнесни ривожлантиришнинг аҳамияти бекиёсиплини кўрсатади. Шу сабабдан ҳам кичик бизнесни жадал ривожлантириш масаласи маҳсулот ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш, хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш ва мамлакатнинг экспорт салоҳиятини ошириш масалалари билан ҳамбарчас боғланган.

Иқтисодиётда кичик бизнес субъектлари салмоғини ошириш маълум чегараларга эга. Бу чегараларни кенгайтириш учун кичик бизнес корхоналарининг ташқил топшининг асосий хусусиятларини ажратиб олиш муҳим ҳисобланиб, уларни асосан куйидаги турларга ажратиб олиш мумкин – анъанавий тарзда, «табiiий эхтиёж» таъсирида ташқил толувчи кичик корхона ёки фаолият турлари. Буларга аҳоли яшаш пунктлари ёки йирик корхона доирасида тарқиб толувчи ва уларга иқтисомий-مائىший хизмат кўрсатувчи инфратузилма шохобчалари – ошхона, новвойхона, магазинлар, сартарошхона, кимёвий тозалаш, ахборот техника хизматлари кўрсатиш, суратхона ва ҳоказолар қиради.

– муस्ताқил ҳолда маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналар (масалан, озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-кечак ва ҳ.к. ишлаб чиқарувчи кичик корхоналар);

– йирик корхона фаолиятига ўзаро боғлиқ ҳолда тарқиб топган корхоналар (масалан, эхтиёт қисмлар етказиб берувчи, хизмат кўрсатувчи кичик корхоналар).

Ҳозирги пайтда мамлакатимизда фаолият юритаётган кичик бизнес корхоналарининг аксарият қисми дастлабки икки турдаги корхоналар ҳисобланади. Шунга қўра, кичик бизнес корхоналарининг янада ривожланиши йирик корхоналар ривожланиши ва улар ўртасидаги кооперацион алоқаларнинг чуқурлашувиغا боғлиқ. Бу борада айниқса, етакчи корхоналарни модернизациялаш ва янгилаш жараёنлари имкониятларидан кенг фойдаланиш лозим. Бунинг учун янги замонавий корхоналарни барпо этиш билан бир каторда, мавжуд йирик корхоналарни тарқибий қайта тузиш орқали кичик замонавий корхоналар фаолиятини йўлга қўйиш муҳим ҳисобланади.

Жаҳон мамлакатлари тажрибаси шунга кўрсатадики, иқтисодиётда йирик корхоналарни тарқибий қайта тузиш асосан аутсорсинг ҳамда алоҳида бўлиmlарни муस्ताқил автоном корхоналар сифатида ажратиб орқали амалга оширилади.

Йирик корхоналарнинг кичик корхоналарга ажратилиши ишлаб чиқариш – технология тузилманинг яхшилигини сақлаб қолиш, тарқибий бўлиmlлар муस्ताқиллиги ҳамда уларнинг буюрmlлар қилириш ва самарали ишлашдан манфадлорлигининг ошиши каби вазифаларни ҳал

етгани имконини беради. Уларни тарқибий қайта тузиш асосида ташқил топилган кичик ва ўрта корхоналарни қуйидаги асосий туруҳларга ажратиб мумкин:

– мавжуд маҳсулот ва хизматларнинг истеъмол ҳоссадарини такомиллантириш асосида маълум даражада янгиланган пировард маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи корхоналар;

– тарқибидан ўзи ажралиб чиққан йирик компания ва бошқа истеъмолчилар учун бутловчи қисмлар етказиб берувчи ёки хизмат кўрсатувчи корхоналар;

– янги бозорлар учун янги маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи корхоналар;

– ўзини ўзи бандлик билан таъминлаш ва субконтракт шароитида ишловчи корхоналар.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инкироз шароитида кичик бизнес субъектларининг нисбатан барқарорлиги намойн бўлмоқда. Агар йирик компанияларнинг фаолият қўламлари қисқариб, қарзлари камигитти даражада қўтайиб, давлат ёрдамига муҳтожликлари тобора кучли намойн бўлса, бу жараёнлар кичик бизнес корхоналарига у қадар тебдор кўрсатгани йўқ. Ўтазилган иқтисомий сўровлар натижасига қўра, кичик бизнес субъектларининг деярли 1/3 қисмининг таъқидлашича, кичининг мактада молиявий-иқтисодий инкироз уларнинг фаолиятига деярли таъсир кўрсатмаган ва келгусида ҳам бундай барқарорлик сақланиб қолишига ишончлари қомил. Сўровда иштирок этганларнинг 23 фоизи «яқиндабал инкироз шароитида ўз фаолиятларининг янада яхшиланлишини кўтмоқдалар»⁶⁰

Финансимизча, мамлакатимиз рақобатбардошлигини таъминлашда кичик бизнес имкониятларидан фойдаланиш иқтисодиётдаги тарқибий ўзгаришлар ва диверсификация жараёнларини амалга ошириш, етакчи тармоқларни модернизациялаш ва янгилаш жараёнларидати иштирокчини фаолиятлиришни тақозо этади. Бунинг учун қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш муҳим ҳисобланади:

– кичик бизнеснинг технологик, ташқиллий, функционал ва тармоқ алоқадан тарқибий тузилмасини такомиллантириш. Хусусан, замонавий техника ва технологиялардан фойдаланиб, замонавий талабга жавоб берувчи тайёр маҳсулот ишлаб чиқарувчи, инновацион лойиҳа ва ишланмаларни амалга оширувчи кичик корхона ва микрофирмаларни устувор даражада ривожлантириш зарур.

– кичик корхоналарнинг «яхетий цикли»да қўлам жихатидан ривожланиш йўналишини қўчайтириш. Ёъни, уларнинг секин-аста йирик кор-

хоналарга ўсиб ўтишини раёбатлантирувчи иқтисодий механизмни ишлаб чиқиш ва йўлга қўйиш муҳим ҳисобланади.

— йирик корхоналарнинг кичик бизнес билан кооперация алоқаларини янада мустаҳкамлаш ва бошқалар.

Ушбу чора-тадбирларнинг амалга оширилиши, бир томондан, иқтисодийда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг янада кенгайиши ва мустаҳкамланишига имкон яратса, бошқа томондан, мамлакатимиз иқтисодий рақобатбардошлигининг оширишга аҳамиятли даражада таъсир кўрсатади.

Хозирги жаҳон глобал иқтисодий инкирози ҳукм сўриши оқибатда, мамлакатлараро тарқиб толган иқтисодий тартибни бутунлай издан чиқариш хавфини унга қарши акселератор мажмуаси чора-тадбирларнинг ишга туширилишини талаб этмоқда.

Мамлакатимизда ҳам бундай иқтисодий бўҳрондан сақланиш ва унинг оқибатларини бартараф этиш йўллари мамлакатимиз Президентини Ислам Каримовнинг республика Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 13 февралдаги мажлисида «Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчиладом эттириш муаммолари»га бағишланган маълумотларида ва шу асосда қабул қилинаётган Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида. Президентимизнинг шу йилги чоп этилган «Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» номли китобида атрафлича ўзифолисини толган.

Маъмур чора-тадбирлар дастурларида мамлакатимизнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда тадбиркорлик ва кичик бизнеснинг мақоли, ўрни ва аҳамиятини тубдан қўриб чиқишга, фермер хўжалиқларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга йўналтирилган ўзоқ мулати кенг тадбирлар мажмуаларини ишлаб чиқиш, уларни амалга оширишга алоҳида эътибор қаратишган.

Зеро, у мамлакатимиз иқтисодиётининг ҳал қилувчи тарқибий тузилмасига айланиб, долзарб ижтимоий ва иқтисодий муаммоларни ҳал этилишига муносиб ҳисса қўриб келмоқда ва унинг салоҳиятини ошириш захиралари ҳали ҳам тўла ўзлаштирилмаган бўлиб, унинг доираси кенгитишга қолмоқда ва улар қуйидаги йўналишларда мужассамланган:

— тадбиркорликнинг бу тури ўзининг бозор шароитида тез мосланувчанлиги туфайли жаҳонда чекланган ресурсларга талаб поёнсиз ўсиб ва кенгайиб бораётган бир шароитда бу талабларни таъминлашнинг самарали сектори сифатида фаолият қоритишида.

— эркин тадбиркорлик субъектлари жаҳоннинг йирик молиявий инстиутлари билан бевоҳита боғлиқ эмаслиги глобал иқтисодий инки-

ролар шароитида, хозиргидек уларнинг босимида сабр-бардошлик қоритишнинг мустаҳкамлигида;

— эркин тадбиркорлик фаолиятининг ривожланиш диалектикаси бу фаолият тури уй хўжалиги негизида шаклланиб, тараққий этиб, инсоннинг даромад топиб, турмуш фаровонлигини оширишини ўзгучисиз таъминлаб туришининг кенг қамровли ва ишончли манбаъ эканлигини таъсир кўрсатади;

— мамлакатимизда ҳулулий тузилмасини янги тафаккур асосида мустаҳкам таъинида айланиб, вазифалари кенгайиб ва чуқурлашиб бораётган янги шароитда ижтимоий ва иқтисодий ҳамда аҳолининг бондлиги муаммоларини ҳал этиш мақсадида маълумий ва иқтисодий бондирлишнинг молдий манбаъ «маҳалла» иқтисодий жамғармасини йирикитиришида.

Соҳанинг тарқибий тузилмасида биреклама — кишлоқ хўжалиги, аммо ва овқатланиш тармоқларининг ўстуғлиги, маҳсулотнинг рақобатбардошлик даражасининг пастлиги, хозирги замонавий юксак технология асосланган, айнакиса, сановат ишлаб чиқариш соҳасини жадаллаштринида ўстуворлик берилиши талаб этади.

Тадбиркорлик фаолиятининг янги иш шаклларини — касанаачилик, инқисий чорвачилик, сервис ва хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожитиришини раёбатлантириш, унинг жадаллашшига жиддий таъсир кўрсатиш, яқин келажакда ундаги иш ўринларининг сонини бир неча баробар орттиришга замин яратади.

Давлатнинг тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш тартиби молия-кредит тизимидаги иқобий сиқлишлар, уларнинг қўшимча молиявий ресурсларга эга бўлишини таъминлаган бўлсалар-да, ҳамон қоник юқининг оғирлиги, муайян хўжалик субъектларининг юқорилиги ва кредит ташиқлотларига нисбатан ишонч ва ҳамкорлик ҳиссиётининг ўлиб боришига асос яратмоқда.

Кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари харажатларини белгилайдиган нархлар даражаси ва уларнинг харид нархлари оралитидаги муайин тафовулар бозор қоньяонктурасини ифода этувчи талаб ва таклиф қонунига бинван тартибга солишни такозо этади.

Эркин тадбиркорлик фаолиятининг стратегик йўналишнинг башироти, унинг мавқеи 2015 йилга келиб ривожланган мамлакатлар даражасига кўтарилиши таъминланар экан, уни мамлакатимизда жаҳон иқтисодий инкирозининг салбий оқибатларини бартараф этиш бўйича қабул қилинган инкирозга қарши чоралар дастурини мустаҳкам ишончин воситасига айланишини эътироф этади.

Мамлакат иқтисодий салоҳиятини 60 фоиздан ортиқтини эътилош қаратилган бу кўп тармоқли фаолият турини бошқариш ва тартибга со-
лиш функциялари турли кўмига, вазирилик, молиявий институтлар, ассо-
циациялар ва жамоат ташкилотлари тасарруфидида мужассамланганлиги
у ўзининг мустақил маъмурий маркази ва худудий бошқарув органлари-
га эга бўлишликни тақозо этади.

**Кичик бизнес ва маҳаллий тадбиркорликнинг яқин имконият-
ларидан яна бири, кичик бизнес ва тадбиркорлик соҳасида хотин-
қизларнинг ўрнини юксалтириш масаласини алоҳида таъкидлаб
ўтиш жоиз.** Хозирги кунда хотин-қизлар ташаббус билан Республика
Марказий банки ҳамкорлигида республикадаги тадбиркор аёлларга ва
тадбиркорликни бошламоқчи бўлган хотин-қизларга имтиёзли микро-
кредитлар бериш ишлари олиб борилмоқда, шу кунгача берилаётган
кредитларнинг ҳажми 70 фоизга кўпайди.

Бугунги кунга келиб, янги кўшимча 630 мингдан ортиқ иш ўринлари
ташкил этилди, уларнинг қарийб учдан икки қисми кишлоқ жойлари-
га тўғри келади. Янги иш ўринларининг 65 фоизи кичик тадбиркорлик
ва хизмат кўрсатиш соҳасига, 20 фоиздан кўпроги эса қасаначиликка
тўғри келади. Қасаначиликни эса асосан хотин-қизлар амалга оширади.
Айниқса, вилоятларда аждоқлардан мерос бўлиб қолган хунарларни,
шу орқали қасаначиликни янада такомиллаштириш бўйича кўпгина
ишлар олиб борилмоқда ва бундан кейин ҳам олиб борилиши лозим.
Хотин-қизларни иш билан таъминлаш мақсадида янги объектларни
ишга тушириш, мавжуд корхоналарни кенгайтириш ва қувватини оши-
риш, аёлларни турли соҳалар бўйича қайта ўқитиш ва малакасини оши-
ришдан иборатдир.

Республика аҳоли даромадларини оширишга ва аёлларнинг тенг
ҳуқуқли мақомини қарор топтиришга имкон бера оладиган кичик иш-
лаб чиқаришлар сонининг кўпайиши учун бир қанча сабабларни бартараф
этиш лозим. Ишлаб чиқаришга кредитлар олишни, хом ашё харид
қилишни ва ўз маҳсулотини сотишни енгиллаштириш ва тадбиркорлик
билимларини кенг аҳолига етказишни ташкил қилиш зарур.

Аёллар бандлиги ва даромадларнинг оширилиши орқали, янги иш
ўринларини яратиш, тадбиркорликка турли хизмат кўрсатиш соҳаларини
ривожлантириш, шу орқали аҳолининг турмуш шароитини яхшилаш ва
онга фаровонлигини оширишга имкониятлар яратилади.

Эркин тадбиркорлик фаолият салоҳиятини оширишнинг юқорида
кўрсатилган йўналишда ривожлантириш ва бу жараёнда хотин-қиз-
ларнинг тўттан ўрнини ошириш, мамлакатимизни жаҳон иқтисодий-
молиявий инкнрози таҳдидидан сақланишга муҳим ҳисса қўшади.

Тадбиркорлик ва кичик бизнесни янада ривожлантириш ва улар-
нинг самардорлигини ошириш ҳамда юқорида айтилган режаларни
ўз вақтида амалга ошириш учун, аҳолининг ва айниқса, ёш авлодга ул-
добронлик ва тадбиркорлик сирларини билдириш алоҳида аҳамият
қосиб этмоқда. Бу билимларга эга бўлганларидан кейин, уларни ама-
лиётида қўллаб, ҳаёт тарзига, яъни маънавиятига айлантириш лозим
бўлади.

Болаларимизда урдабуронлик ва тадбиркорлик фазилатларини
инкиллатириш, барча таълимий ва тарбиявий тадбирларга ўхшаб, оила-
дан бошлаш тўғри бўлади. Чунки «қуш ўсибди кўрғанини қилди» де-
ган мақолга биноян, барча фазилатларни, шу жумладан урдабуронлик
ва тадбиркорликни, оиладан бошлаш лозим. Бавзи ота-оналар боласини
яқин кўрғанидан, уни аёб иш буюрмайдилар. Бу жуда ҳам нотўғри, бо-
лини ёшлигидан ишга ўргатилмаса, кейин кеч бўлади, улғайганда бо-
лининг ишга ўрғаниши жуда қийин бўлади. Болани аёб, ўзи билмаган
қолди, болани бахтсиз бўлишига ота-она сабаб бўлиб қолади.

Бола олти-etti ёшга тулганида узлуксиз таълим тизимига ўтиб,
у ерда барча инсоний фазилатларни дастур асосида, маълум бир пе-
дагогик усуллар ёрдамида ола бошлайди. Шунда ўқитувчи ва педа-
гогларнинг қасбий маҳорати ва ўз фанининг билимдони бўлишидан
ташқари, улардан урдабуронлик ва тадбиркорлик малакалари ҳам талаб
қилинади.

Болаларда урдабурон ва тадбиркорлик фазилатларини шаклланти-
ришда қасб-хунар коллежлари етакчи ўрин эгаллайди. Чунки улар фар-
ғандаримизни жамиятга зарур бўлган қасбга ўргатиши жараёнида, бу
ишни кам қуч ва кам вақт сарфлаб самарали амалга ошириш сирлари-
ни ҳам ўргатадилар. Шу билан бир қаторда қасб-хунар коллежларида,
«Иқтисодият назарияси» ва шунга ўхшаш урдабурон ва тадбиркорликка
ўргатувчи махсус фанлар ўқитилади.

Барча билимларни, шу жумладан урдабурон бўлиш ва тадбиркорлик
фазилатларини ўргатиш сирларини шу китобимизнинг охириги фаслида,
барча ота-она, маҳалла-хўй, жамоат ташкилотлари ва расмий таълим-
тарбия тизими ходимларига тавсиялар сифатида баён қилдимиз.

Болаларни урдабурон ва тадбиркор этиб етиштиришда маҳалла, омма-
вий ахборот воситалари, бадиий адабиёт ва бола ўсиб келаётган икти-
моий муҳитлар катта ўрин тутаяди. Шунинг учун барча турдаги ахборот
воситалари ўзларининг дастурларида ёш авлодга 13 иктимойий сифат-
ларни, яъни фазилатларни, шу жумладан урдабуронлик ва тадбиркор-
ликни шакллантириш режасини тузиб олишлари шарт.

Меҳнатсевар ва шижоатли

Инсоннинг ўзига ва жамиятга фойда келтирувчи мақсадга мувофиқ характерли меҳнат дейлиши ҳаммага маълум. Меҳнат кишилик қаътиянинг асосий шарт, чунки у туфайли инсониятнинг яшashi учун зарур бўлган молдй ва маънавий неъматлар яратилади.

Меҳнат одамни хайвондан фарқлантирадиган энг муҳим белгидир. Меҳнат туфайли бола табиъатдаги нарсаларни ўзгартирибгина қолмай, балки ўзи ҳам соғломлашиб, баркамоллашиб боради, унинг аклий ва жисмоний қобилиятлари ўсади. Меҳнат жараёнида бола табиъат кучларини мақсадлига бўйсундиради.

Меҳнат ўзининг мазмунини ва характерини жихатидан аклий, жисмоний, малякали (мураккаб) ва малякасиз (оддий) деган турларга бўлинади. Аклий меҳнат — инсоннинг асосан, тафаккур фаолияти ҳамда маълум даражада жисмоний хайракат натижасидир. Бунга ўқитувчи, олим, мухандис, врач, агроном, расом ва бошқа аклий меҳнат соҳибдорларининг меҳнат фаолияти мисол бўлади.

Жисмоний меҳнат — инсоннинг асосан жисмоний кучини ҳамда аксининг иштирокида бажариладиган иш. Бунга ишчи, деҳқон, қосиб ва бошқа касб-хунар кишиларининг меҳнати мисол бўлади.

Маляқали меҳнат — махсус тайёрланган талаб қиладиган иш характер. Малякасиз меҳнат эси, махсус тайёрликни ва қобилиятини талаб этмайди, масалан, юк ташувчи, фаррош, қоровул меҳнати мисол қилиб олас бўлади.

Фан ва техника тараккиёти таъсирида меҳнат жараёни мураккаблашиб, меҳнат воситалари ҳам мукамаллашиб боради ва меҳнатни амалга оширувчи ходимларнинг маҳорати, малякаси ўсади. Иш жараёнида меҳнатчи маънавиятда ва автоматлаштириш, ахборот технологияларини кенг жорий этиш ва уни ташкил этишини тубдан тақомиллаштириш натижасида меҳнат мазмунини мунтазам ўзгаради. Иш жараёнида хар бир ходимнинг ўзлуксиз тавлим ва тарбияси натижасида, техникавий савияси ҳамда малякаси ортнб боради. Натижада, иктимойий ҳамда яқка тартибдаги меҳнат самарадорлигининг ўзлуксиз ўснб бориши асосида аҳолининг турмуш даражаси ошади.

Болаларда меҳнатсеварлик фазилятини тарқиб топишга эришиш учун меҳнат тарбияси билан шуғулланиш талаб қилинади. Меҳнат тарбияси кишидан иктимойий фойдалаи меҳнатга яқин эхтиёж, интизом, бартнбоблик, ташкилотчилик, ташаббускорлик, ишчанлик, иш кўзини билдиш сингари сифатларни қарор топтиришга хизмат қилади. Меҳнат инсон эхтиёжларини қондиришининг биринчи ва асосий воситаси бўлганилиги

учун ҳам меҳнат тарбияси тарбиянинг бошқа ҳамма турларидан олдин раёоб бўлган.

Меҳнат тарбияси гоат кенг фалсафий-педагогик катгггрия бўлиб, «меҳнат тавлими», «касбга йўналтириш», «политехник тавлим» сингари тушуночаларни ўз ичига олади. Меҳнат тарбияси билан шуғулланиш қамма имонларда ҳам жамият тараккиётининг асоси, болаларни ҳаётга тайёрлашнинг энг муҳим воситаси бўлиб келган. Шунинг учун ҳам бира неохий китоблар ва ҳамма мутафаккирлар томонидан яратилган йўналишларда меҳнат тарбиясига катта эътибор берилган.

Меҳнат тарбияси, аввало, оилада бола ўзини англай бошлаши биланок аввало оширилиб борилади. Жумладан, чакалқлар тўдақлик босқичига ўлишлари биланок, уларга дастлабки меҳнат тарбияси берилга бошланади. Шундай қилинмаса, бола фақат истеъмолчига айланиб қолади ва натижадан у ношууд ва ялқов бўлибгина эмас, маънавийти ҳам кемтик шахс бўлиб шижоатлини муькин.

Болаларга меҳнат тарбиясини беришда боғча, мактаб сингари иккимоний педагогик муассасалар катта ўрин тутади. Чунки бу муассасаларда меҳнат тарбияси илмий асосда тегишли мутахассислар томонидан уюштирилади. Бу муассасаларда меҳнат тарбиясини ташкил этишдаги асосий жихат шундаки, у болаларнинг ёш хусусиятлари, рухий, воқий ва жисмоний имкониятларига мувофиқ бўлишини таъминлайди. Боланинг енгил меҳнат тарбияси, уларни зериктиргани қабн, уларга оғир топириклар бериш, болаларни меҳнатдан бездирилиши омилдлар. Меҳнат тарбиясини амалга оширишда ўзлуқсизлик ва интизом бўлишга каттаи рив қилиниши жоиз. Акс ҳолда, хар қандай қобилиятли бола ҳам етарлича меҳнат тарбиясини ололмаглиги муькин. Меҳнат тарбияси учун мактаб даври энг хулай фурсатдир. Биринчи навбатда, ўқинш жараёнининг ўзи оғир аклий-жисмоний ва эмоционал меҳнатдир. Мактабта ўз вақтида келиб-кетиш, ўқинш-ёзиниши ўрганиш, берилган билимларни етдилаш учун ўқувчиларга меҳнат тарбияси берилган бўлиши керак. Чунки ўқув топирикларини бажариш, дарс ўзлаштириш, ўтиланларни таъроллаш, ёзма ишлар бажариш, керакли матнларни ёзиш, кўчирмалар олиш, лутатлар билан ишлаш олиш учун ўқувчи муайин интизомга ривон этиши, ташкилотчилик қобилияти ва ишчанлик хусусиятига ета бўлиши, ишнинг кўзини биллиши керак. Меҳнат тарбиясида, аввал айтаётганидек, меҳнат тавлими ва касбга йўналтириш жараёларининг қам ўрни катта. Чунки бу жараёларда ўқувчилар бевосита тегишли меҳнат кўникмаларини етдилаш ва уларни мустақил равишда қўллаш босқичини ўтайдилар. Шунингдек, улар бу аснода қайси бир меҳнат йўналишини ўзига мувофиқрок эканлигини биллиб оладилар. Шунинг учун

Хам меҳнат тавлими имкон қадар хилма-хил бўлиши ҳамда болаларнинг ақлий, жисмоний имкониятлари ва жинсий хусусиятларига мувофиқ келиши зарур.

Ўзбекистон Республикасининг «Тавлим тўғрисида»ги Қонуни ва Қадрлар тайёрлаш миллий дастури (1997й. 29 авг.)га мувофиқ, ўрта махсус тавлим босқичининг мажбурий бўлганлиги ўзбек ўқувчиларига тўлиқ касбга йўналтирилган бўлиб, касб-хунар коллежлари талабалари бевосита ўзлари танлаган касбларида донр билим, кўникма ва маънавий-ахлоқий таълимнинг бақаларият ва магистратура босқичларида меҳнат тарбиясини беришда ўқувчи ва талабаларнинг бўш вақтидан тўғри фойдаланиши ҳам муҳим аҳамиятга эга. Болаларнинг ўқув режасида кўза тутилган меҳнат амалиётини ўтатишлари тўғри ташкил этилиб, уларни болалар, ўқувчилар ижодияти саройлари, ўйлари, клублари ва марказлари кошоналари, тўғриварида кўпроқ жалб қилиш ёш авлоднинг баркамол шахслар сифатида шаклланишида муҳим аҳамият касб этади.

Тарихда, жамият тараккий этиши билан меҳнат жараёни тақомиллаштирилган, бир олам бир ёки бир неча ишчи бир ўзин бажара олмайд қолганлиги натижасида меҳнат тақсмоти юзата келган, борган сари бу жараён чуқурлашиб бормоқда. Меҳнатнинг янги турлари юзата келиб, улар мустақил вазифага эга бўлади. Меҳнат фаолиятидаги ихтисослашуви тўғрисида табиғат сирлари чуқур ўрганилиб, табиий нарсалар тўлароқ ишлаб чиқариш, хатто, уларнинг хоссалари ўзгаришларидан бўлиб бормоқда. Меҳнат тақсмотининг даражаси жамиятдаги ишлаб чиқарувчи кучларнинг қай даражада эканлигини ифодалайди. Меҳнат турлари юзата келиши билан меҳнат фаолияти натижаларини айирбўшилади, ҳар хил меҳнатнинг бир-бирига мослаштириш эҳтиёжи туғилади. Бу эса меҳнатга иктивонлиги тўса беради, чуқури махсуслашар ва хизматлар кўпчилик меҳнатининг натижасига айланади. Шундай шароитда меҳнатни, яъни меҳнат жараёнини ва жамоасини бошқариш касби юзата келиди.

Ҳар қандай меҳнат меҳнат воситалари ёрдамида амалга оширилади. Меҳнат воситалари деганда, меҳнатни ижро этишчи киши томонидан меҳнат предмети (киши меҳнатини йўналтирилган нарсалар)га таътиқариш жараёни фойдаланган восита. Меҳнат воситаларида ишлаб чиқариш жараёни учун зарур бўлган ҳамма моддий нарсалар — машина ва ускуналар, асбоб ва мосламалар, корхона биноси, шу бино жойлаштирилган ер, алоқа, юк ташин воситалари ва ҳ.к. Меҳнат воситаларидан энг

муҳими ишлаб чиқариш қуроллари бўлиб, улар машиналар, станоклар, асбоб-ускуналар ва бошқалардан иборат.

Меҳнат инсон ҳаёти учун, унинг фаровон турмуш кечирishi учун қилини асос бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Ота-боболаримизнинг дардор давомида меҳнатни улутгаб келишган, ўзлари сидқидилдан меҳнат қилишган. Бизга улардан мерос бўлиб қолган барча моддий ва маънавий хазиналар — илмий-бадлий китоблар, турли хилдаги санъат асарлари, меъморчилик обидалари ва бошқа нарсалар ана шу меҳнатнинг натижасидир. Жаҳон фан ва маданиятининг ривожига бебаҳо хисса қўшган ато-Хоразмий, Ибн Сино, Исмоил Бухорий, Мирзо Улутбек, Алишер Навоий, Бобур сингари бобокалонларимиз меҳнатсеварликлари тўғрисида ўзини ютуқларни қўлга киритишган ва болаларни ҳам меҳнатни севиштириш, меҳнатсевар бўлишга чақиритишган. Шу босидан жаҳондаги барча ютуқларнинг мақолларида бўлгани каби ўзбек мақолларида ҳам меҳнат ва меҳнатсеварлик фосяи марказий ўринлардан бирини эгаллайди. «Сувнинг ҳаёт бўлмас, меҳнатсиз роҳат», «Меҳнат қилсанг яшарсан, қатта-қатта ошарсан», «Олтин ўтга чинқар, одам — меҳнатда», «Меҳнат билди қарсанг, раҳмат билан яшарсан», «Ўзоқ умр сари меҳнатда» каби мақоллар бежиз яратилмаган. Меҳнат билан чархланиб турмаган куч сукунида, Ишлагаслик ҳар доим ланжликни келтириб чиқаради, ланжликнинг кейин эса хасталик ва ногиронлик келади. Бу мутлоқ ҳақиқат. Демак, меҳнат нафақат янаш учун моддий натижаларни яратди, у болаларни болалом бўлишига ҳам хизмат қилади.

Меҳнат шахсни ҳар томонлама баркамол тоғтиришнинг асосий омилли ҳисобланади. Шунинг учун болаларни жуда кичик ёшидан бошлаб меҳнатга ўргатиш зарур.

Меҳнат тарбияси масалалари Марказий Оснэ мутафаккир олимлари ва шоирларнинг бизга мерос бўлиб қолган маърифий асарларида қатта ўрин олган.

Масалан, буюк ўзбек шоири **Алишер Навоий** меҳнатсеварликни қилмакам инсоннинг энг асосий хусусияти деб билган. Меҳнат қилишни беэилишини, уни ҳар томонлама баркамол тоғтиришини юксак кўтаринки руҳ билан мадх этган. Болаларни сидқидилдан меҳнат қилишга, меҳнатни қадрига чақирган. Шарқ маданиятининг буюк намояндаси **Мирзо Улутбек** ҳам болаларга табиғат ва уни муҳофаза қилиш, табиғат яратган натижаларни тежаб-тергаб тасарруф қилиш тўғрисидаги билимлар берилиш кераклигини таъкидлаган. Болалар билимларини онгини ишлаштириб, яъни меҳнат қилиб, ўзлаштиришлари, ўз фикр-мулоҳазаларининг тўғриллигига бевосита кузатиш орқали ишонч ҳосил қилишлари муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўрсатиб ўтган.

факат оила хўжалигини юритишга қобилиятли кишилар қилиб тарбиялабгина қолмай, шунингдек бутун жамият хўжалигини ҳам тебратилишга, уни тежаб юритадиган салоқатли фуқаролар қилиб тарбия қилмоғимиз лозим.

Барча ота-оналар бундай тарбия масалалари тўғрисида ўзларидан равшан тушувча хосил қилиб, бу билан ўз тарбия йўсинларини доимий ишга солиб ва яқунини текшириб боришлари зарур.

Кўпинча ота-оналар болаларининг ҳамма нарсаси муҳайё бўлиши, яъни яхши ёб-ичиши, яхши қийиниши, қатта бўлганда уй-жойли бўлиши ҳақида ўйлайдилар. Буларнинг ҳаммасини фарзандларига чексиз меҳрибонликларидан ва уларни беҳад севаганликларидан қилдилар. Болаларини деб ўзларининг энг зарур эҳтиёжларини қондиришни ҳам четга суриб қўйдилар, лекин буни бола эсига ҳам келтирмайдди ва хатто секин-аста ўзини ҳаммадан ортқ, менинг истагим ота-онам учун қонун, деб ўйлашга одатланади.

Бу тарбиянинг нотўғри ва зарарли йўли бўлиб, бундан ота-онанинг ўзлари кейинроқ кўтрок заҳмат чекадилар. Бизнингча, ота-оналар ўз фарзандларини меҳнатсевар ва тежамкор қилиб тарбиялаш учун қуйидагиларга амал қилишлари керак:

1. Бола ўз ота-онасининг қаерда ишлашини ва нима ишлаб чиқаришини ёки нима вазифани бажаришини, бу фаолиятининг жамият учун қандай аҳамияти борлигини билиши керак.

Умуман, бола ота-онаси ишлаб, топиб келтирадиган даромдининг фойдалиг ижтимоий меҳнат эвазига олинмаган иш хақи эканини умуман қадар эртароқ ва равшан тушуниши лозим.

2. Болани оила бюджети билан ҳам таништириш лозим. У отаси ва онасининг қанча маош олишини билиши керак. Бола ота ёки онасининг нимага муҳтож эканлигини, бу муҳтожликнинг қанчалик зарурлигини билиши зарур. У оиланинг бошқа аъзолари эҳтиёжини яхшироқ билиши ва уларни қаноатлантириш учун ўзининг баъзи эҳтиёжларидан вақтинча кечишга одатланиши керак. Оиланинг умумий эҳтиёжига доир масалаларни муҳожама қилишга болани кўпроқ жалб қилиш лозим.

3. Агар оиланинг моддий шароити жуда яхши бўлса, боланинг ўз тенгдошлари олдига бундай яхши шароит билан ғурурланиш ва мактабдаги одатлантирмаслик керак. Бола оиланинг бойлигидан ўзгалар олдига гердайишга ҳеч қандай асос йўқлигини тушуниши зарур.

4. Ота-оналар болаларининг ҳалол, ростқўй ва софдилликка одатлантириб боришларини диққат билан кузатиб боришлари лозим. Улар ҳеч нарсани боладан атайин яширмасликлари ва шу билан бирга унинг кўз ўнгидида ётган бўлса ҳам, сўроқсиз олмасликка ўргатишлари зарур. Бу

ишбиларимиз меҳнат тарбиясига тўғридан-тўғри алоқадор бўлибгина қолмай, болани одобга ҳам ўргатади. Хаваф уйғотадиган ҳар хил нарсаларни атайин боланинг кўз ўнгига қўйиб, уни ана шу нарсаларга бепарволик билан, суқлик қилмай қарашга ўргатиш керак.

5. Оилада тежамкорлик ва эҳтиёткорлик тарбиясини ташкил этиб, эскириб қолган нарсаларни яхшилаб таъмир қилиб, янғисини сотиб олинган вақтини чўзиш ва шу йўл билан ота-оналар ёки оиланинг бошқа аъзолари тошган маблагини маълум қисmini тежаб қилиш мумкин бўлади. Шунинг учун болани жуда қичик ёшлигидан бошлаб нарсаларни эҳтиёт қилишга одатлантириш лозим. Ўз оила хўжалигини яхши юритмоқчи бўлган киши рўзгорда қайси нарсани эскира бошлаганини яналароқ пайқатиш, рўзгор буюмларининг жуда ҳам эскириб қолишига йўл қўймаслиги, уларни ўз вақтида тузатириш, бозорда ёки дўқонда тисолифан кўриб қолган нарсасини сотиб олавермай, балки ҳақиқатдан керак бўлган нарсани сотиб олиш мақсадга мувофиқдир. Болаларга ҳам шу одатни синдириб бориш лозим.

6. Бола фақат ўз хонадонидаги буюмларининг эҳтиёт қилиб қолмай, балки бошқа кишиларнинг буюмларини ва айниқса, кўпчилик фойдаландиган нарсаларни ҳам эҳтиёт қилмаган бўлиши лозим.

7. Тежаб-тертаб иш кўриш одатларини болада мумкин қадар эртароқ тарбияламоқ керак. Одат малк қилиш билан хосил бўлишини унутманг. Шу йўл билан болада буюмларни тежаб тутиш истагини доимий рағбатлантириш туриши керак.

8. Пулни тежаб-тертаб сарфлаш айниқса муҳимдир. Бундай харажатларнинг рўйхати боланинг ёшига ва оиланинг кўрбига қараб туришча бўлиши мумкин.

9. Оилада ота-оналар ўз фарзандларининг меҳнатсевар, тежамкор ва эҳтиёткор кишилар бўлиб етишишларида ўзлари намуна бўлишлари керак. Бу тарбия иши учун жуда муҳим омиллардан саналади.

Болаларни меҳнат тарбияси дастлаб оилада, сўнг мактабда ҳамда таълим-тарбия тизимининг барча босқичларида, болаларнинг оммавий ташкилотлари фаолиятида, ишлаб чиқариш жамоалари меҳнатига шитирок этишлари орқали амалга ошадди.

Болалар ёшлик чоғларидан бошлабқ теварақ-арофлариди кишиларнинг турли-туман ишлариға қизиқадилар, қатталарға дастёрчилик қиладилар. Бу уларнинг табиатидан келиб чиққанлиги бовис, бу ишни қир томонлама рағбатлантириб, қўллаб-қувватлаб туриш мақсадга мувофиқдир. Мактабда меҳнат тарбиясининг яхши бориши мактабдаги тарбия ёшидан бошлаб қичкинтойларни меҳнатга ўргата боришга боғлиқдир.

Болалар кўлиридан келганича оиладаги рўзгор юмушларида оналарига ёрдам бериб, дастёрчилик қилдилар. Чунончи ховли-жойларни суғуриб, саранжом-сарништа қилиш, томоркадаги экин-тёкин, мол-ҳолларга қараш, меҳмон қўтиш, бозор-ўчар қилиш, ўзидан қичик укаларига қараш каби ишларда кўмаклашадилар.

Болаларда меҳнатта бўлган қизиқиш ва эҳтиёж анча барвақт пайдо бўлади, мактабга келган ўқитиш ва қизларда, муайян меҳнат кўникмалари анчагина таркиб тошган бўлади. Бу кўникмалар мактабдаги таълим ва тарбия таъсирида янада мустаҳкамланади. Ўқувчиларда меҳнатнинг кўникма ва мадакаллари, тайёрланган махсулот сифати учун масъулият ҳисси, вақтдан самарали фойдаланиш, асбобларни эҳтиёткорлик билан ишлатиш бошлангич мактаб ўқитувчиларидан алоҳида эътиборни, меҳнат тарбиясининг хилма-хил омилларидан самарали фойдаланишни тақозо этади.

Ўқув жараёни ўқувчилар меҳнатининг асосий ва муҳим турларидан биридир. Бу меҳнат тури ўқувчилар катъиятини, кўнг ва ақлий зўр беришни талаб қилади. Ўқув жараёнида ўқитувчи ўқувчининг фикрлаш қобилиятини ўстириб боради. Баъзи ўқувчиларга ақлий меҳнат қилиш меҳнатнинг бошқа турларига нисбатан оғирдек туюлади. Аслида ҳам шундай. Шунинг учун улар ўқув жараёнида дарров чарчаб қолиб, зерикадилар ва фан билимларини ўзлаштиришда сустқашлик қиладилар.

Лекин, ўқитувчи ўқувчиларда пайдо бўлган ана шу ҳолатни дарров пайқаб олиши, ўқув жараёнини қизиқарли мазмунда ва турли шаклда ҳамда усулларда олиб бориши, бор билими ва маҳоратини ишга солиши зарур.

Бошлангич мактабдаги меҳнат машғулотиари ўқувчиларнинг ҳар томонлама ўйғун ривожланишига хизмат қилиб, у ўқувчиларда ижодий қобилиятларни, дилни ўстиришда ва уларни ахлоқий жиҳатдан тарбиялашда алоҳида ўрин эгалтайди.

Ўқув жараёнини ташкил қилишдан аввал мавзу ва мақсадни ва ундан келиб чиқувчи мақсадларни аниқ белгилаб олиш даркор. Ўқув жараёнига зарур нарсалар етарли бўлсагина танланган мавзунини бажаришга қилиши лозим. Мавзуга ижодий ёндошиб, болалар яшаётган муҳитни, у ердаги мавқуд ишлаб чиқариш ва хунармандчиликларни ҳисобга олиш ҳам яхши самара беради.

Бошлангич синфларда хизмат кўрсатиш меҳнатининг ўз-ўзига хизмат қилиш ва жамоатчилик ишлари билан таништириш, шу билан бир қаторда, бунга қўшмача тарзда қуйидаги мавзуларда машғулотиари олиб борилиши мумкин: «Пазандачилик сирлари», «Таом тайёрлашда масалликларга ишлов бериш, саралаш, қовиш, арчиш, тўтраш ва қирқаш», «Сабазавотлардан

фойдаланишдан салатлар», «Дастурхон тузиш», «Ўйин ва синф хонасини саранжом-сарништалаш», «Меҳмон қўтиш» ва ҳокazo.

Бу мавзуларни ёритишда болаларнинг жинсига қараб топшириқлар бериш лозим. Бунда қиз болаларга енгилроқ, ўқитишда меҳнат тарбияси ва турли усул ва воситаларни қўллаш орқали болалар меҳнатта руҳан ва билимда ишонттириш ва бола фаоллигини баҳолаш усуллари қўлланган, бу ишларни амалга оширишда восита сифатида ўйин ва маросимлардан, халқ оёзлари ижодидан, меҳнат билан боғлиқ миллий анъаналардан моҳирона фойдаланишдан, баданий сўз воситасида улар руҳиятига таъсир кўрсатишдан, бу ҳилдаги тадбирлар боланинг нафақат меҳнат тарбиясида, кўзатиш ва тажрибалардан маълумки, бола ўзи бажарадиган иш топшириқлари моҳиятини тушуна, унга қизиқади. Қизиқиш ғайрат билан ишлашга ундайди, лекин ўқувчиларга тавсия этиладиган ишлар уларнинг қобилиятларига ва қўчига яраша бўлиши талаб қилинади.

Ўқув машғулотиари ва дарсдан ташқари машғулотиарида, маданний қорлик чиқариш пайтларида ўқимини қилишлар ва уларнинг жамиятдаги ўрнилари ҳақида суҳбатлар ўтказиш, ҳикматли сўзлар ва шеърлар ўқиб бериш, ўзларига ҳам ўқитиб, ҳам ёл олдириб, мазмунини тушутириши ўринлидир.

Болаларда меҳнатта нисбатан ижодий муносабатларни тарбиялашда меҳнат турлари ва илғор меҳнат қилишлари ҳақида суҳбатлар ўтказиш, ишлаб чиқариш қорхоналарида, завод ва фабрикаларга, дада, бот ва чорчилик, паррандачилик фермаларига экскурсиялар уюштириш, меҳнат урғилари ҳақида очерк ва ҳикoyalарни ўқиб бериш, меҳнатни улғутовчи урғиларни ишлари фойдаланиш, ўқувчиларнинг ўз ота-оналари касби, фойдаланиши яхши натижалар беради.

Бундай учрашувлар ва суҳбатларни ўтказиш учун, аввало, ҳар бир учрашулга пухта тайёрларлик кўриш лозим. Тайёрларлик пайтида мутахассислардан қимтар ва қандай касб эгалари тақлиф этилади ёки қандай жамиятда тушган ўрин, уларнинг ишлаб чиқарган махсулотларни ҳақида ўқувчиларга тушунарли берилиши зарур. Чунки учрашувлар келган ёки боришлари лозим. Ундан ташқари, учрашувлар бўлса, учрашувларга келган мутахассисни ҳам маълум маънода тайёрлаш керак, у ҳам қайси ишдаги болаларга нимадлар ҳақида гапирishi кераклигини билиши. Сўнг

Учрашув давомида мутахассис ўз касбинини қандай эътибор билан, борлиги ўқувчилар орасида шу касбга кизикувчилар бўлса, улар шу кунлардан бошлаб нимадларга эътибор беришлари ҳақида ҳам тўхталиб ўтати. У навбатида ўқувчилар ҳам касб-хунар ҳақида ёлланган шеърларидан айтинибериши билан бирга, ўзларини кизиқтирган масалалар юзасидан саволдор бериши мумкин.

Умуман ҳар бир учрашув дўхта тайёрларлик билан ўтказилса, унинг тарбиявий таъсири кўчи бўлади, акс холда учрашув тесқари самара бериб, болаларни муайян касбдан совутиб ҳам кўйиши мумкин.

Болаларда меҳнатсеварликни тарбиялаш учун, аввало улар бажаришга шунинг инсон ҳаётдаги аҳамиятини тушутириши ва буни бажаришга уларни кизиқтириши зарур. Бунинг учун эса юқорида таъкидлаб ўтилган тадбирларни режалли ва мазмунли тарзда уюштириши лозим бўлади.

Ўқув юртиларида тўғри ташкил қилинган меҳнат дарслари, болаларни меҳнатга ўргатиб, уларда меҳнатга нисбатан ижобий муносабатини ўйотишига хизмат қилади. Кейинчалик бу ижобий муносабат хурматга ва ундан кейин муҳаббатга айланади, яъни болалар меҳнатни севиб, натижада меҳнатсеварлик фазилатига эга бўлади.

Меҳнат дарслари ва уларни тўғри уюштиришга қўйиладиган талаблар кўйиладигандир:

1. Агар меҳнат дарсларида бажариладиган ишнинг максалди болаларга аниқ бўлса, улар шу ишни жон-диллари билан адо этадилар.
 2. Болалар қилган меҳнатлари зое кетмаслигини, ишда муваффақият қозонишларини хис қилсалар, яъни ўз меҳнатлари самарасиз қолмаслигини яхши билсалар, оилқилидиган меҳнат қиладилар.
 3. Болалар ўзларига мос ва кўчлари стадиган ишни роҳатланиб бажариладилар.
 4. Ўқувчилар ишда ўз бурчларини сезишлари, жавобгарликни англашлари ва шунга амал қилишлари лозим.
 5. Инсон бир ишга киришишдан олдин, ўша ишнинг оқибатини яхшилаб ўйлаши керак. Ўйламасдан бирор ишга киришган кишининг меҳнати зое кетади.
- Меҳнатсеварлик тўғрисида умумий тушулнчага эга бўлиб, бу фазилатни болаларда шакллантириш йўл-йўриқлари билан танишиш чиканнимиздан сўнг, меҳнат жараёни бола учун азоб-хушбадга айланмай, унга роҳат ва фароғат келтириши учун бу жараёнда амал қилиниши лозим бўлган бир неча тамойилларга тўхталиб ўтайлик.
- Биринчи тамойил,** болаларни меҳнатга ўргатишдан ва уни амалга оширишдан аввал яхши ният қилинг. Яхши ният қилиш деганда

болан энҳор, қилинган меҳнат эвазига маблаг олиб, унинг эҳтиёжларини қоплатишга ишламаман, деган ниятни қилмасин. Аксинча, одамларга тен бир кишига шу нарса ёки шу ишим керак экан, уни мушкуллини осон қилиб деб, ният қилсин. Бу яхши ният. Ишни бажарганда, сўзсиз, у қорхона бўлидими, бирон бир шахс бўладими, иш ҳақини беради. Бу иш ҳақи муҳимдан тохо кўп, тохо кам бўлиши мумкин, лекин унга эътибор бериб, ниятни яхши қилсин.

Иккинчи тамойил, бола ҳақиқий меҳнатсевар деган фазилатга эга бўлиши учун, меҳнатни чин қўнгиладан, астойдил ва шиддат билан бажариши шарт. Шунда ўзи ҳам чарчамайди, иши ҳам чиroyли чикади. Ишлатилини четдан туриб кузатгандар ҳам завқланиб, баракат топ, дейдилар.

Учинчи тамойил, бола бир ишни бошладими, уни албатта охирига етказсин. «Битган ишга бек етмайди», деб халқимиз бекорга айтмаган. Ишни галга солдими, иш албатта битмайди, битган тақдирда ҳам яхши натижа билан тугатайди. Бола ишни чўзмай охирига етказсин, шунда барива толиди ва меҳнатсевар деган унвонга сазовор бўлади.

Тўртинчи тамойил, ҳар қандай меҳнатнинг хавфсизлик қондилари бўлиди. Болалар меҳнатни амалга ошириш жараёнида, уларга албатта риоқ қилиши шарт. Акс холда, кош кўман деб кўзни чикариб кўйиши мумкин. Савоб иш қилман деб, ё ўзига, ёки бошқаларга зинн етказиб кўйиши мумкин.

Бешинчи тамойил, бола меҳнатни амалга ошириш жараёнида, чарчаб ва зеркико қолмаслиги учун, дам олишни тўғри ташкил қилинг. Дам олишни тўғри ташкил қилиш деганда — иш жисмоний меҳнат билан боғлиқ бўлса, уни аклий меҳнат, яъни китоб ўқиш ёки шахмат-ишга ўйнаш билан алмаштириш зарур; бола аклий меҳнат билан шуғулланастан бўлса, жисмоний ишлар қилиб ёки жисмоний машқлар билан алмаштириб туриши лозим. Шунда ишдан чарчамайди ҳам, зериқмайди ҳам, иши ҳам унумли бўлади. Ўзи эса, меҳнатсевар деган фазилатга эга бўлади.

Олтинчи тамойил, бола ишни бажариб бўлгандан кейин, унга четдан туриб завқланишга ўргансин. Шундай қилсангиз, биринчидан, бола қилган ишдан мамнун бўлиб, чарчоклари чикаб кетади. Иккинчидан, бу иш кейинги меҳнат жараёнига илхом бағишлайди ва уни меҳнат қилишга ундайди. Тинмай меҳнат қилишга ўргандими, демак, меҳнатсевар бўлибди, деяверинг.

Еттинчи тамойил, бола меҳнатсеварлик фазилатига эга бўлидими, бу фазилатни бошқаларда ҳам шаклланишга кўмаклашсин, шунда нафи унга ҳам тетади. Асл инсоннинг фойдаси бошқа одамларга ҳам тегиши шарт. Шунда бола нафақат меҳнатсеварлик, шу билан саховатли деган

фазилагатга ҳам эта бўлади. «Меҳнат, меҳнатнинг таги роҳар», «Меҳнат килиб киши етар мурофда, меҳнатсиз юрган қолар уятга», деган халқ мақолларини унутманг.

Хукукий ва экологик маданият

Хозирги даврда болаларнинг хукукий маданияти ва хукукий саводхонлиги жамиятимиз тараққиётида муҳим ўрин тутди. «Жамиятда хукукий маданиятни юксалтириш миллий дастур»да таъкидлангандек, юксак хукукий маданият демократик жамият пойдевори ҳамда давлат хукукий тизими стуклигининг ифодасидир. У жамиятдаги турли хил ҳаётий жараёнларга фаол таъсир кўрсатувчи, фуқароларнинг барча ижтимоий гуруҳларининг жипслашувига кўмаклашувчи, жамиятнинг яқинлигини ҳамда ботартиблигини таъминловчи ва мустақкамловчи омидир. Қонулни хурмат қилиш, хукукий демократик жамиятнинг сифий ва хукукий тизимларининг самарали фаоллият кўрсатишининг асосий талабларидан бири ҳисобланади.

Муҳтарам Президентимизнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 13 йиллигига бағишлаган марбузаларида биринчи навбатда инсон омишга эътиборни қаратиш зарурлигини, шу билан бирга қонуналар, инсон хукуқлари ва эркинликлари ҳамда манфаатлари энг олми қадрият эканлигини таъкидлашлар.

Хукукий онг ва хукукий маданият деганда, кишиларнинг хукукий билимлари, хукукий саводхонлик даражаси, уларнинг қонуналарга бўлган хурмати, хукукий нормаларни ижро этиш, ҳаётда татбиқ эта олиш даражаси, хукуқбузарликларга нисбатан муросасиз бўлиши, қонуналарга итоткорлик, фаоллик, ташаббускорлик даражасини тушунамиз. Демак, жамиятимизнинг маънавий янгилаштириш аҳолисининг хукукий онги ва хукукий маданиятига чамбарчас боғлиқ. Шунинг учун ҳам бу масала, давлат сисвати даражасига кўтарилмоқда. Хукукий демократик давлатни вужудга келтиришнинг асосий шарҳларидан бири, жамият аъзоларининг хукукий онги ва хукукий маданиятини тўғри шакллантиришдир. Давлатимиз болалардаги хукукий онг ва хукукий маданиятни шакллантириш учун барча шарҳ-шароитларни яратиб бермоқда, уларнинг ҳақ-хукуқларини кафолатламоқда.

Болаларимизнинг хукукий онги ва хукукий маданиятининг ўсиши, уларнинг шахс сифатида ривожланишининг ўзига хос томони бўлиб, улардан хукукий саводхонликни, яъни хукукий билимларни ўзлаштириши ва юридик маълумотларга эта бўлишини талаб этади. Хукукий саводхонлик болаларнинг маълум хукукий нормалар ва хукуқ тармоқлари ҳақида

маълумотга эта бўлишгина эмас, балки турли хил хукукий кўринишлар, давлат ва жамиятнинг хукукий асослари ривожланиши тўғрисида ҳабардорлик ҳам демакдир. Умуман олганда, давлатнинг хукукий тизимини ижод ва вазифалари нимадан иборат эканлигини тушуниб этишлари муҳимдир. Шундай қилиб, болаларнинг хукукий саводхонлиги ва хукукий билимларга эта бўлиши ҳамда уларга ҳаётда оғишмай амал қилиши уларнинг хукукий онг ва маданиятини ташкил этади.

Хукукий саводхонлик амал қилиб турган қонуналарни ўқиниш, уларни ҳаётда татбиқ қилиш ва хукуқ-тартибот соҳасидаги бошқа фаоллиятлар сўрамада шаклланади. Болаларда қонуналарга бўлган хурматни ошириш ва амалда намоен этишнинг ўзи хукукий онг ва хукукий маданиятнинг намоен бўлишидир. Хукуқга бўлган хурматни шакллантиришда юридик меъёрларга амал қилиш қатта таъсир кўрсатади. Муҳтарам Президентимизнинг қуйидаги фикрларида тўхталамиз: «Хукукий маданият савияси қабул қилинган қонуналар сони билан эмас, балки ушбу қонуналарнинг барча даражадада ижро этилиши билан белгиланади. Ушбу муҳим ишда одамларда қонуналарга ва норматив ҳужжатларга нисбатан чуқур хурмат ҳиссини тарбиялаш илоҳида аҳамиятга эгадир. Зеро, хукукий нормалар одамлар онига сингган ва улар орқали амал қилган тақдирдагина яшайди ва рўёбга чиқади»¹¹.

Болаларимизда хукукий жавобгарлик ва янгилом туйғуси юқори даражада шаклланган бўлиши керак. Чунки бу туйғуларни қарор топтириш, амалда улар тарбияланаётган оғлада шаклланади, келажакда ёшларга жамият ва давлат олдидаги масъулият, жавобгарлик ҳис-туйғуларнинг пойдевори айланади. Хукукий онг ва хукукий маданият ахлоқий ва маънавий меъёрларга таянади. Шу сабабли ёшлик даврдаёқ оғлада хукуқга бўлган хурмат, ҳар бир ишга нисбатан жавобгарлик туйғусини шакллантириш зарур. Бу болалар учун зарурий талаб сифатида қабул қилинади.

Демак, болалар ўрғасида инсон хукуқлари ва эркинликларига амал қилиш борасида, мустақилликка эришган Ўзбекистон учун, янги қадрият ва йўл-йўриқларни шакллантириш инсон хукуқларида нисбатан хурматни ривожлантириш ва унга янги қадрият қаратишган хукукий маданиятни тайин қилиш ниҳоятда муҳимдир.

Мамлакатимизда барча турдаги илоҳотларни олиб боришда, болаларимизга Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва «Фуқаролик кодекс»¹²нинг мазмуни, моҳияти, ҳусусиятлари ва аҳамиятини тушуни-

¹¹ Қаримов И.А. Ўзбекистон ХХI аср бўйсатилади. хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997, 84-б.

¹² Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси. (2007 йил майгача бўлган

тириш эътиборли аҳамиятта эга. Бундай масъулиятни вазифани давлатнинг расмий таълим-тарбия тизимида амалга оширишлик мақсадга мувофиқдир. Ўзбекистон Конституцияси ва бошқа турдаги ҳуқуқий билдиримларни ёшларга мактаб, лицей, коллеж ва олий ўқув юртыларнинг барча босқичларида «Ўзбекистон Конституцияси», «Давлат ва ҳуқуқ асослари» фанлари орқали ўргатилади. Бозор иқтисодиёти шароитида фуқароларни колледжи тартибга солидиган муаммоларни бошларга тушултириш, уларнинг бу соҳадаги билимларини мустаҳкамлаб қолмай, балки бу соҳадан ҳуқуқий саводхонликларини ошириш, ҳуқуқий оғни, ҳуқуқий маънавиятини бойитишга ҳам ёрдам беради. Шундай экан, аввалдандек бошларга ҳуқуқий билим беришда бозор шароитида Фуқаролик Кодекси (ФК) билан тартибга солинадиган муносабатларни, ушбу қонун ҳужжатларининг асосий негизларини ҳамда бошқа бир қатор ҳусусиятларини тушултириш мўҳим аҳамиятта эга.

Аввалдандек, юқоридати ҳусусиятга ҳолатларни тушултиришдан олдин ФКнинг тизимини тушултириш ўринлидир, яъни уни биринчи ва иккинчи қисмларини мантқиқий моҳиятга кенгрок эътибор бериш мақсадга мувофиқдир. Талаба ёшларга ФКнинг 1-бўлими «Умумий қондалар» деб номланиб, у 5 қичик бўлим ва 12 бобдан иборат эканлигини тушултириб, ҳар бир бобнинг ҳамда боблардаги қондаларни кенгрок тушултириб бериш лозим. Шунингдек, ёшларга ФКнинг 11-бўлими «Мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар» масъаласига бағишланиб, у ўзида 13–19-бобларни мужассамлаштирилганлигини алоҳида таъкидлаш ўринли.

Мазкур бўлимдаги ҳўжалик юрғиши ҳуқуқи (14-боб), «Мулк ҳуқуқининг вужудга келиши ва унинг бекор бўлиши» (15-боб), айниқса «Хусусий мулк» (16-боб), «Омавий мулк» (17-боб, «Умумий мулк» (18-боб), «Мулк ҳуқуқини ва бошқа ашёвий ҳуқуқларни хийма қилиш» (19-боб) каби масалалар кенг ёритилганлигини баътафсил тушултириш лозим.

Айниқса, ФКнинг 3-бўлими, яъни 1-қичик бўлими «Мажбурийат ҳуқуқлари» деб номланиб, у 20–25-бобларни ўзида бирлаштирилганлигини таъкидлаш бошларга ҳуқуқий билимларини мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Ушбу бўлимда мажбурийат тушулчаси ва тарафлар, мажбурийатларни бажариш ва унинг бажарилишини таъминлаш, неустойка, таров, ушлаб қолтиш, кафилик, кафолат, зақалат, мажбурийатдаги шахсларнинг ўзгариши, мажбурийатларни бўзганлик учун жавоббарлик, мажбурийатларни бекор бўлиши каби масалалар кенг ёритилганлиги ҳамда уларни бў-

зғариш ва қўшимчалар билан). Расмий нашр. Ўзбекистон Республикаси Ақли Вақир-
лиги. – Т.: «Адолат», 2007. 520-б.

нинг бозор шароитидаги аҳамиятини алоҳида таъкидлаш иккуний натижа беради.

Ушбу бўлимнинг 2-қичик бўлими «Шартнома туғрисида умумий қондалар» деб номланиб, талаба-ёшлар ўзида 26–28-бобларда ёритилган «Шартнома тушулчаси ва шартлари», шартнома тузил, шартномани ўзгариши ва бекор қилиш каби ҳолатларни кенг ўрганишлари учун ил-қоннинг борлигини тушулдилар.

ФКнинг IV бўлими «Мулк ҳуқуқи» масъаласига бағишланиб, талаба-ёшларнинг ўзида 59–65-бобларни ўзида бирлаштирилган бир қатор масалаларни ўрганидилар. Жумладан, 59-боб «Умумий қондалар», 60-боб «Му-вофиқлик ҳуқуқи», 61-боб «Турдош ҳуқуқлар», 62-боб «Сановат мулкига бўлган ҳуқуқ (иктиро, фойдала модел, сановат намунасига бўлган ҳуқуқ)», 63-боб «Ҳимликларнинг янги навлари ва хайвонларнинг янги зотларига бўлган ҳуқуқ», ошкор этилмаган ахборотни ноқонуний фойдаланишдан муқофаза қилиш, фуқаролик муомаласи катнашчилари, товарлар, ишлар ва хизматларни шахсийлаштириш воситалари каби масалалар ҳусусида кенг тушулчга ҳамда билимларга эга бўлдилар.

Шунингдек, ФК V бўлими «Ворислик ҳуқуқи» деб номланиб, у ўзида 66–69-бобларни, яъни «Ворислик туғрисидаги умумий қондалар» (66-боб), «Васият бўйича ворислик» (67-боб), «Қонун бўйича ворислик» (68-боб), «Меросни эгаллаш» (69-боблар)ни бирлаштириб, бошларимизни улар бўйича баътафсилрок билим олишларига кенг имконият яратилган.

Нихоят, ФК VI бўлимида эътироф этилган масалалар фуқаролик ҳуқуқидати долзарб масалаларни билиб олишга ёрдам беради. VI бўлим «Халқаро ҳусусий ҳуқуқ нормаларини фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга нисбатан таъбиқ қилиш» деб номланади. Талаба-ёшларимиз ўзида ФКни 70–71-бобларни, яъни умумий қондалар ва қолғозин нормалар ҳусусида билим олишга эътиборларини қаратадилар.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг Муқаддимасида Ўзбекистон халқи ўзбек давлатчилигининг ривожланиши таж-рибасига суянган ҳолда ўз конституциясини қабул қилганлиги ўқтирилди. Мазкур тажрибанинг энг ибратли ва қимматли томони ишқи, унда қонунга итоат этиш ва устуворлигини таъминлаш давр тикозосидир.

Ҳар бир жамиятда бўлганидек, бизнинг жамиятда ҳам қонунларни билиб-билимай бўзиб турадиган ҳуқуқбузарлар ҳам учрайди. Уларга нисбатан локалийлик билан қараш инсофдан эмас. Шу боис ҳуқуқий таълим, қонунларга ҳурмат туйғусини тарбиялаш, юртнинг ватанлар-лар фуқаросини этиштириш ўқув юртылари, жамоатчилик, давлат идо-рилари фаолиятининг диққат эътиборида бўлиши лозим. Бундай маса-

даларда ўзи-бўларчиликка йўл кўйиш аянчли оқибатларга олиб келиши мумкин.

Конунга итоаткорлик – хукукий давлатнинг асосий тамойилларидир. Хукукий давлат битта ҳокимиятдан ташкил топади, унинг ҳукмдори битта бўлади. Бу ягона ҳукмдор конундир. Конунга барча мансабдор шахслар ҳам, фуқаролар ҳам бирдай бўйсунлади. Айни шу қолида билан барчанинг конун олдида тенглиги таъминланади.

Бошларда конунга ҳурмат, конунга бўйсуниш ҳислатларини тарбилаш, уларда юксак хукукий онглилик, жамият ва давлат манфаатларини чуқур тушуниб етиш, ижтимоий бурч, яъни ўз қилмишлари учун давлат олдида жавобгарлик туйғусини шакллантириш кадрият даражасини кўтарилиши муҳим аҳамият касб этади.

Бошларда конунга итоаткорлик талаби жамиятнинг манфаатларини ифода этишини хукукий конунларга риоя қилиш факат халқ манфаатларига эмас, балки уларнинг ўз манфаатларига ҳам хизмат қилишини тушунтириш лозим.

Конституция ва конунларга риоя қилиш, бошқа кишиларнинг хукук эркинликлари қадр-қиммат ва шаънини иззат-иқром қилиш, мамлакатимиз тарихий, маънавий ва маданий меросини асраб авайлашда иштирок этиш, атроф муҳитга эҳтиёткорлик ва эъзоз билан муносабатда бўлиш Ўзбекистон Республикасини химоя қилиш каби бурчларни бошларга тинмай тушунтириб бориш лозим.

Жамият аъзоларининг ақсарияти конунларга онглик равишда, яъни тушунган ҳолда, қанчалик онглимай риоя қилса, мазкур жамиятнинг хукукийликка яқин эканлигига, уларнинг эътиқоли қанчалик мустаҳкам бўлса, нуртимизда инсон хукуклари ва демократиянинг тамойиллари шунчалик кучли қаролатилган бўлади. Конун билан қаролатилганлиги халқ манфаатлари, маънавиятнинг ва миллий манфаатимизга хизмат қилади.

Бурч хисси. Бурч – бошларнинг бирор шахс, оила, жамоа, эл-юрт, Ватан ва инсоният олдидаги мажбуриятини аниқлагувчи ахлоқий тушунча. Бурчда объектив муносабатлар ифодаланади, яъни у жамиятнинг ижтимоий ва иқтисодий ҳамда ахлоқий негизлари билан белгиланади. Бурчнинг ўзига хос хусусиятлари мавқуд бўлиб, у инсоннинг ички кечинамалари, ташқаридан тўриб назорат қилинмайдиган мураккаб руҳий ҳолатини ифода қилади. Бурч аймон-эътиқод, онглилик, одоблилик, ҳалоллик, виждон каби тушунчалар билан ҳамбарчас боғлиқ. Бурч қандай вазифа, қимнинг олдидаги мажбурият эканлигига қараб бир неча турларга бўлинади – шахсий бурч, оила бурчи, жамоа бурчи, миллий бурч, ижтимоий бурч ва умуминсоний бурч. Ижтимоий ва шахсий бурч, оилада ота-оналик бурчи,

фарзандлик бурчи ва бошқа-бошқа бурчлар бор. Бурч нисбий тушунча. У инсоний тараққиёт жараёнида мазмунан бойиб, шаклан ўзгариб боради. Қўриқ шароитда инсоннинг табиат ва авлодлар олдидаги бурчи янгича мазмун касб этмоқда, оилавий бурч эса жамият олдида турган мақсадлар билан янгида уйғунлашмоқда. Она-Ватанга, халққа хизмат қилиш энг улғу ва шарафли инсон бурчи ҳисобланади.

Хукукий маданиятни ошириш ва ёшларда бурч ҳиссини пайдо қилиш, аёлитга оиладан бошланади. Расмий талғим-тарбия тизими ва оммавий ақдорот воситаларининг барча турлари факат оилада шаклланган бурч ҳиссини такомиллаштириб боради, холос. Отадан, ака ва опақаридан уйида ёш бошда хукукий маданият ва бурч ҳиссини тарбиялаш масъулиятини олиб ташланмаган ҳолда, бу маданият тури ва туйғуни асосан она берди деган, қатъий фикрдамиз. Чунки ҳар қандай тўдак ва ўсмир учун, биринчи навбатда, она ва унинг маданияти ҳар бир ҳаракати учун йўлчи йилғуч бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун ҳам қадимдан Марказий Осиё қўлида бола тарбияси асосан оналарга юксатилган ва тўтри бўлган.

Хотин-қизлар азалдан ўзига хос хусусиятларга эга бўлган ва жамиятда бола тарбиясида ахлоқийда ўрин эгаллаб келганлар. Тарихта назар ташлайдиган бўлсак, аёллар орасида шавкатли хуқмдорлар, оқила маслаҳаттўйлар, буқандон шoirлар ва эзюқ санъатшунослар етишкан чиккан. Масалан, инсанетлар хуқмдори Тўмарик, қадимги Пальмиранинг хуқмрони Зинон, инсан қиролчиаси Изабелла, арман малikasi Тамаралар ўз даврининг етук инсанетдон хуқмдорлари бўлганлар. Гарчи бундай хуқмдор, олим, шoirи ва донишманд аёллар Фарбда бармоқ билан саналса, Шарк мамлакатларида уларни кўпгаб учратиш мумкин. Биргина Темур ва темирўйлар буқандисига мансуб хотин-қизлардан айримлари ҳақидаги кўпгина кўлтезма ва тошбосма асарлар бу ҳақда маълумот беради. Чунончи Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома»си, Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Ибн Арабшохнинг «Ажойиб ул маъфур фи ахбори Таймур» («Темур шайқидати хабарларида тақдир ажойиботлари»), Хофизи Абўйининг «Зубдат ул-таворихи Бойсундурини», Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаб салтанин ва мажмаи баҳрайн» («Икки саодатли юлдузининг чиккиш ва икки денгизнинг кўшилиш жойин»), Бобурнинг «Бобурнома», Гулбаданбетимнинг «Хумоюннома», Ҳакимхон Тураниннг «Мунтахаб ул-таворих», «Тазкират ул-халотун» («Хотинлар тазкираси») ва «Машоҳир ун-нисво» («Машхур хотинлар») каби асарларида аёллар тўтрисига қимматли маълумотлар келтирилган.

Агар аёллар мамлакатимиз ақолисининг ярмидан кўпини ташкил этишини ва улар асосан уйга кўпроқ боғлиқ эканлини ҳисобга олсак, уларнинг қатти-ҳаракатли кўп нараса боғлиқлиги намён бўлади.

Биринчидан, аёлларнинг эркакларга нисбатан ўзига хос муомала услуби болага таъсирлироқ бўлиб, ракобат ва карама-қаршиликларини хошлайди;

Иккинчидан, аёллар мулоқоти эркинроқ, хис-ҳаяжонли бўлиб, болага нисбатан хис-туйғуларни намойён этиб туради. Улар ўзарининг турмонлари, кўркувларини ифода эта оладилар ва бошқаларнинг хавотирини таъсирли рақиб оладилар;

Учинчидан, социологларнинг таъкидлашича, аксарият аёллар учун биринчи ўринда оиласи, кейин эса меҳнат фаолияти туради. Фаолият турини танлашда уларни эмоциял муҳит, шахслараро муносабатлар кўпроқ қизиқтиради.

Тўртинчидан, ишдаги стресслардан сўнг аёллар фарзандларни аҳамиятини кучайтирадилар, дўстоналари ва кўни-кўшилари билан мулоқотга киришиб, барча стрессларни ўзларидан тез чиқариб таштайдилар.

Аёлларнинг мана шу сифатларини инобатга олиб туриб, уларни фарзандлар тарбиясини тўлиқ ишониб қўйиш тўғриси бўлади. Она-табибат ва уни асраш тўғрисидаги Оллоҳнинг буйруқларини, она ва унинг хукмларини, она Ватан ва унинг қонунларини хурматлашни ва уларни риоя қилишни ўрганиш азизлар!

Экологик маданиятнинг ривож топтириши. Ер шарда жадаллашган бораётган илмий-техникавий инжилоб инсоннинг табиатга кўрсатган таъсир қувватини кундан-кунга ошириб бормоқда. Бу қувват табиат қучқарганида, қудрати билан таққослана бошланди. «Инсоният, ахлит олибмик В.И.Вернадский. Турли хил ресурслардан нооқилона фойдаланишлик туфайли инсониятнинг Ернинг жутрофик қобитига улкан микёсда таъсир этиши, аҳолининг ишлаб чиқариш, дам олиш ҳамда маиший турмуш фаолияти билан боғлиқ бўлган чиқиндиларни хавога, суяга, ерда тобора кўпроқ чиқарилаётгани Ер қуралида экологик муаммони келтириб чиқарди.

Бу муаммони ҳал қилиш мақсадида «Экология» деган илм-фан шаклиниб, жадаллик билан ривожланиб бормоқда.

«Экология» тушунчаси илк бор Э.Геккелнинг 1866 йили чоп этилган «Организмларнинг умумий морфологияси» номли китобида тилга олинган эди. Э.Геккель мазкур асарда тирик организмларнинг атроф муҳит билан ўзаро муносабати физиологик қонуниятларини таҳлил қилган. Жонли мавжудотнинг атроф-муҳитта муносабатини борлигининг

⁸⁹ Вернадский В.И. Химическое строение биосферы земли и ее окружения. М.: Наука, 1965, 328-б.

қонунийлиги бир «кесмаси» сифатида кўрсатиб, «Экология» илми худди шу ҳолисани ўрганиши керак, деган фикрни билдирган.

Геккелнинг таъбирича, экология «Хайвонотнинг уни ўраб турган органик ёки ноорганик муҳитта муносабати, жумладан унинг бевосита боғлиқ бўладиган хайвон ва ўсимликларга дўстона ёки душманлик муносабатларини ўрганишдир».

Ч.Дарвин эса экологияни биотанинг (жонли сирт) яшаб турган муҳити билан ўзаро муносабати ҳақидаги фан сифатида талқин қилган⁹⁰.

К.А.Тимирязев, А.Гумбольд, В.В.Докучаев ва А.Войковлар мослашган (адаптация) тушунчасининг қарор топиши билан бир пайтда Геккель муомалага киритган «Экология» номини олган фан соҳаси пайдо бўлиб деб, экологик муаммо вужуддаги мослашиш механизми оқибатда килган жойда юзата келади, деган фикрни айтишган.

«Экология» сўзининг классик маъноси — айрим жонзот турлари, уларнинг популяцияси ҳамда жамоаларининг атроф-муҳит билан муносабати ҳақидаги илм-фан деган тушунчани берди. Бундай тушунча илм оламида биологик экология деб юртилди. У биология илм-фан соҳасида хозиргача сақланган ва ривожланмоқда⁹¹.

Атроф-муҳитта замонавий фан-техника революциясининг таъсири оқибатида «экология» тушунчасининг мазмуни ўта кенгайиб кетди. Шу тарихка бугунги кунда «қура экологияси», «табиат экологияси», «инсон экологияси», «қалб экологияси», «инженерлик экология» ва ҳоказо тушунчаларнинг қўлланиши одат тусига кирмоқда. Экология фанининг бутун бир тизими пайдо бўлди ва экология тушунчаси ҳам ўша микёсда тилкин қилина бошланди. Шу кунга келиб экология ўрганилаётган объектга кўра, умумий ва хусусий экология ажралди.

Умумий экология организмдан юқори турайдиган ҳар хил мажмуларнинг тузиллиши ва функциясини ўрганади. У популяциялар экологияси, биоценология, экосистемалар экологияси каби бўлимлардан иборат. Популяциялар экологияси популяцияларнинг структураси ва миқдорий динамикасининг умумий қонуниятлари ҳамда ҳар хил турлар популяциялари ўртасидаги ўзаро муносабатларни талқин қилади. Биоценология (ҳамжамодлар экологияси) биоценозларнинг тузиллиши қонуниятлари, тарқиб ва функциясини ўрганади.

Хусусий экология муайян тақсономик гуруҳга мансуб организмларнинг муҳит шароитига муносабатлари мажмуни ўрганади. Масалан: одам экологияси, кўнгр айниклар экологияси, хашаротлар экологияси ва ҳоказо. Базан хусусий экологияга муайян экосистема ва ҳамжамонани

⁹⁰ Дарвин Ч. Происхождение видов путем естественного отбора. Соч. т.3. М.:1939.

⁹¹ Давко Р. Основы экологии. М.: 1975, с.9.

ўрганадиган илм-фан сифатида ҳам қаралади. Масалан: агроэкологини ўсимликлар экологияси, зооэкология ва ҳоказо. Сув экосистемалари нисув организмлари экологиясини ўрганадиган гидробиология ҳам экологиянинг бир қисми ҳисобланади. Яна санэкология — организмлар ва улар мажмуалари ўртасидаги муносабатларни ўрганадиган илм-фан тури ҳам мавжуд.

Мавжумки, табиат унсурлари бир-бирлари билан узвий боғланган ҳамда донм ўзаро алоқада ва таъсирдадир. Бу алоқа ва таъсирлар унсурлар ўртасида муттасил равишда рўй бериб турадиган модда ва энергия алмашинуви оқибатида ҳосил бўлади ва табиатнинг бир бутунлигини ташкиллайди. Табиат унсурлари ўртасидаги бундай ўзаро таъсир ва алоқалар ўзок геологик даврлар мобайнида ривожланиб, турли жойларда турли экосистемаларни шаклланишига олиб келган. Экосистемаларда модда ва энергиянинг кириб келиши билан чиқиб кетиши ўртасида динамик тенглик (мувозанат) юзага келган. Бундай мувозанат экосистемани сифати жиҳатдан мавжум бир ҳолатда ўзок муддат мавжуд бўлиб туришини ташкиллайди.

Экосистемалар ҳаётига инсоннинг ҳалдан энга аралашуви, экосистемадаги мувозанатнинг бузилишига ва экологик муаммони келтириб чиқишига олиб келади. Табиий экосистемалар бузилиш жараянида шу экосистеманинг унсур ва биосферанинг тарқибий қисми бўлган инсон ҳам жабр кўради. Айнан шунинг натижасида «инсон экологияси» ва унинг муаммолари пайдо бўлган.

Инсон экологияси. Инсон трик организмларнинг олий босқичи ҳисобланиб, табиий муҳитга ҳам, ижтимоий муҳитга ҳам айни бир пайтда яшайди. Чунки у биологик муаммоларда ҳам айни бир пайтда бор айтди. Шу боис у биологик ва ижтимоий қонуниятлар таъсирида, бирдай ривожланиб боради ва уларнинг доимий ўзаро таъсири остида бўлади. Шу тўғрисида инсоннинг кўникма механизми ва тадрижий ривожланиш қонуниятларини ўрганиш пайтда табиий-тадрижий ривожланиш назарияси билан бирга ижтимоий-тадрижий ривожланиш асосларини ҳам, табиат кўникма қонунилари қаторида инсоннинг ижтимоий кўникма қонуниларини ҳам ўрганиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Юқорида тилга олингандек, табиий-экологик муаммо, инсоннинг уни ўраб турган табиий муҳитга ҳужумкор таъсири остида юзага келди. Инсон ҳужалик фаоллигида табиатни ўз манфаатлари ва эҳтиёжларини мослаштира бориб, унга кучли таъсир этмоқда. Айни пайтда у табиат унсурларини қайта ишлайди, жамлайди, худудлар бўйича қайта тақсимлайди, баъзан эса уни тайёр маҳсулот сифатида тўғридан-тўғри истеъмол қилади.

Инсонлиқнинг ишлаб чиқариш шароитини яратадиган табиат ресурсларидан фойдаланиш тобора кенгайиши муносабати билан боғлиқ қандай бўлувчи қунда бир қатор экологик муаммолар пайдо бўлди. Мазкур соҳада йиғилиб қолган барча муаммоларни қуйидаги саволлар остида жамлаш мумкин: табиий ресурслар чекланган шароитда ижтимоий ишлов чиқаришни қандай амалга ошириш мумкин? Одамлар яшаб келиватган муҳитнинг ифлосланишига қандай қилиб йўл қўймаслик мумкин? Табиат ресурсларидан фойдаланишдаги асосий тамойил улардан қанқони ва тежаб-тертаб фойдаланишдан иборатдир.

Табиат ресурсларидан оқилона фойдаланиш деганда, ҳозиргача амал қилиб келинган юқори самарали табиат ресурслари билан бир қаторда, кам самарали ресурслардан ҳам фойдаланиш тушунилади. Масалан, инқирлари фойдаланилмаган ҳамда керакисиз жинс сифатида чиқариб ташланган, тарқибийда металл кам бўлган кашшок рудалар, қопка кўмир қатламлари шундай ресурс ҳисобланади. Бундан ташқари, асосий фойдали қазилмалар тарқибийда учрайдиган йўлдош унсурлардан ҳам тўла фойдаланиш керак. Илгарилари улар ҳам чиқиндиларга ташланар эки қаб юборилар ҳамда ҳавога чиқариб юбориларди. Бунга деҳқончиликда унуметсиз ҳисобланиб келган ерларни хўжалик эҳтиёжлари учун яроқли қопка келтириш мисол бўла олади.

Табиат ресурсларидан тежамкорлик билан фойдаланиш деганда, таъсирланган маҳсулот бирлигига хомашё, энергия, меҳнат ва сув ресурслари сарфини иложи борича қисқартириш ҳамда буюмларни ишлов берилаётганда чиқит чиқишини йўқ даражага олиб келиш, чиқитсиз технологияларга ўтиш, бунинг имконияти бўлмаган жойда табиий хом ашёдан сунтий хомашё билан алмаштириш, тикланмайдиган ресурслардан тикланадиган ресурсларга ўтиш тушунилади. Яроқсиз маҳсулотлар ишлаб чиқаришдан мулақо воз кечиш керак. Зеро, бу ирофтарчиликнинг олий кўриниши. Бундай пайтда хомашё, энергия, ускуна, вақт ҳамда инсон ўмири беҳудала кетади.

Табиат ресурсларини оқилона ва тежамкорлик билан ишлатиш деганда, тайёр маҳсулотлардан авайлаб ва ўрнида фойдаланиш ҳам тушунилади. Чунки улар учун аввалдан табиат ресурслари ва кўплаб одамларнинг вақти ва ўмири сарф бўлган. Меҳнат буюмлари муддатидан олдин эскириб қолишига йўл қўймайлик, улардан рисоладаладек фойдаланиб бўлинганч, уларни яққилламчи хомашё сифатида қайта ишлашга топшириш керак. Меъёрида овқатланиш, буюмлардан ақл билан фойдаланиш ҳам шу жумлага қиради. Бунинг учун инсон экологик маънавиятта эга бўлиши керак. Экологик маънавиятта эса, ёш авлодимиқта болалигидан

экологик билимларни бериб бориш ва уларга ҳаётда амал қилиб боришни назорат қилиш йўли билан эришилади.

Табиий муҳитни муҳофиза қилиш ҳам экологик муаммоларни ҳал қилишда атакчи роль ўйнайди. Табиий муҳитни муҳофиза қилиш деганда, бизни ўраб турган табиғатни – ҳавони, сувни, тупроқни, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини асраш тушунилади. Яъни улардан ноўрин фойдаланишга йўл қўймаслик, уларни ифлослантиришдан муҳофиза қилиш ва ҳоказолар тушунилади. Бугунги кунда ишлаб чиқариш чикиндилари билан ҳам, ноишлаб чиқариш чикиндилари билан ҳам ифлосланиш кучайиб бормоқда.

Халқ хўжалигининг деярли барча тармоқларида, истъёмол, маънавий турмуш, дам олиш соҳаларида ҳам умумий тарзда чиқилган деб ном олган ёрдамчи маҳсулотлар ҳосил бўлади.

Табиғатни ва умуман агроф муҳитни бундай чикиндилар билан ифлосланишдан муҳофиза қилиш зарурияти пайдо бўлиб қолди.

Боғларимиз тарбиясида, биз учун биринчи бўлиб қолган масала, уларда экологик маънавиятни шакллантиришдир.

Экологик маънавиятни шакллантириш учун биринчи навбатда халқимизнинг тарихан таркиб тошган экологик-маънавий меросини ўрнинчи зарур.

Марказий Осиё халқлари, ўз даврида, хомашё сарфлашнинг энг юқори маънавиятга эга бўлганликларини аниқлаш учун ўтмишга бир назар ташлаётимиз.

Марказий Осиё ҳудудидagi халқлар, шу жумладан ўзбек халқи орасида аждоқлардан авлодларга ўтиб келатган бир қоида маъжуд. Бу халқ қандай шароитда ҳам энг кам миклорда хомашё, куч, вақт ҳамда инсон меҳнатидан фойдаланиш борасидаги катъий қоидалардан иборат. Бу меҳнат маҳсулотларига ҳам тегишлидир. Халқ орасида «увов» деган ибора жудан кенг тарқалган эди. Бу эса, ҳозирги авлод орасида, минг афсуски, жудан кам ишлатилади.

Табиат унсурлари бўлиши сув, тупроқ, ўсимлик ва барча қазилми бойликлардан бемақсад фойдаланиш увол ҳисобланарди. Ахлоқсизлик, ҳаракатлар, яъни одамнинг меъридан ортук еб-ичиши, ҳаттоки каттик қулиши ёки ўт-ўланларни пайҳон қилиш олобсизлик ҳисобланарди. Бу юқсак маънавият, шу жумладан юқори экологик маънавият белгисидир.

Увол деган қоида одамларнинг бой ёки камбағаллигига қарамасдан ҳамма учун баъ-баробар тегишли. Увол қилмаслик, ноҳўна иш бажармаслик, беқорга сарф қилмаслик, тежамкор бўлиш баъзи замондошларимиз ўйлаганидек, хасислик белгиси эмас. Бу юқсак маънавият, шу жумладан экологик маънавият белгисидир. Агар тўла маънода олиё қарайдигини

бўлсак, ишлаб чиқариш маънавияти, истъёмол маънавияти, турмуш маънавияти, ўзаро муносабат маънавияти ва ҳоказолар билан боғланиб кетган.

Тежамкорлик ҳислати боғдаларга ёшлитидан сингдирилиб борилар ва бу маънавият то умрининг охиригача сақланиб қолади. Мабодо бирор қачон бу маънавиятдан маҳрум бўла бошлагани сезилиб қолса, жамоатчининг унга ўзини қандай туттиш кераклигини эслатиб қўярди. Жамоатчилик томонидан ўрнатилган ҳаётин қоидаларни қиндир бузатган бўлса, унга мақдудлошлари ўз вақтида танбех беради. Ёши катталар қичиқларни қилган айблари учун қойиб, уялтирибгина қолмасдан, жазолаш ҳуқуқига қиз эга эди. Бир маҳаллада ёки муайян қилшқоқда яшовчи одамлар халқ томонидан ўзюк даврлар мобайнида ишлаб чиқилган маънавий мезонлардан осоланувчи қоидаларга катъий амал қилишарди.

Хуқморон маънавий мезонга кўра уволга йўл қўймаслик учун бир мингқол ҳам хомашёни бежиз ишлатмаслик керак бўлган. Хунармандлар томонидан тайёрланган буюмлар енгил, бежирим, қўлай ва чиroyили бўлишининг бовси ҳам шуналар. Гўзаллиқнинг сирин оқилона иш тутилди деб бежизга айтишмайди. Хар қандай хомашё, ҳатто у оёғимиз остида тўлиб ётган соф тупроқ ёки тоғу тош бўлган тақдирда ҳам оқилона ишлатишарди. Шахсий истъёмолга тегишли кўтлаб турли хил буюмлар қинди-хил усулда тайёрланар эди. Хунарманд усталар касбларига кўра қўлуқларни: қўлоқлар, темирчилик, мистарлар, чилангларлар, тўқувчиликлар ва ҳоказо. Улар маҳалла, ҳатто даҳаларни ташқил қиларди. Мазкур ишлаб чиқаришлар асосан чикитсиз ҳисобланарди. Камдан-кам холларда яроқсиз маҳсулот чикки қоларди. Мабодо яроқсиз маҳсулот чиқарилишига йўл қўйилган тақдирда ҳам уни фойдаланишга яроқли қилиш учун кўлдан келганича иш қилинарди. Ҳеч бўлмаганда нарсагар айбонини айтиб, арзон баҳога сотиб юборишарди.

Умарини ўтаб бўлган барча маҳсулотлар кўринишини кучли даражада йўқотган ҳамда эстетик қиёфасидан маҳрум бўлган бўлса, уларни тузатиш имконияти бўлмаган тақдирда дағтафурўшларга иккиламчи маҳсулот учун топширишарди. Буюмни тузатиш имкони бўлган тақдирда у тузатишарди.

Ушша пайтларда шикастланган ҳамда эскирган буюмларни тузатиш ҳамда таъмирлаш яхши йўлга қўйилган бўлган. Темир, мис ва алюминдан бўлган буюмларни тузатиш ҳақида тапирмай қўяқолайити, ҳатто чинини илтишлар синса, улар ҳам чет-ачилар томонидан яхшилаб тузатишарди. Местил буюмлар ўнглаб марта таъмирланарди ва аждоқлардан авлодларга мерос бўлиб қоларди. Улар ўзларининг истъёмол хусусиятларини йўқотган тақдирда эсдалик сифатида асравларди.

Одамларнинг ана шундай тежамкорлиги ва эҳтиёткорлигига буюмларнинг юксак сифатли килиб тайёрланганини кўрсак, хомашё сарфидан канчалик кам миқорда бўлганлиги ойдин бўлади. Шу бонистан инсон маъжуд бўлиб келатган пайтдан бошлаб, неча минг йиллар давомида жуда кўплай ХУДУЛдарда қазима бойликларга кўл тегизмасдан келинди. Буларнинг кўплари мажбулликнинг эса одамлар қадимдан билдишарди.

Ота-боболаримиз она-ерни хурмат қилишган, уни ризқ-рўзини манбан деб билишган, бир қарич ерга муфассал ишлов берилган. Ердан унга ўтиг кўшмасдан ишлов берган одамларни қаллоб деб аташган. Ердан текинга хосил ундиришни гуноҳ деб ҳисоблаган. Ерга бежиз таёк уриш ҳам гуноҳ ҳисобланган. Бунинг тинчлигини бузиш, унга хурматсизлик билдириш деб билишган. Ишлов берилмаган ерларни ҳам жўгли фойдаланишган. Бундай ерлар ёввойи ўтлар билан қопланган бўлса, яйлов сифатида ҳамда алмашлаб экишга фойдаланилган.

Хайдалагилган ерлар билан яйловлар нисбати катъий сақлангани Жамият эҳтиёжи учун қанча зарур бўлса, шунча ер хайдалардан Хайдалагилган ер оз эди, бироқ у шу пайтда яшаган аҳолини тўйдирди. Яйловлар кўп эди, шунга яраша чорва ҳам кўп бўлган. Минглаб гектар ерлар хайдалмасди ҳам, яйлов сифатида фойдаланилмасди ҳам. Табиғатнинг қатта бир қисми асли ҳолида сақланарди ва табиғатда экологик мувозанатни ушлаш учун хизмат қиларди.

Бунинг кунда, тоғ тепалиқлари ҳамда чўллارни ҳисобга олмайинда, инсон кўли тегмаган гўшалар кам қолди. Тоғу чўллар эса, биосфер цивилизациянинг босқинчи келишига дош бера олмайлиги ва улар ҳам таназзулга учрамоқда.

Марказий Осиё ХУДУЛИ Кўрчоқчилик ўлка ҳисобланганлиги учун ерда сув қадим-қадимдан олтин мисоли қадрланиб келинган. Халқимиз «сув бор жойда ҳаёт бор» деб бежиз айтмаган. Шу бонистан ўлкамизда сувни азалдан авайлаб асрашган ҳамда тежаб фойдаланишган. Сувни бежизга, окизиш увол ҳисобланган. Уни турмушда ҳам, деҳқончиликда ҳам тежашган. Деҳқонлар пайқалларни ўқарик қилиб сугорилмаган, Ариқлар айланма қилиб олинган. Сугорганда жўякларни бўғиб-бўғиб сугорилган. Сувни ариқдан окизиб қўйиш у ёқда турсин, салгина тошириб юбориш ҳам жиноят ҳисобланган.

Уй-жой қурилишини оладилган бўлсак, қурилишлар асосан маҳаллий табиат унсурларидан тикланган. Илгари Уй-жойлар ва бошқа қурилишлар ўта тежамкор усул билан оқилона қурилган. Улар асосан паҳсадан ёки сингли уй бўлса, синч оралари гуваддан тикланган, томлари эса терини тўсин ва кампишлар билан ёпилган. Уй-жой учун ёғоч-ўсқуналар ҳар дони

қарин бўлган. Зеро, ҳар бир оилада ўғил бола туғилиши биланок бир кунда етадиган терак экиб қўйилган. Аҳоли барча қатламларнинг уй-жойлари ташқи қўрилишдан деярли бир хил бўлган. Дабадабали иморат қилини ва ўзининг бойлигини намойиш қилиш олобсизлик ҳисобланган.

Тўғри жойлар шинам ва режали қилиб қуриларди. Ёш оилаларга мақулли бир хона берилган. Меҳмонхона алоҳида қурилган. Ошхона ҳам алоҳида бўлган. Катта оилаларда пешайвон ҳам қурилган. Бутун оила бир жойда овқатланиб, кейин ҳамма ўз хона-хонасига тарқалган. Авваллиг халқимиз ўртасида, айниқса қишлоқларда бундай турмуш тарин қолдиришга сақланган.

Ишлаб чиқариш қуролиари жуда асраб-авайланган, бир авлоддан иккинчи авлодга, бободан неварата, хатто эварата қолдирилган. Шу тарика қулини-қўлга ўтиб келган. Улар ҳар дом ишта тахт бўлган. Зеро, халқ иборен олган айтганда: «Иш қурулиниг соз бўлса, мушқулиниг оз бўлади».

Учтор буюмлари: қозон, қалтир, чўмич, челақ, пичоқ ва ҳоказо буюмлар ҳам авайлаб асралган ва онасидан боласига, боласидан неварата ва неваренгача этиб борган. Шу кундаги уй бекаларимизнинг туғулганга назар қилсак, рўзгор буюмларнинг биронтаси сал эскирдими ёки биров шинак-олиними, дарров ахлатта ташлайдилар. Буюм у ёқда турсин, нон ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотларини ҳам кўр бўлиб қолмайманми деган мулоҳазага қормай, ташлаб юборадилар.

Ота-боболаримизнинг турмуши дабадабали бўлган. Шундоқ бўлса ҳам улар ўзини фаровон ва бахтли ҳис этишган. Чунки уларда ймон, апроф муҳлигга муҳаббат туйғуси бўлган, улар Аллоҳнинг норози бўлишидан қўрқилган.

Одамларнинг паҳсий кийим-кечаги ҳам жуда оддийгина бўлган. Уйда қилинган кийими бошқа, меҳмонга кийиб борадиган кийими бошқа ва байрамларда қиядиган кийими бошқа бўлган. Бу кийимларни ҳадёб ал-минтравермаганлар. Тўй ва байрамларда қиядиган кийими бир неча ўй ишларга хизмат қилган. Тўй ва байрамлар ҳам кам бўлган. Тарихан нақиланган ва ажлоларимиздан мерос бўлиб келган бу кийимқалдар, ачлоқий қондлар жамият тараккети жадаллашиб бориши ва иктамони вақтини қисқариб бориши натижасида, янаб қолай деган мазмунда, бу қиригилтар унутилаёмоқда. Уларнинг ўрнини умуминсоний ачлоқига ёл бўлган ўзини бозорга солиш, зеб-зийнат, тақинчоқ ва кийим-кечақларга ўчиқ, мактанчоқлик ва бошқа салбий иктамоний сифатлар эгиллай бошланди.

Аваллари чиройли буюмлар кўз тегмасин, тўғрироғи, бошқаларда қисад ўйотмасин деб, кўз-кўз қилинмасди. Уларни қандан-кам, фақат байрамларда намойиш қилишарди. Бунинг тағида жуда қатта фалса-

Ўқувчиларнинг ойлаб кишлоқ хўжалик ишларига жалб қилиниши уларнинг ўқув режаларини мутлақо ўзлаштира олмаганига ҳамда аҳолининг катта қисми чаласавод бўлиб қолишига олиб келди.

Шундай қилиб, жамиятимиз қаёққа кетаётганини бир ўйлаб кўриш пайти келди. Ижтимоий танлиқдан чиқиб, экологик таназзулнинг олдини олиш йўлларини қидириш зарур.

Бизнингча, бунинг энг самарали йўли барча ўқув муассасаларида экологик таълимни кўчайтиришликдир.

Аҳолида экологик маънавиятни шакллантиришни яна бошқа йўли, бу давлат тасарруфида бўлган, барча кенг аҳолига воситалари орқали аҳолига экологик билимларни тарғибот қилишлик.

Миллий ғурури бор ва Ваганпарвар

Ушбу фаслимизнинг аввалги бандларида соғлом ва баркамолликка эришиш учун соғлом бўлиш, мустақил фикр юритиб билим йитиш, имонни мустахкамлаш, меҳр ва мухаббатли, ахлоқ ва одобли бўлиш, мулкка бўлган муносабатни шакллантириш, уйдабурон ва талбиркор, меҳнатсевар ва шижоратли, ҳуқуқий ва экологик маданият билимларини эгаллаш сир-асрорлари билан танишиб чиқлик. Натijaда, бундай фазилавларни болаларимизда шакллантириш билимларига эга бўлидик. Навбатдаги сатрларни инсоннинг ноёб, шу билан биргаликда, чин инсоний фазилавларидан ҳисобланган миллий ғурур ва Ваганпарварлик туйғуларини болаларда пайдо қилиш сирларини очиб беришга бағишлаймиз.

Болаларда миллий ғурурни пайдо қилиш учун, биринчи навбатда, унда инсоний ғурур мавжуд бўлиши шарт. Инсоний ғурури бўлмаган одам ўз тараққиёт босқичининг биринчи поғонасида турган бўлади. Кимки ўзида ва болаларида инсоний ғурурни сезмаса дарров уни пайдо қилиб олсин.

Ўзида инсоний ғурурни шакллантириш ва ривожлантиришни мақсад қилиб олган одам, авваламбор, Тангри таоло инъом этган ақлини ишлатиб, ахир мен инсонман, мен фикр юрита олиш ҳамда мустақил равишда бир ишни бажара олиш қобилиятига эгаман. Шу нуктадан назардан келиб чиққанда, мен барча жонзотлардан анча юқори тураман, шу билан биргаликда, ўзимга ўхшаганлардан ҳам ҳеч қандай кам жойим йўқ. Профессор ҳам, министр ҳам, хоким ҳам менга ўхшаган одам, мени улардан нима камини бор, фақат менда интилиш ва шижоат етмай турган бўлса керак деб Аллоҳга, ўзини тасаввур этаси қилиб яратгани учун, шукроналар айитиб, ўзида инсоний ғурурни шакллантириш ҳаракатини бошлаб юбориши керак. Бу фикрларни кўни бўйи ўйлаб маротаба ва бир неча ҳафталаб

қайтаради, кишида, у мустақил фикр юритувчи жонзот эканлигидан мамнуниятини туйғуси пайдо бўлади. Бу ўй-фикрларни фақат ҳаёйдан ўтказиб қўйиб, уларни амалда ҳам синаб кўриши шарт. Жумладан, мустақил равишда бирор ишни бажариш ёки ўз олдига бир муаммони қўйиб туриб, уни ечимининг йўл-йўриқларини мустақил равишда тўзвиб чиқиб, амалга ошириши ва ҳоказо.

Аҳолида инсоний ғурур кишида ёшлитидан шакллана бошлайди, фақат уни сулдормаслик керак. Кўпчилик ота-она ўз боласини ҳали ёш деб ўйлаб, унга мустақил равишда бир ишни амалга оширишга руҳсат бермайдилар. Бу ўта нотўтри. Болаларни 3, 4, 5 ёшлитидан бошлаб бир ишни мустақил бажаришга ўргатиш лозим. Шунда бола нафақат мустақил қарар қилишга ўрганади, унинг тафаккури ўсиб дунёқараши кенгайди ва бошқартиш ишидан мамнунланиб, унда инсоний ғурур ривожлана бошлайди. Ушбу қолсин. Катта бўлганда ишлаб улгурад, деган фикр ўта нотўтри фикр бўлиб, болаларни ҳаракатсизликка лоқайдликка олиб келади. Болага нисбатан сохта севагини қўйиб, боласини ҳақиқатдан севаган ота-она унинг юлғуси бахти устида қайгуради. Фақат ва фақат мустақил фикр юритишга ўргатган бола чин бахтли ҳисобланади. Ҳамонки бу туйғу кимдандир ривожланмай қолган бўлса, биз берган тавсиялар ёрдамиде, албатта ўзида инсоний ғурурни пайдо қилиб олсин. Инсон ўзини ҳамма нарсага қолдирганини ҳис қилса, албатта унда қандайдир инсоний ғурур пайдо бўлади.

Ғурури бор кишининг келажатги бор ҳисобланади. Аммо бу ғурурни яннатта йўналтириб, мактабни, тайриқлик, жаҳлдорлик, қасоскорлик ва бошқа гайриижтимоий сифатларга айлантириб юбормаслик керак.

Болада инсоний ғурур бор экан, уни суэйтирмасдан, хар кўни, хар дамқида ижобий ишларни амалга ошириб, бу ғурурни озиклантириб турини лозим. Маргум бир вақт ўтганидан кейин, унинг инсоний ғурури маънавиятга айланиб, унда миллий ғурур пайдо бўлишига замин яратилган бўлади.

Ўзида ва болаларида миллий ғурурни шакллантириш учун ўсиб улғайиб, яшаб келаётган миллий худуднинг тили, урф-одатлари, анъаналарини ҳамда маданий ва маънавий меросини ўрганиши жоиз. Бу жараянда кишида шу миллат вақили эканидан мамнунлик ҳисси пайдо бўла бошлайди. Бу мамнунлик ривожлана бориб, миллий ғурурга айланади.

Демак, кишининг миллий ғурури бор деганда, ўзидаги инсоний ғурур заминиде, яшаб келаётган худуди туб ҳақлиқнинг урф-одатлари, анъаналари ҳамда маданий ва маънавий меросини яхши билган ҳолда, шу миллатта мансуб эканлигидан мамнун бўлиб, шу ҳолатидан фахрланилган ва миллати равнақи йўлида фидойиларча меҳнат қилгандан кишига нисбатан айтилар экан.

Шу ерда, миллий ғурур асгида фазилатми ёки куюрми? — деган савол пайдо бўлиши мумкин. Ахир, яқин ўтмишимизда, миллий ғурури кучли бўлганларни миллатчи деб, уларга салбий муносабатда бўлинган. Ҳаттоки миллий ғурури жўшиб, миллий мустақилликка интилганларни каттагон киши, баъзиларини кати ҳам қилганлар. Бу масала тўғрисида иккиланмасдан, катъий қилиб айтиш мумкинки, миллий ғурур зўр фазилат. У ижобий ижтимоий сифат ҳисобланиб, кишини ижтимоий фаолликка ундовчи асосий омиллардан биридир.

Аmmo, юқорида айтганимиздек, миллий ғурур фазилатига, бола ўз ихтиёри билан манфий нисбат бериб, уни миллий мактачқоқликка, ундан ҳам хушут, миллатчиликка айлантариб юбормаслиги керак.

Миллий ғурури бор бола, миллатини чин дилдан севиб, унинг равнақи йўлида тинмай филокорона меҳнат қилади. Хулуднинг миллий қаҳрамонлари, олим-фозилларини яхши билган ҳолда, уларга эргашиб, ўзини уларга тенглаштиришга астойдил ҳаракат қилади. Тенглаштириш оғизда эмас, унинг кундалик ҳаракатида ифодланади. Ўтан алломаю мутафаккурлар ва хозирги замон олимлари-ю, юртда ном қозongan одамларнинг килган ишларида ижодий ёндошган ҳолда, уларни тақрорлашга ҳаракат қилади. Шу билан у миллат равнақида ҳисса кўшиб, шу миллатнинг ҳақиқий вақили эканини исботлайди.

Миллатчи сафсатабоз эса, яшаб келаётган Хулуднинг урф-одатлари ва анъаналари (кўпинча керак бўлмай қолганларини ҳам) ҳамда уламою олимларини биллиб олиб, улар билан фақат мактабиб юради. Шунда ўзи миллат равнақида ҳеч қандай ҳисса кўшмай, фақат миллий ғурури бор кишиларнинг ижодий меҳнати билан фойдаланиб юради. Яна, мен шу миллат фарзандиман деб, керилиб ҳам кўяди. Бундай кўрук сафсата сотувчи миллатчиларнинг чин миллий ғурурга ҳеч қандай алоқаси бўлмай, улар муайян миллатнинг обрўйини тушириб юрадилар, холос.

Шу кундаги Ўзбекистон аҳолисининг маълум бир қисми, айниқса энгилларининг ичиди, балки ўзи билмаган ҳолда, миллий ғурурни миллий мактачқоқлик билан алмаштириб, миллатчилик кайфиятига йўл қўйиш ҳолилари учраб турибди. Бу ўта хавфли кайфият бўлиб, жамиятда миллатлараро ғавголларга олиб келиши мумкин. Натияжада юртда тинчлик йўқолади. Тинчлик бўлмаган жойда фаровонлик ҳам бўлмайди. Миллий ғурурни миллатчилик кайфиятига тойиб кетиш хавфи бўлиши билан бирга, унинг жамият тараққиётида жуда катта ўрни бор. Юқориди айтганимиздек, миллий ғурури бор одамда ижтимоий фаолликка ва ижтимоий ўсишга интилиш бўлади. Натияжада, бундай одам ҳам ўзига, ҳам жамиятга нафи тегалдиган талай ишларни амалга оширади. Шу билан бир каторда, миллий ғурури бор одам, яхши миллий урф-одатлар ва анъана-

ларини нафақат асраб авайлайди, уларни ўз ижоди билан бойитлади ҳам. Бу эв, жаҳон ҳамжамияти ичиди ўз миллатининг ўрнини белгилаб, бутун олимни бир хилликдан асраб қолади. Эътибор бериб кўрини-та, миллий мустақилликка эришганимиздан кейин, унутилиб кетган қанчадан-қанча урф-одатларимиз ва анъаналаримиз тикланмоқда. Уларга ижодий ёндошган ҳолда, улар янги мазмун билан бойитилмоқда. Шунинг натияжасида, Ўзбекистон жаҳонда маънавияти жиҳатдан энг нуфузли Хулудлардан бири бўлиб қолди. Бунга мисоллар келтириш ортқича. Чунки оммавий акборот воситалари, нашриётдан чиқётган китоблар бу ҳолдасани жуда яхши еритиб бермоқдалар. Буларнинг ҳаммаси халқимизнинг маълум бир қисмида миллий ғурур кучлигидан далолатлар.

Болаларда миллий ғурурни шакллантириш учун уларга муайян миллатнинг тарихий қаҳрамонлари, олим-фозиллари, авлиёо анбиёлари, уларнинг дунё маънавиятига, илм-фан ва маданиятига қўшган ҳиссалари қақдида маълумот бериш зарур. Шунда кимнинг виждони тоза, ўзи эса меҳнатга чанқок бўлса, унинг қалбида миллати юзасидан фахр пайдо бўлиб, миллатининг маънавий ва моддий бойлиқларини оширишга бел боғлайди. Киши миллатининг маънавий хазинасини бойитишга ва юрт фаровонлиги йўлида меҳнат қилишга киришибдики, билингики, унда миллий ғурур пайдо бўлган. Миллий ғурури бор одам Вернон Вульфнинг таракқиёт босқичларидати тўртинчи — «ижодий» деган босқичга етган бўлади. Шу ерда америкалик руҳшунос олим Вернон Вульфнинг таракқиёт босқичларини инсоний фазилатлар таракқиёти мисолида кўриб чиқайлик.

Доктор Вернон Вульфнинг таъкиллашича, бутун олам, шу жумладан унинг бўлагли ҳисобланган бизнинг талақтика ва унинг бир қисми — Кўеиш мажмуи, унинг элементли — Ер, Ернинг бўлақлари — табиат, унинг унсурли жамият, жамиятнинг унсурли одам ва унинг қисмлари — унинг жисми, руҳи, тафаккури ҳамда унинг фазилатлари ва умуман олганда, оламдаги барча нарса ва ҳодисалар олти босқич асосида ривожланиб ва тақомил топар экан. Куйида, мисол тариқасида, инсон фазилатлари таракқиётининг олти босқичини кўриб чиқамиз.

Биринчи босқич — жисмоний. Бу босқичда инсон ўзини ўраб турган моддий оламни ҳис этиб, уни идрок қилади. Бунда киши оламнинг физик хусусиятларини англаб етиб, ўзини тирик мавжудот сифатида ҳис қилади. Масалан, қаттиқ нарсани қомпоқдан, иссиқни совуқдан, овқатни бири-биридан ажрата олади ва ҳоказо. Унда баъзи бир қилги ва одатлар пайдо бўлгани билан, хали унда фазилат уекда турсин, тургун бир одатлар ҳам шаклланимаган бўлади. Бу кишининг боғаллик чоғига тўғри келади.

Кудратли сошилизм нураб, ўрнида бир қатор мустақил давлатлар пайдо бўлди. Хақиқий мустақилликка эришган мамлакатларнинг ривожини биринчи галда аҳолида ватанпарварлик туйғусини тарқиб тошганлик даражаси билан белгиланади.

Бугунги кунда ватанпарварлик алоҳида таълимий қадрият сифатида намоён бўлмоқда. Ватанпарварлик тарбиясини таълимнинг турли босқичларида амалга оширишда ўқитувчи-педагоглар билан бир қаторда, баъдий адабиёт таълимий восита бўлиб хизмат қилиши илмий жиҳатдан асосланган.

Президентимиз асарларида ватанпарварлик — Ватанга муҳаббат, миллий ва умминсоний қадриятларни хурмат қилиш; ҳар бир инсоннинг ўз кучига ишончи ва бутун жамиятнинг бирдамлиги; ўз мамлакатини тарихига алоқадорлиги ва келажакга учун масъулиятини ҳис этиши; ўзини элга бағишлаган, уни улугловчи ҳар бир инсоннинг муваффақияти, ўз Ватанига содиқлигида яққол намоён бўлиши жонли мисоллар ёрдамида кўрсатиб ўтилган. Ватанпарварлик миллий-маданий меросини ўзлаштириш, юксак миллий турурга эга бўлиш, миллий маданиятга хурмат билан қараш ҳиссини тарбиялаш орқали вужудга келади. Ўқитувчи ва педагоглар бунини яхши билишлари ва шундай буюк вазифани адо этишга тайёр бўлишлари лозим.

Ўзбекистон Республикаси Қадрлар тайёрлаш миллий дастурида, ўзига ўқитувчиликни касб қилиб танлаганларга миллий тажрибанинг таҳлили ва таълим тизимидаги жаҳон миқёсидаги ютуқлар асосида тайёрланган юксак умумий ва касб маданиятига иккундай ёндошиб, ижтимоий ва сиёсий ҳаётда фаол, истиқболли вазифаларни илгари суриш ва ҳал этишга қодир кадрларнинг янги авлодини шакллантиришга йўналтирилганлиги кўрсатиб ўтилган.

Ижтимоий ҳаётда педагогик жиҳатдан ватанпарвар мутахассисларни шакллантириш учун, энг аввало, уларга ўзбек халқининг бой маънавий ва маданий мероси ва қадриятларини сингдириш, уларнинг теран назмун-моҳиятини англаштириш талаб этилади. Қадрлар тайёрлаш миллий дастур моделини ҳаётга татбиқ этиш миллий ва умминсоний қадриятларни ўйғунлаштирган ҳолда таълим олувчиларга етказишга мўлжалланган, бу эса, ўз навбатида, ватанпарвар авлодини тарбиялашда муҳим омил бўла олади.

Шу сабабли, ёш авлодга ўз яқинларига, жонжон ўлкага нисбатан муҳаббат ҳис-туйғусини ривожлантириш — ўқув муассасаларининг ватанпарварлик руҳида тарбиялаш соҳасида бажариладиган ишнинг муҳим йўналишларидан биридир. Тўғилиб ўсган дёнга меҳр-муҳаббат туйғуларини тарқиб тоштириш — ватанпарварлик руҳида тарбияланганинг

муҳим қисмларидан бири. Ана шу ҳис-туйғуларга тавниб, олға боравериши зарур. Болалар билимларни эгаллай бошган сари, мактаб уларни оила Илганига муҳаббат туйғулари руҳида тарбиялаши, бу Ватанни бошқа мамлакатлардан афзалликларини кўрсатиб бериши, ўз Ватанининг ўзиникини ҳимоячиларини камол тоштириши керак.

Болаларни ўз Ватанининг меҳнат ва жанговар ўтмишига муҳаббат руҳида тарбиялаш — муҳим вазифадир. Ўтмишнинг олижаноб анъаналарида юртимизнинг шухрати ва қудратини ошириш йўлидаги интилиш тарғиб толади.

Ўқув муассасалар ўз куч-тайратини болаларнинг ватанпарварлик туйғуларини Ватан бахт-саодати йўлидаги фойдали ишларда ўз ифодасини топишга сарф қилади. Бошқа бир вазифа — ўз мамлакатини ҳимоя қилишга шай бўлиб туриш руҳида тарбиялаш вазифаси ҳам шу билан боғлиқдир.

Ўқув муассасаларининг болаларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш соҳасидаги бутун иши, Ватанга муҳаббат туйғусини тарғиб қилиш, номуна кўрсатиш, талаба ва ўқувчиларнинг хатти-ҳаракати ва фаолиятини уюштиришни ўз ичига оладиган тарбия воситаларининг бутун бир тизимини натижасидатиғина тарқиб топиши мумкин.

Ўқув жараёни болаларда ватанпарварлик туйғуларини тарбиялашда жуда катта аҳамиятга эгадир. Ўқувчи-талабалар дарсларда Ватанимизнинг ўтмиши ва Ҳозирги ҳаётини ўрланадилар, фан, маданиятнинг энг яхши намунадалари билан, меҳнат қахрамонлари билан танишадилар. Билим ватанпарварлик ҳис-туйғуларини ўй-отишининг энг муҳим заминидир. Ўқув жараёни Ватан ҳақида билим хосиг қилиш манбаидир.

Ана шу билимлар асосида Ватанга муҳаббат туйғуларини тарқиб толади ва мустаҳкамланади. Болангич синф ўқувчилари баъзан ўз ватандари тўғрисида старли тасаввурга эга бўлмайдилар. Уларнинг кўлилари Ватан деган сўзни ўзлари яшаб турган жой маъносиде тушунадилар. Бундай тасаввур давлат сифатидаги Ватан тўғрисида чуқурроқ тасаввурни тарқиб тоштириш учун болангич тушуғна бўлади. Ўқитувчилар ўқув материалининг характерига қараб бу ишни турли йўллар билан бажарадилар.

Пайдо бўлган тасаввурларни кейинги дарсларда аниқлаш ва чуқурлаштириш керак бўлади. Шундай қилганда болалар қайси мамлакатда яшаётганларини аниқ билиётганиа қолмай, бу мамлакатнинг тарихи, улутворлиги, қудрати билан, ҳаётининг турли соҳаларида эришган муваффақиятлари билан ҳам фахрланадилар. Шу қилдаги дарслар олижаноб ватанпарварлик туйғуларини тарбиялаш манбаи бўла олади.

Ватанпарварлик тарбиясининг савияси дарсликлардаги ўқув материалларнинг мазмунига ҳам кўп жикатдан боғлиқдир. Мамуар адабиётлардан парчилар келтириш, кинофильм ва дисклардан, суратлардан фойдаланиш йўли билан бу материалнинг болаларга таъбирини кучайтириш мумкин.

Болаларнинг ватанпарварлик руҳидаги фаолиятини уюштириш — юсак тўғу ва кечинмаларни пайдо бўлиши ва мустахкамланиш учун манбадир. Масалан, баъзи ўқувчилар уруш қахрамонлари ҳақидаги асарни ўқигандан кейин номвағу қахрамонлар тўғрисида билим хосли қилдилар ва болаларда бу қахрамонларнинг ноғларини билиб олишга ҳавас ўйғонди. Ўқувчиларга армия сафида хизмат қилган ҳамкишлоқ ҳамшахарлари билан хат ёзиш туришини таклиф этиш мумкин. Ўқувчилар ана шу хатлар ёрдамида хозирги Муस्ताкил ўзбекистоннинг Куролли Кучлари тўғрисида кўп нарсани билиб оладилар, бу армиянинг ўтмиши ва хозирги ҳаёти ўрғисидаги боғланишни аниқлаб, Куролли Кучларимиз билан фахрлана оладилар.

Ватанпарварлик руҳида тарбиялаш учун ўлкани ўрганиш ишидан, меҳнат ананаларини ўрганишдан, турли жамиятлар фаолиятида катнашишдан кенг фойдаланиш мумкин. Ўлкани ўрганиш иши турли йўналишларда уюштирилиши мумкин. Жонажон ўлканинг тарххий ўтмишини ўрганиш — ана шу йўналишларнинг энг муҳимидир. Бу ишнинг таълим-тарбия жикатидан аҳамияти шундан иборатки, болаларнинг ўзлари уруш қахрамонларини топадилар, улар билан учрашувларни ташкил этадилар, хат ёзиш тўрадилар, жангвар шухрат талбирлари ва музейларни уюштирадилар. Музейларнинг иши болаларда чуқур эмоционал кизикиш туғдиради ва юсак ватанпарварлик туйғуларини уйғотиш ҳамда ривожлантириш учун кўлай негиз бўлади.

Харбий Ватанпарварлик жамиятларининг фаолиятида болаларни катнаштириш тарбиявий жикатдан катта имкониятлар очиб беради. Куролли Кучларнинг жангчилари билан учрашдиш, мактаб жамоасининг харбий кизмлар билан дўстлиги, харбий кизмларга бориб туриш, жангчиларнинг ҳаёти ва ўқиши билан танишиш, харбий ватанпарварлик руҳида тарбиялаш соҳасида биргаликда бажарилдиган ишларнинг баъзи шакллари шулардан иборат.

Болаларнинг маданий ёлғорликларни муҳофаза қилишдаги иштироки ҳам мактаб тарбия ишининг мазмунини анча бойитга олади.

Ота-боболаримиздан қолган меросий аъналадардан бири — ўзи туғилиб ўсган Ватанига, хонадонига, эл-улусига чексиз иззат-эҳтиром туйғусидир. «Ўзга юртнинг султони бўлгандан кўра, ўз юртнинг талоси бўл», деган гаплар ҳам донолардан қолган. Аждолларимиз ўз

юртларининг чинакам фидойилари, ўз ватандошларининг муҳибу мураббонлари бўлганлар. Киндик қонлари томган тулрокнинг бир наганини ўзга юртнинг олам-олам бойлигию беҳисоб зарфарига алмаштиришнинг аниги. Бу одаг ўзбек халқининг қон-қонига сингиб кетганки, у ўз ўшисини ҳеч қачон ўзгаларнинг қасру қошоналарига алмаштиришга риво қўрмайдди, «Она юртнинг — олтин бешиниги», «Ўз уйим — ўлан ривон қўрмайдди», «Она юртнинг — олтин бешиниги», «Ўз уйим, хонадоним», дег бор меҳру муҳаббатини ўз юрти, ватани, уйи, хонадонини қонига улашиб, тох тўқлик бўлсин, тох йўқлик бўлсин, шукр қилиб қилдиради.

Мана бу фазилатни Ватанини севиш, ватанпарварлик дейилади.

Ўзбек халқ оғзаки ижодида фольклорнинг катта-кичиқ жанрларида, ичин митти мақоллардан тортиб йирик эпик асарлар — қахрамонлик, шикой, романitik достонларда бош мавзу юртсеварлик оҳанглари бўлиб қолган. Дарҳақиқат, Ватан йўлида фидойилик кўрсатиш фазилати ва қалқ характери, у тарбиялаган баҳодирлар хатги-ҳаракатларида алоҳида кўтга ташланади. Фольклор намуналарида таъкидланишича, бир сиким муқаддас она тулрок ўзек ўлкага отланган баҳодирни ҳатто шунокор учиб ўтолмайдиغان тоғлардан, асов дарёлардан, қуш учса қаноти, одам юрса оёти қуядиган чўлу саҳролардан олиб ўтади, душманларнинг қаммасидан сақлаб қолади, максалда етказадди ва она юртга соғ-омон қайтаради.

Ўзбек халқ достонларида она дийрнинг бебаҳо тимсоли яратилган, уларнинг гоъвий мазмунини янада чуқурлаштирган. Достон қахрамонлари учун она дийрдан ортик муқаддас жой йўқ, улар ўз юртлари иштиёқда ёнадилар, азиз юртнинг бир қаринчери, бир сиким тулроғи учун жон олиб, жон берадилар. Бу хусусият, айниқса, «Гўрўгли» достонига жуда кучли намён бўлади. Халқ баҳодир Гўрўгли тилидан шундай дейди:

Юртга душман кўз олайтирса,

Қараб турмас йитгининг марди.

Бу термадаги гоъ «Гўрўгли» туркумидаги достонларнинг бутун моҳиятини белгилайди, дейиш мумкин. Уларда яратилган афсонавий Чамбонг эли тимсолида кенг маънодаги дийр — юрт образи ҳар томонлама муқаммал яратилди. «Гўрўгли» достонининг асосий мавзуларидан бири — юртсеварликни чуқур очнишга қаратилгандир. Шу она юрт образи орқали бахшилар қилларда ватанпарварлик, юртни чуқур сева олиш туйғуларини шакллантириб, уларни тобора ривожлантиргандилар.

Халқ мақолларида ҳам бу гоъ ўз аксини топанлигининг гувоҳи бўламиз:

«Булбул чаманни сева, Одам — Ватани», «Она юртинг омон бўлса, Ранги-рўйинг сомон бўлмас», «Элдан айрилгунча, жондан айри», «Ўзга юртинг дангиллама саройдан, Ўз юртингнинг кулбаи ваифо-бойнинг ўзи бой», «Юрт билан бўлган етар муродга, Юртдан айрилган қолар уятга».

Халқ оғзаки ижоди асарларида энг таъсирли, энг ширин сўзлар Ватани севадиган, унинг ташвишини ўзининг ташвиши, унинг қувончини дар парадланида, энг ёмон сўзлар ва қора бўёқлар салбий образларга нисбатан қўлланди.

Халқ назидида ҳар қандай гуноҳни кечириш мумкин-у, аммо Ватани хонинни кечириб бўлмайди.

Боболар айтдиларки:

— Ўз Ватанини севаган одам — ёмон одам.

Кимда-ким ўз она дийрининг заминини оқар суварини, кимсасиз чулларини дала-дашларини қалбдан сева олма, ундай одам кам бўлмайди, кишилар. Вақти келиб унга хатто бир қарич ер ҳам, кафан ҳам бўрмайдди. «Бир сиким она ер тулроғи бир ховуչ олтиндан киммат», — деб бежми айтилмаган.

Ўз ватанингни, миллатингни севолаган, уни қадрлай олсанг, ўзгалар юртинни ҳам сева оласан. Ўз уйинг, ўз кишлотинг, ўз шаҳринг, ўз она-бўла оласан.

Кишиларимиздаги она-Ватанини севиш, унинг йўлида фидойилик кўрсатиш туйғуси, айниқса фашизмга қарши уруш даврида бутун дун-ўзбек ўғлонлари фашист қаллаксарларига қакшатқич зарба бериб, чек-абдий шарафга бурқадилар.

Ватан туйғуси ҳар кимнинг қонига она ағласи, болаликда эшитган шеър, кўшиқлари билан қиради. Ватанпарварлик туйғуси гўдакликдан бошлаб шаклланса, у сўнги нафасгача боқий бўлади. Ватан ва ватанпарварлик ҳиссини, миллат туйғусини ҳар бир ўзбек фуқароси чуқур ан-факрланиши лозим.

Ватанпарварлик — бу Ватанимиз халқига, унинг анъаналарига, тили ва маданиятига мухаббат ва ҳурмат билан қараш ҳамда уни ривожлантиришга ўз ҳиссасини қўйиш, унинг ҳақиқий жонгуяри бўлишидир.

Ватанпарварлик — бу Ватан олдидаги масъулият, миллат манфаати билан ишлаш, Ватан тараққиёти, миллат обрўсига обрў қўйиш, унга фойда келтириш, фидойилик, халқлик билан меҳнат қилиш, халқнинг шон-шувурини ва манфаатини ўйлаш, инсонпарвар бўлиш демакдир.

Она юрт тулроғи шу қадар муқаддаски, уни дунёдаги ҳеч нарсага қийинлаш бўлмайди. Ночору ноилжликдан охирти чора излаб, ўзга юрт-парта бош олиб кетган юртдошларимиз бизлардан анча бой, фаровон аниқлашар-да, барибир ўша бойликлардан келган бахту саодатнинг бир чек-чеги ва келтик эканлигини чуқур хис этиб туралдилар. Бу ўз она-ватанининг бир сиким тулроғига зорлик, қачон бўлмасин ўзи учирма бўлган хонадо-нига қийиб, ўз тулроғига қориниб кетиш илмижидир. Ватан шу қадар қадим, шу қадар муътабарки, ундан бир қалам йироқ кетган киши буни қачон билди.

Ватандан узоқда — буёқ империяни вужудга келтирган, шохлик салт-натини напшъу намо сурган Захириддин Муҳаммад Бобур она юрти Анди-жонни доқал бир бор кўриш орзусида ҳасрат-наломатлар чекиб оламдан кўч юмгани бўлса, эл севаган шоир Фурқат қиндик қони тўкилган Қўқондан йироқ илаш азобини шундай таърифлайди:

Фигонжим, гардиши даврон, айриди шах суворимдин,
Фамим кўп, эй кўнглиг, сен беҳабарсан оху зоримдин.

Алашган ит қаби Фурқат қачан боргум, билдирмасман,
Қачон бўлгайким, тошгаймен хабар ёру дийримдин.

Ватан меҳри, ватан ишқи шу қадар буёқ. Унга бўлган меҳр ин-сон қалбига шу қадар муқим ўрнашганки, ҳеч қандай қуч бу туйғунини ўрлик билан сикиб чиқаролмайди. Хуsusан, бизнинг ақлодларимизда бу туйғу кўнгли тубида жуда чуқур томир ёйган. Уларнинг ақлодлари қис-обданмиш бизларга ҳам бу туйғу чуқур сингиб кетган. Ватанимиз ўзбекистонни севадиган, чунки уни севамай бўлмайди. Унинг тарихи, та-биати, одамшаванда халқи бундай хис-туйғунини тинмай озиклантириб ту-риди.

Ватан — буёқ ва улғу тушуғунча. Уни қанчалик таърифласак, тараннум этсак ҳам қамлик қилади. Ватан нафақат қиндик қони тўкилган маскан, балки онадек муқаддас заминдир. Ватан киши ёки ақлодлар туғилиб ўсган ни қимол тошган жой. Бироқ шахс улғайган сари, унинг Ватан ҳақидаги тушуғуси ҳам тобора кенгайиб бораверади. Натижанда тили, эътиқоди, урф-одатлари ва миллий хусусиятлари бир бўлган ақлодлар илашган жуғрофий муҳит Ватанини ифодалайди.

Ҳозирда бир юз ўттиздан ортик миллат ва элатлар муस्ताқил ўзбекистонни ўз Ватани деб билишади. Чунки ўлкамиздаги барча миллат

Ва эълатларнинг икжтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ва ҳуқуқий имкониятлари муҳайё этилган. Шу боисдан ҳам, Ватан бир жой, замин, ўлкада истикомат қилётган фуқароларни, уларнинг миллатидан қатъи назар, бирлаштирувчи икжтимоий туйғулар. Яъни, халқимиз айтганидай, «Туғилган чамиз яшаётган шу Ватанни, унинг равнақини янада юксалтиришдек маъсулиятли вазифани теран англаб етмоғимиз зарур. Ҳақиқатдан, Ватан муқаддасдир, унинг қадрини билмоқ керак.

Ҳазрати Алишер Навоий Ватан тўғрисида қуйидаги фикрларни билдириганлар:

Гурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,

Эл анга шафқу меҳрибон бўлмас эмиш,

Олтин кафас ичра гар қизил гул битса,

Булбулга тикандек ошён бўлмас эмиш.

Бобомиз Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг Ватан соғинчи билан ётган ғазалида:

Толе йўқки жонимга бағоллиғ бўлди,

Ҳар ишнинг айбалим хатолиғ бўлди,

Ўз ерни кўйиб Хинд сори юзландим

Ё раб! Нетайин не юз қаролиғ бўлди.

Абдулла Авлоний ҳам Ватанни мадҳ этиб, қуйидагиларни айтган:

Сенинг исминг бу дунёда муқаддасдир,

Ҳар ким сенинг қадринг билмас – ақли пасдир.

Сенинг туйғуни бошларга савдо солур.

Сенинг дардинг бошқа дардди тортиб олур.

Академик Ғофур Ғуломнинг 1936 йили ётган «Бари сеники» шеъри она Ватан – Ўзбекистонга муҳаббат ва садоқат низоҳидан иборат:

Мунча ҳам чиройлисан, азиз Ватаним,

Боломдай минг кўз билан севар баданим.

Сенсен аввал-охир, сенсен севганим,

Жоним, юрак коним, ҳатто шу таним

Бир бутун ҳолида бари сеники.

Лоладан пайандоз ҳар бир қадамда,

Узлуксиз қулгилар доим даҳанда.

Олтин тушроғингни ўлганим дамда,

Нафасинг сезилур эди баланда,

Гул, сунбул, чаманда бари сеники.

Баланд-баланд тоғларинг минг пиллағоя,

Арчадар бахт бошига ташлаёсан соя.

Шеър ўқий, шеър тўқий билан хикоя...

Сен минглаб азамат, ботирга доя,

Арслон йиғитларинг бари сеники.

Алломадар дилининг низоҳини ифодаловчи бу мисраларни ёд билмоқ даркор. Агар она Ватан, Худо кўрсатмасин, қандайдир отир қулларни боинини кечираётган бўлса, ҳар бир ватанпарвар, мард инсон бундай қуларда унга мадор бўлиши лозим. Ватанга садоқат ва она ерга муҳаббат қарилмас туйғулар.

Қолларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда мураббий ўқитувчи ва педагоглар етакчи аҳамиятга эга деб айtilди. Бўлажак ўқитувчиларни ялтиларварлик руҳида тарбиялаш учун: а) уларга маълум фалсафий катэгориялар билан боғлиқ умумметодологик ёндашулар – педагог идрокки ва филологияни ривожлантириш назарияси, педагогик жараяни бир бутунлик деб билиш, унинг унсурларининг ўзаро узвий алоқадорлиги, назария ва амалиёт бирлиги ҳақидаги билмилардан хабардор бўлишлари; б) ўқув жараянига мажму сифатида ёндашув, замонавий билим асослари, умуминсоний ва миллий қадриятлардан фойдаланиш йўлларини ўзлаштирган бўлишлари; в) қолларга тақдим этилаётган ватанпарварликка оид билимларнинг ахлительлиги ҳақидаги ёндашувни англашлари; г) қолларни миллий-маънавий қадриятларни идрок этишларига кўмаклашадиган усул ва усулларни танлай билишлари; д) қолларга ватанпарварликнинг моҳиятини очиқ берилш йўлларини билиши; е) ватанпарварлик билан бошқа фазилатларни узвий боғлиқлигини сезиши; ж) қолларнинг маънавий дунёқарашларини ривожлантиришга хизмат қиладиган дидактик воситалардан фойдалана олиши шарт бўлади.

Толерант ва инсонпарвар

Толерантлик ва инсонпарварлик фазилати, кишининг ижобий икжтимоий сифатларидан бўлиб, жаҳонда тинчлик ва халқлараро тотувликни ўрнатилш, умумжаҳон икжтисодийтини тараққий эттириш, пировардда ер юзида фаровон ҳаёт ўрнатиллишининг асосий омилли ва гарови бўлиб хизмат қилади.

Толерантлик, ер юзидagi турли миллат ва ирқларга ҳамда динларга мансуб кишиларнинг халқаро бирдамлиги, уларнинг бир-бирларини тушунишлари ва ўзаро ишончининг заминидa хосяи бўлади. Жаҳонданги барча миллат ва элаларнинг маданиятлари, кадриятлари, билим ва технологияларининг ўзаро сингиб боришининг асосидир.

Чунки хар кандай миллий маданият ўзаро таъсири ва алоқаларсиз ривожланмайди. Тарихда объектив ва субъектив сабабларга кўра, ўзаро таъсирдан маҳрум бўлган маданиятларга кўшмаб мисоллар келтириш мумкин. Бирок, уларнинг ҳаммаси тараккият давомидa юзата келган муаммоларни ўзаро таъсир ва алоқаларсиз хал этолмагайликлари ҳам маълум. Ўзаро алоқалар аҳамиятини инкор кишида давом этган маданиятлар умумини тараккиятдан орқадa қолиб инкирозга юз тутади⁸⁷.

Маданиятларнинг ўзаро таъсири мураккаб жараён бўлиб, унга тортилган томонлар куйидатиларни хисобга олишлари лозим:

— Маданиятлар ўзаро таъсирининг асосий шарти, уларнинг тенг хужуқчилигидир. Ўзаро алоқаларга киришувчи томонлар ўртасидa тенглик бўлмаяс экан, тўлақонли мулоқот ўрнатиб бўлмайди. Буни яқини ўтмишимизда, 15 иттифокдош республикалар мисолидa кўрдик. Бу республикалардаги маданий ривожланиш, рус маданияти томон отиб кетиши билан изоҳланади.

— Маданиятларнинг ўзаро таъсири кўлами жихатидан этник, миллий ва цивилизациявий даражаларга бўлинади. Этник ўзаро таъсир этносларнинг истижкомат килаеттан минтака ёки моддий маданият умумийлиги, этноконфессиявий ва тиллар ўртасидagi алоқалар асосидa вужудга келади. Миллий даражада, умумий хўжалик фазолиги ва давлат-сийсий тартиб-борлиқдаги сохиоамаллий алоқаларидан вужудга келган макон ва замондаги кенг кўламли бирлигидир⁸⁸.

— Маданиятлар ўзаро таъсирининг самараси дарров намоян бўлмайди, балки бу жараён узок вақт талаб этади ва хар дом хам ижобий натижа билан тутамаслиги мумкин. Зеро, бундан томонлар бир хилдa манфаатлор бўлмаса, муносабатлар расмий тус олади ва алоқалар фольклор даража-сидан ўтмайди.

— Маданий ўзаро алоқалар канчалик мураккаб кечмасин, охири-оқибатда, унинг иштирокчиллари учун фойдалир. Маданиятлар мулоқот жараёнида ўзидagi янги кирраларни очади, ички имкониётларини кенгайтиради. Маданиятлар ўртасидa маълумотлар алмашуви жараёни юзата келади, Улар умумбашарий жараёнларга кўшилади.

⁸⁷ Ерасов Б. Социальная культура. — М.: 1996. С. 419-420.
⁸⁸ Ушп минба 425-б.

Маданиятларнинг ўзаро таъсири хар кандай ижодий жараёнда бундан каби бир канча боскичлардан ўтади. Ўзаро таъсир дастлабки боскичда кишида жўшқин таасуротлар, уларнинг истижоблиги ишонч вужуд юзата келади. Лекин тез орада кишидаги жўшқинлик сўниб, ўзга асраб турмуш тарзи ва кадриятлардаги тафовитлар таъсирида тушкунлик бозил алмашади.

Толерантликнинг акси миллатчилик, махаллийчилик, ирқчилик, этноративчиликдир. Яна кайтарипта тўтри келади, миллатчилик, махаллийчилик, ирқчилик ва шунга ўхшаш бошқа файринсоний сифатлар бўлиб, дунёда миллатларро, халқларро, ирқларро можароларни ва барча турдаги урушларни келтириб чиқаради. Ер юзидa бўлиб ўтган минтаб урушлар, миллиардлаб курбон бўлган халқларнинг сабабчиси миллатларро, ирқларро, инчунун давлатларро урушлардир. Миллатчилик ва ирқчилик деган файриижтимоий сифатни ўта қора буюклар билиб тасвирлашмининг боиси, кейинги вақтларда худудимиздаги баъзи чала миллатлар томонидан миллатчилик унча ҳам ёмон хислат эмас, деган фикрлар нехор этилаётганлигидандир. Тақрор айтаманки, миллатчилик ва шунга ўхшатган салбий ижтимоий сифатлар жуда катта кусур. Миллий турур фазилат бўлса, миллатчилик — юлпат. Миллатчилик ва ирқчилик натижасида дунёда хотиржамлик йўқолади. Бунга мисоллар жуда бисёр. Икки Шарқдаги Фаластин билан Исроил, Ливан билан Сурия, Жанубий Америкадаги Хиндистон билан Покмстон орасидagi ва Шимолий Кавказдаги урушлар бундан гувоҳлик бериб турибди.

Тарихта назар ташлайдиган бўлсак, кайси хулудда миллатларро товулик хужм сурган бўлса, шу ерда тараккият, шу ерда фаровон ва бахтли келгин кўрса бўлади. Каердаки миллатларро, ирқларро ва давлатларро можаро бўлиб урушлар бўлса, шу ерда харобалик, камбағаллик, шу ерда тушкунлик. Чунки уруш факат ўлим, ғамгинлик, бахтсизликни олиб келувчи нарса. Тинчлик эса, унинг акси, тинчлик бўлган жойда ривож, фаровон ва бахтли хаёт, у ерда кўтаринкилик, бойлик бўлади. Чунки тинчлик бу дўстлик, тараккият бахт-саодат.

Нисоният тарихи турли миллатлар, ирқ ва элалар орасидa иктивсодий, ийсений ва маданий-маънавий алоқалар ўрнатилиб, уларнинг тобора мустаккамланиб бориши жараёнидир. Мазкур муносабатларсиз эса ижтимоий тараккият амалга ошмайди.

XV аср охиридан бошланган буюк географик капифистлар, саноят тараккиети, фан ва техника сохасидagi оламшумул иктиролар давлатлар ва халқлар орасидa бекияс даражада кенгайган иктивсодий ва сийсий, маданий ва маърифий ҳамда маънавий алоқаларнинг жадаллашувига олиб келиди. Бу халқаро алоқалар миллий онг ва ўз-ўзини англаш, миллий озод-

лик ҳамда мустақиллик ғояларининг шаклланиши ва тарқалишига олиб келиди. Бу эса, ўз навбатида, илм-фан ва техника, маданият ва маърифий соҳаларидаги ютуқларнинг айирбошланишига кенг йўл очиб берди.

Мустабид шўролар тузуми даврида толерантлик байналмиллатчилик деган ном олиб, бир томонлама талқин қилинди. Фақат ишчилар синфи, унинг партияси, мафкураси ва сиёсатининг асосий тамойилларидан бири социализм ва коммунизм «ушунқурашдаги бирлиги деган маънода тушунтирилиб, бунда «пролетар интернационализм» тина кўзда тутилди. Ҳақиқатан ҳам ўйлаб кўриниб, ақир жамият фақат ишчи ва деҳқондан ташкил топмаган-ку. Ҳар қандай жамият ўта мураккаб ички тузилмасига эга бўлиб, уларнинг таркибига нафақат ишчи ва деҳқонлар, зиёлилар ва менежерлар етакчилари, савдогарлар, бошқарув хизматчилари (менежерлар) ва бошқалар кирди. Шу кунга келиб жамият ҳаётида ишчи ва деҳқондан кўра, хизмат кўрсатиш соҳасида ишлайдиган ходимлар, зиёлилар ва менежерлар етакчилик қилмоқда. Жамиятнинг бундай ривожланиб кетишини кўра олмаган коммунизм раҳамолари пролетар диктатураси (хоқимлигини) илгари ўринга кўйгандар. Бу уларнинг кулфати бўлиб, охири-оқибатида бу ғоялар асосланган жамият ўз-ўзидан нураб кетди. Аслида байналмиллатчилик (толерантлик) умуминсоний ҳодиса бўлиб, барча халқлар ва мамлакатларнинг тараккиёт сари ҳаракатининг, мустақиллик ва миллий озолишқа интилишининг ғоят зўр омилдир.

Шу ерда тавқиллаб ўтишимиз лозимки, байналмиллатчилик коммунизми дохийлари томонидан илгари сурилган ғояга ўхшаб жамият тараккиёти бориб-бориб миллатларни аралашиб кетишига ва ер юзиде ягона ёки бир неча миллатни таркиб топшига олиб келади, дегани эмас. Толерантлик — халқлар ўз-ўзини англашлари натижасида миллий онгни тараккий этиши ва миллий мустақиллик ғояси асосида сиёсий мустақилликка эришиши, шу билан бир каторда, ўзинга ўхшаган бошқа миллий давлатлар, динлар, халқлар, ирқлар мустақиллигини ҳурмат қилиб, улар билан ўзаро дўстона алоқаларни ўрнатиб, илм-фан ва маданият ҳамда техника соҳасида эришилган ютуқлар билан айирбошлаш жараёнини йўлга қўйишидир.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, ўз ички ва ташқи сиёсатида толерантлик ғояларига содиқ тарзда жаҳондаги барча халқлар ва миллатлар билан дўстона алоқаларни ўрнатиш ҳамда ривожлантириш йўлидан бормоқда. Ўзбекистон Республикаси илгир мамлакатлар билан барча соҳаларда ҳамжиҳатлик, ҳамкорлик ва бирдамликни барқарор этиштиришга интилимоқда, халқларо муносабатларнинг умум тан олган қонди ва тамойилларига риоя қилмоқда. Мамлакатда барча фуқароларнинг, улар миллати, дини, ирқилан қатъи назар, ўзаро ишончи ҳамда бирдамлигини мустаҳкамлаш, миллий-маданий неъматларни ўзаро сингиб кетиши юзла-

ганини илгир сиёсат юритилмоқда. Ўзбекистонда жами 130 дан ортиқ — рус, украин, белорус, козок, кирғиз, уйғур, озарбайжон, татар, коракалпоқ, лезгин, немис, корейс ва бошқа халқларнинг вилоят ва республика миллий маданият марказлари ташкил этилган. Бу марказларда барча эл-элатлар ва миллатларнинг маънавий юксалиши учун тенг имкониятлар яратилган. Бу аниқланилармиё, Ўзбекистон Худудининг ичида ҳукм сурётган толерантлик кайфиятини ифодалайди, ҳолоқ. Бундан ташқари Ўзбекистон, бошқа ўлка ва яқин хорижий мамлакатлар билан ҳам узвий алоқалар ботлаб, қаваро толерантликни яна ҳам ривожлантириб бормоқда. Бундай қуръани толерантлик, Ер юзиде глобаллашу в жараёнларини жадал суратлар билан тараккий этиб бораётган бир даврда алоҳида аҳамият қасб этади.

Президентимизнинг «Оқсак маънавият — енгилмас куч» асарларида глобаллашу в жараёнлари тўғрисида қуйидаги фикрларни билдирганлар:

«Ана шундай глобаллашу в феномени хақида тапирганда, бу атама бугунги кунда илмий-фалсафий, ҳаётий тушунича сифатида жулда кенг маънони англайтишини тавқиллаш лозим. Умумий нуқтаи назардан қараганда, бу жараён мушлако янгича маъно-мазмундаги хўжалик, иқтисомий-сиёсий, табиий-биологтик глобал муҳитнинг шаклланиши ва шу билан бирта, маъжула миллий ва минтақавий муаммоларнинг жаҳон миқёсидаги муаммоларга айлантриб боришини ифода этмоқда.

Глобаллашу в жараёни ҳаётимизга тобора тез ва чуқур кириб келётганининг асосий омилли ва сабаби хусусида тапирганда шунли объектлардан олиш керак — бугунги кунда хар қайси давлатнинг тараккиёти ва ривожли нафақат яқин ва узок кўшнлар, балки жаҳон миқёсида бошқа минтака ва худудлар билан шундай чамбарчас боғланиб бораптики, бирон мамлакатнинг бу жараёндан четда туриши иқобий натижаларга олиб келмаслигини тушуниш, англаш қийин эмас.

Шу маънода глобаллашу в — бу аввало ҳаёт суръатларининг бекиёс даражада тезлашуви демақдир.

Хар бир иқтисомий ҳодисанинг иқобий ва салбий томони бўлгани сингари, глобаллашу в жараёни ҳам бундан мустаъсно эмас. Хозирги пайтда унинг ғоят ўткир ва кенг қамровли таъсирини деярли барча соҳаларда кўриш, хис этиш мумкин. Айниқса, давлатлар ва халқлар ўртасидаги интеграция ва ҳамкорлик алоқаларининг қучайиши, хорижий инвентациялар, капитал ва товарлар, ишчи қучининг эркин ҳаракати учун қуввийликлар вужулда келиши, кўшлаб янги иш ўринларининг яратилиши, замонавий коммуникация ва ахборот технологияларининг, илм-фан ютуқларининг тезлик билан тарқалиши, турли қадриятларнинг умуминсоний негизда уйғунлашуви, цивилизацияларо мулоқотнинг янгича сифат қасб этиши, экологтик офатлар пайтида ёрдам кўрсатиш имконият-

ларининг ортқиши – табиийки, буларнинг барчасига глобаллашув туфанди эришилмоқда»⁸⁹.

Бу ҳодиса, одамларда толерантлик туйғусини уйғонишига олиб келади. Президентимиз айтганларидек, глобаллашувни, инчунун толерантликнинг ҳам икки томони бор. Бу тўғрида Ислом Абдуғаниевчи ўз китобларида куйидагича ёздилар:

«Айни пайтда ҳаёт ҳақиқати шуни кўрсатадики, ҳар қандай тараққиёт маҳсулидан икки хил мақсадда – эзгулик ва ёвузлик йўлида фойдаланиши мумкин. Агарки башарият тарихини, унинг тафаккур ривожини талдрий равишда кўздан кечирадиган бўлсак, ҳаётда инсонни камолотга, юксак марраларга чорлайдиган эзгу ғоя ва таълимотлар билан ёвуз ва зарарли ғоялар ўртасида азалдан кураш мавжуд бўлиб келганини ва бу кураш бугун ҳам давом этаётганини кўрамиз.

Бугунги кунда замонавий ахборот майдонидagi ҳаракатлар шу қадар тизилган, шу қадар тезкорки, энди илгаридек, ҳа, бу воқеа биздан жуда ошисдан оз берибди, унинг бизга алоқаси йўқ, деб бешарво қараб бўлмайди. Ана шундай қайфитга берилган халқ ёки миллат тараққиётдан юз йиллар орқанда қолиб кетиши ҳеч гап эмас.

Глобаллашув жараянининг яна бир ўзига хос жиҳати шундан иборатки, ҳозирги шароитда у мафкуравий тавсир ўтказишнинг ниҳоятда ўткир қуролга айланиб, ҳар хил сиёсий қучлар ва марказларнинг манфаатларига хизмат қилаётганини соғлом фикрлайдиган ҳар қандай одам, албатта, кузатиши мумкин.

Бу ҳақда гапирганда, мен илгари билдирган баъзи фикрларни тақрирлаш ўринли, деб ўйлайман.

Табир жоиз бўлса, айтиш мумкинки, бугунги замонда мафкура полигонлари ядро полигонларидан ҳам кўпроқ кучга эга. Бу масаланинг кишини доммо олох бўлишига ундовчи томонни шундаки, агар ҳарбий, иктисодий, сиёсий тазйик бўлса, буни сезиш, кўриш, олдини олиш мумкин, аммо мафкуравий тазйикни, унинг тавсири ва оқибатларини тезда илғаёб етиш ниҳоятда қийин.

Мана шундай вазиятга одам ўз мустақил фикрига, замонлар синновидан ўтган ҳаётини-миллий кадриятларга, соғлом негизда шаклландган дунёқараш ва мустақкам иродага эга, бўлмаса, ҳар турли маънавий таҳдидларга, уларнинг тох ошқора, тох пинҳона кўринишдаги тавсирига бардош бериши амримаҳол. Буни кундалик ҳаётда учраб турадиган кўпшаб воқеалар мисолида яққол кузатиш мумкин ва уларнинг қандай оғир оқибатларга олиб келишини узок тушунтириб ўтиришнинг ҳождати йўқ, деб ўйлайман. Ўтган йиллар давомида дунёда ва минтақамизда

рўй берган, биз бевоқифа ўз бошимиздан кечирган воқеалар, мафкуравий жараянларнинг ривожки бу ҳулосанинг тўғри эканини қайта-қайта исботламоқда.

Бугунги кунда ёшларимиз нафақат ўқув даргоҳларида, балки радиотелевидение, матбуот интернет каби воситалар орқали ҳам ранг-баранг ахборот ва маълумотларни олмақда. Жаҳон ахборот майдони тобора кенгайиб бораётган шундай бир шароитда болаларимизнинг онгини фақат ўқиб-йирмаб, уни ўқима, бунни кўрма, деб бир томонлама тарбия бериш, уларнинг атрофини темир девор билан ўраб олиш, ҳеч шубҳасиз, замоннинг талабига ҳам, бизнинг эзгу мақсад-мудволаримизга ҳам тўғри келмайди. Негатанга, биз юртимизга очик ва эркин демократик жамият куриш вазифасини ўз олдимиизга катъий мақсад қилиб қўйганимиз ва бу йўлдан ҳеч қачон қайтмаймиз.

Бинобарин, биз давлатимиз келажатини ўз қобилигимизга ўралаиб қолган ҳолда эмас, балки умумбашарий ва демократик кадриятларни чуқур ўзлаштирган ҳолда тасаввур этамиз. Биз истиқболимизни тараққий тошган мамлакатлар тақрибасидан фойдаланиб, давлат ва жамият бошқарувини эркинлаштириш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини, фикрлар ранг-баранглигини ўз ҳаётимизга янда кенгрок жорий қилишда кўрамиз. Биз бугун маърифатли дунё, халқаро ҳамжамият билан тинч-тоғув, эркин ва фаровон ҳаёт кечирш, ўзаро манфаатли ҳамкорлик қилиш тарафдоримиз»⁹⁰.

Ўзбекистон Президентининг айтган бу яхши ниятларини, ўзбекистон ақолисида толерантлик туйғуларини кенг ривожлантириш натижасидан эришса бўлади. Бунинг учун эса, барча боғча, мактаб ва олий ўқув юртларида болаларга толерантлик туйғуларини шакллантириш ва бу туйғуларни оммавий ахборот воситалари орқали ривожлантириш зарур.

Ёш авлодда толерантлик тафаккурини шакллантиришда таълим-тарбия омилларининг барчалари, яъни оила, мактаб, коллеж, лицей, олий ўқув юртлари, оммавий ахборот воситалари ва нодавлат жамоат ташкилотлари ҳамкорлигини таъминлашни катта аҳамият касб этади. Чунки худди мана шундай тартибда таълим ва тарбия ташкили қилинганда болада билим олиш учун ҳам, олинган билимларни ўзаро таққослаб кўриш учун ҳам, уларни синаб тажрибадан ўтказиш учун ҳам, бу билимларни ўғилларга кўрсатиш учун ҳам, уларни ҳаётини норма ва ахлоқий мисоллар билан тасдиқлаб олиш учун ҳам зарур педагогик полигон яратилган бўлади. Мазкур ҳамкорлик педагогик жараянининг узвийлиги, бир-бирига алоқдорлиги, бир-бирини тўлдирш учун жуда катта имкониятга эга. Бола оилада олган билимларини мактаб, академик лицей ёки

⁸⁹ Каримов И. Юксак маънавият – сингилмас куч. – Т.: Маънавият. 2008. 111–112-б.

⁹⁰ И. Каримов. Юксак маънавият – сингилмас куч. – Т.: Маънавият. 2008. 112-114-б.

коллежларда олган билимлар билан таққослаб, уларни муस्ताҳкамлаб боради. Сўнгра жамоат ташкилотларидати ташкил қилинган турли тал-бирлар орқали уларни тасдиқлайди, ҳаётий исоллар билан инсонлар тақдирига ўз билимларининг нечоғли зарур эканлигига иқрор бўлади. Ўзбек халқи миллий кадрларнинг тизимида маҳалла ўзинга хоc ўрин тут-ди. Ўзбек халқи «Маҳалла – ҳам онанг, ҳам отанг» деб бежиз айтмаган. Маҳалла тизими кўпчилик ҳолларда оилаларни инкирозлардан асраб қолувчи восита ҳисобланади.

Оиладаги ўсмир ёшдаги болаларда толерантликни шакллантиришда таълим ва тарбия жараёнининг узлуксизлиги, давомийлиги, максалди ташкил қилинганлиги, ўзаро узвийликда ёндошганлиги, оилавий таъ-лимнинг мактаб таълими жараёнига интеграция қилинганлиги, оила ичида ва оиладан ташқарида толерантлик муҳитини мавжудлиги каби омилларга алоқадор тарзда ривожлантирилади.

Инсонпарварлик – одамларга меҳр ва муҳаббат билан муносабатда бўлиш, уларни ҳурмат қилиш, инсоннинг моддий фаровонлигини юксал-тириш ва кишиларда юксак маънавий фазилатларни ривожлантиришти-рамхўрлик қилиш демакдир. Бу тушунча, инсоннинг қадри, эркинлиги, бахт-саодати, тенг ҳуқуқлиги тўғрисида, инсонийликни барча тамо-йилларини юзата чиқариш учун шарт-шароитлар яратиб бериш ҳақида рамхўрлик қилишни ифодалайди. Унга кўра, дунёда энг қимматли нарса инсондир, бугун мавжудот, борлик инсонга, унинг бахт-саодатига хизмат қилиши лозим. Инсон тақдир, халқ манфаатлари, мамлакат кишилари ҳақида рамхўрлик инсонпарварликнинг асосий ғоясидир.

Инсонпарварлик ғоялари узоқ тарихга эга. Улар бахт-саодат ва адо-латга эришиш озуллари тарзиди қадимги халқ оғзаки ижодида, адабиёт-да, диний ва фалсафий таълимотларда ўз аксини топиб келмоқда.

Шарқ фалсафаси ва ижтимоий тафаккурида инсонпарварлик ғоялари азалдан хенг тарқалган бўлиб, унинг кўп минг йиллик тарихи билан чамбарчас боғлиқ. Марказий осийлик мутафаккурлардан Абу Наср Фо-робий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улугбек, Али-шер Навоий ва бошқалар асрлариди инсонпарварлик, инсон эркинлиги, унинг қадр-қиммати ғоялари илгари сурилган. Форобий инсонларнинг иноқ ва дўст яшаш мамлакатда халқлар учун қатта фойда келтиришини исботлашга интилган ва тиңчиликни қатъий қувватлаб, бугун фаолиятли-ни инсон хизматига қаратган. Навоий инсон тақдир, халқ манфаати, мамлакат ҳақида рамхўрликни ўзининг асосий ҳаётий максасди қилиб қўйган. Дунёда энг қимматли нарса инсондир, деган фикрни олға сурган Унинг фикрича, бугун мавжудот, борлик инсонга, унинг бахт-саодатига хизмат қилиши лозим.

Инсонпарварлик яхлит дунёқараш тизими сифатида Европа Уйго-нини даврида шаклланган. Инсонпарварлик ғоялари Европада ўрта аср-ларда инсоннинг камситилишига, уни Худо ва дин тартиблари номидан қаморлагиб инквизиция гулҳанига ташлаган шайқатсиз диндорларга ва уларни кўллаб-қувватлаган жамият вакилларига қарши, инсон ҳуқуқлари учун муросасиз кураш сифатида намоён бўлди. Уйғониш даври схола-стика ва черковнинг маънавий ҳукмронлигига қарши турган дунёвий куфриқрлик гуманизм деб атала бошланди. Ғарбий Европада бир неча мамлакатларда гуманизм ижтимоий тафаккур соҳасида, адабиёт, санъат ва илм-фанда қатоллицизмга ва шахснинг қулчилигига қарши қаратилган интор ижтимоий ҳаракат эди. Гуманизм тарафдорлари ўз замонасининг тарикқийларвар қучлари бўлган. Улар инсон ҳуқуқлари ва олийжаноб фа-лиятлар, илм-маърифат ва хуррият учун, кишиларнинг ҳар томонлама арқини ривожланиши учун кураш олиб борганлар. Гуманизмнинг атоқли намондидлари Ф. Петрарка, Ж. Бокаччо, Леонардо да Винчи, Ж. Бруно, Г. Кампанелла, М. Монтень, Ф. Рабле, Т. Мор, Ф. Бэкон, Эразм Родер-дамлик, Н. Коперник ва бошқалар эди.

Кейинги асрлар давомида инсонпарварлик ғоялари гуманизм номи билан ривожланди. Бу атама биринчи марта XIX аср бошларида фанда иллатига бошланди ва XX асрнинг ўрталарига яна жамиятдаги адолатсиз-ликни, тенгсизликни танқид қилишга қаратилди.

И-жаҳон урушидан кейин жаҳон тараққийетида туб ўзгаришлар юз бериб, ҳақиқий инсонпарварлик томон жиддий қадамлар қўйилди. Бунини ИМГ, ЮНЕСКО каби халқаро, минтақавий ва давлатлараро ташкилотлар декларация ва ҳужжатларида кўриш мумкин. Инсонпарварлик ҳар бир қуқуқий, демократик давлатнинг ҳаёт қоидаларидан бирита айланмоқда.

Ўзбекистон ўз сиёсатини инсонпарварлик шартлари, талаблари, қоидаларига Шарқ ва Ғарб давлатларининг энг илгор тажрибаларига тая-ниб олиб бормоқда.

Инсонпарварлик, яқка-ёлғиз фахрийларга, ногиронларга, серфарзанд оилаларга, кўмакка муҳтож бошқа фуқароларга ҳурмат-эътибор ва хайр-шоҳват кўрсатиш бутунги Ўзбекистонда давлат мисёсидаги анъаналар сифидан мустаҳкам жой олмоқда. Президентимиз Истом Каримовнинг таъкидлашича:

«Инсонпарварлик – бу ўзбек халқи миллий руҳиятининг ажралмас фазилатидир. Шайқатсизлик ва зўравонлик унинг табиғатида ётди. Ўзининг халқимиз ўзининг воқеаларга бой кўп минг йиллик тарихи давомида кўп нарсаларни бошидан кечирди – маданият, илм-фан ўз давлатчилиги ютуқлари нашидасини сурди, ўзаро низолар, бегоналар исорати аламинни тортиди, энг яхши ўтил-қизларидан жудо бўлди. Лекин

тарихнинг ўйини ҳам, омонсиз жангу жадаллар ҳам, таъбний офатлар ва очлик ҳам ҳалқимизнинг инсонийлик табиатига доғ туширолмади. Ўзбек оиласида бутунги кунда яхшилик ва ёруғлик, боғаларга меҳр катталарга хурмат, яқинларга ва бошқаларнинг қайғусига ҳамдардлик муҳассамлашгандир»⁹¹.

Ҳақиқатан ҳам авваллари бирор киши мусофир бўлиб, чойхонага келиб қолса маҳаллий аҳоли уни уйига тақдир қилган.

Инсонлар ихтиёрий равишда садақа қилдилар. Жамғарма бойликларидан камбағал оилаларга ёрдам тариқасида берадилар. Хонадон бошини ташвиш тушганда ёрдам бериш ўзбекларга анъана бўлиб қолган.

Одамлар ўртасидаги муносабат ҳамжihatлик сарчашмасидан парририш топган кишининг кўнгли ҳамниша тўғри бўлади ва ҳар қандай отириш мушкулот ҳам осонликча бартараф этилади.

Ўтмишда доноларимиз, жумладан, Аҳмад Йиссавий инсонпарварлик, одамийлик, саховат, ғарибларга ёрдам масаласига алгоҳида эътибор беришган. Буни Йиссавийнинг қуйидаги ҳикматларида кўриш мумкин:

Ғариб, фақир, етимларни Расул сурди,
Ўшал туни меърож чинки дийдор кўрди.
Қайтиб тушиб ғариб, етим излаб юрди,
Ғарибларни изин излаб тушдим мано.

Ғариб, фақир, етимларни Расул сурди,
Халқлар қилиб азиз жонинг айла қурбон.
Таом топсан, жонинг билга қилгил эҳсон,
Ҳақдан эшитиб, бу сўзларни айтдим мано.

Аҳмад Йиссавий нуқтан назарига инсоннинг дунёси инсонпарварлик билан обод. Бу дард ҳамма нарсадан қудратли ва файзли деб билади. Йиссавий ҳикматларида ёмонлик, нодонлик, жаҳолат, молпарастлик, иллатларга қарши кураш, салбий ахлоқий ғойлар ҳам ўз ифодасини топди. У мол-дунё, мансаб учун муқкасидан тушган қоз-имомлар, хокимлар, амалдорларга нафрат билан қарайди. Донио халққа ҳақ кўзи билан қарашга, ғариб-етимларга озор етказмасликка чакиради.

Инсонпарварлик адолат, шафқат, меҳрибонлик, ҳиммат, саховат, қишиларга одамийлик, олижанобликни бахш этиш демакдир.

Инсонпарварлик қишиларда турли милолат халқларига меҳр-мухаббат ҳиссини тарқиб топтиради. Адолатсизлик, тенгсизлик, текинхўрлик, виждонсизлик каби ахлоқ-одобга зид хатин-харакатларга мурасасизликни шакллантиради.

Инсонпарвар киши бор кучини бошқалар учун сарф қилади. У доимо оқимий бўлиб, одамларни завқ-шавқ билан олқишлайди. Қишиларнинг қилмиш, уларнинг турли урф-одатлари, эътиқодлари ва интилишларига қизиқиш билан қарайди.

Халқимизнинг маънавий киёфасини белгилайдиган меҳмондўстлик, мотиларга хурмат, серфарзанд оилаларга гамхўрлик қилиш, тўй ва мароғимларда ўзаро ёрдамлашиш, хашар, оилادا бир-бирларига қўмақлашиш, қимматлилик, оила бузилишига йўл қўймастик каби удуғлар инсонпарварликнинг асосини белгилайди. Ўзбекистонда ногиронлар жамияти, «Наврўз» хайрия жамғармаси, «Маҳалла» хайрия жамғармаси инсонпарварликни амалга оширишга қаратилган. Уларнинг мақсади одамларга меҳр-шафқат, мурувват, қийналганларга мадад, камбағаллар ва муҳтожларга ёрдам, хайр-эҳсон, меҳр-мурувват кўрсатишдир.

Бундай эзу ишлар, ҳақиқатда ҳам инсоф, одамтарчилик, меҳр-ширқат, хайр-эҳсон каби минг йиллар давомида қишиликнинг эзулик ишлари бўлиб келган тушунчалар одамлар орасида кенг ўрни олиши лозим. Шундай экан, ота-боболаримизнинг удуғига содиқ қолган ҳолда бир-биримизга меҳр-оқибатли, шафқатли бўлайлик.

Инсонпарварлик ришталари ҳамниша мустаҳкамланиб бораверсин. Ани шундагина ҳаётимиз янада чарогон ва файзли бўлади.

Мард ва жасур

Боланинг энг жозибадор ва ижобий ижтимоий сифатларидан бири, бу мардлик ва жасуриликдир. Бу сифатларга асосан Пайғамбарлар, Буюк ширқардалар ва Халқ қаҳрамонлари эғалик қилдилар, деган фикр бор. Аммо, олдий боғалар ичида ҳам, тарқи жуда юқори даражада бўлмаса-да, бундай фазилатга эга бўлганлар анчагина топилди. Фақат улар ё камтаринлик қилдилар ёки уларда бу сифатларни очниқдан-очтик намоен этиш широгити бўлмай келган бўлади. Ҳар ҳолда бу фазилат ноёб фазилатлардан ҳисобланади ва одамлар орасида у ёки бу кўринишда намоен бўлиб туради. Бундай фазилатга эга болага ҳамма хурмат билан боқади.

Бу икки ижтимоий сифат ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, бири-бирини тикозо этади. Мард бола жасур бўлиб, жасур бола мард бўлади. Шунинг учун ҳам уларни тушунишда кўпчилик бу сўзларни маънодош сўзлар тариқасида кўрадилар. Ундан ташқари, кўп ҳолларда, мард деганда, саккий одамни ҳам тушунадилар. Ҳақиқатан ҳам, бир хил одамнинг негизида кўроқлик бўлса-да, ўзини муҳофаза қилиш мақсадида, «ичини ит тиринса» ҳам-ки, мого дунёсидан бир қисминин бошқаларга, тўёки сахийлик қилиб улашсади. Шунда авом халқ, бизга мурувват қилгитти, бу одам мард

экан деб, ўйлаб қолади. Аслида, мард бола жасур бўлади. Шунингдек акли ва билимли бўлиши аниқ. Акли, билимли, жасур ва мард боланинг номон-эътиқоди ҳам муस्ताҳкам бўлади. Баянда мард ва жасурнинг акли ва билими кўп бўлгани туфайли мулоҳаза қоритиб, одамлар мени, ўзини бошқалардан устун қилиб кўрсатмоқчи бўляпти, деб ўйламадилар, деган маънода мардлик тизгинини тортиб ороқ ҳаракат қилиши мумкин. Бунини билмаганлар, бу бола ўзи акли ва мард бўлса ҳам жасур эмас экан, деб ўйлаб қолишлари турган гап. Яна қайтариб айтганизики, аслида мард бола жасур бўлади.

Мардлик тушунчаси уч-тўрт маънода ишлатилиб, бири жасурликни аниқлаётса, «мард йигитни майдонда кўр» майлида тушунини бўлса, иккинчиси, кўрдикки, сахийликни билдирар экан, учинчиси эса тўғриқўлликни. Биз бу тушунчани кўпроқ кўрмас – жасур маъносидики бўлади.

Мард боланинг дили пок, нияти фақат эзгуликдир. Шунинг учун ҳам, унинг кўли очик ва сахий бўлади. Билгани кўп, ўзи акли, нияти фақат яхшилик, сўзи чин ва кўли очик бола ҳеч нарсадан кўрмайди. Чунки унинг тилини қисик жойи бўлмайди. Боладаги кўроклик хис-туйғуси унинг билгани камлигидан ёки қилиб кўлган гуноҳлари эвазига пайдо бўлиши аниқ. Шу ерда, шунга қайд қилиб ўтиш жонзак, билимларни қипининг ҳаёт тарзига, яъни маънавиятига, авлодларига ўтгани каби, ўтган аждодларнинг қилган ва ювилмай қолган гуноҳлари ҳам наслдан-наслага ўтади. Шунинг учун ҳам кўп болаларда кўроклик хисси устунлик қилади. Бунинг боиси, бир томондан, болани атроф муҳитни яхши ўрганиб ўлгу-магани ва мавҳумликлар уни кўрқитса, иккинчи томондан, аждодларнинг гуноҳлари унга мерос бўлиб, руҳини безовтадантираётганидандир.

Шунинг учун киши ё ўзида, ёки тарбияланувчиларда мардлик, жураатинлик ва довбораклик фазилатини шакллантирмоқчи бўлса, аввало мубор, ўз билимларини ошириши, сўнг ўзидаги наслий гуноҳларини, гарчи уларни ўзи қилмаган бўлса ҳам, ювишдан бошлаши керак.

Сабр-қаноатин ва саховатин

Бу фазилат ноёб бўлиб, жуда кам болаларда учрайди. Бунинг боиси шундаки, инсон бир нарсани максад қилгани, унга тез етишганини ис-тайди. Ниятта тезроқ етиб бориш нияти яхши, ammo ниятта етиш жараёнининг ўзини тадрижий ривож тезлиги бўлишига ҳам унутмаслик жоиз. «Хар бир нарсанинг вақти-соати бор», деган халқ мақоли бунини яхши ифодалаган.

Фароғ қилаётган-ки, палов ейишни ният қилиб, уни пишириш учун қарақулани бошладингиз. Бунинг учун паловга керакли масалликларни қайтариб, ош пишириш жараёнининг барча қондаларига, шу жумладан билганидан вақтга ҳам ривож қилиб палов тайёрлашни амалга ошира-ди. Бу жараёни тезлаштирсангиз, паловнингиз чалга пишган бўлиб, ёмон одами безовта қилади, уни чўзиб қоборсангиз ҳам, ош ланж бўлиб қолди, истеъмол қилган одамнинг мазасини қочиради. Шунга ўхшаб барча жараёнларнинг ўз вақти-соати, метёри бўлади.

Максадга тўғри етилиш учун унинг вақти-соатига амал қилиш ке-рак. Бунинг учун эса, сабр-тоқат қилиш керак. Бу масаланинг бир томо-ни, унинг иккинчи томони ҳам бор.

Инсоннинг ҳаёти ҳеч қачон текис кечмайди, қипининг ҳаётида тур-ли яхши кунлари билан бир қаторда, ноҳуш ва ёмон воқеалар ҳам бўлиб-турувди. Тараққиётнинг қатъий қонуни бўйича куннинг ярми ёруғ бўлса, ярми қоронғу бўлиши табиий ҳол. Шунинг учун, табиат қонуни бўйича, қатъий қизнинг ёруғ фазасида эканлигингизга ховлиқиб қолдиб, доим шундай бўлаверар экан, деб хоятга бўлманг. Эртанги қоронғу кунлар қипинини ҳам аниқ бўлиб туринг. Ҳозир омад сизга қулиб божқанда, ўзингизни тўтиб олиб, сабр билан, келажакда омадсиз кунлар бўлишини билгани холда иш туташ керак.

Ёки, айтганларимизнинг акси бўлиб, ҳаётингизнинг қоронғи фазаси қириб келганда, тушқунликка тушиб, шундоқ ҳам қоронғу ҳаётингизни нимистонга айлантирманг. Аксинча, сабр-тоқат билан, «бу кунлар ўтар кетар, яхши кунлар ҳам албатта келар», деган фикр билан иш тутинг. Ammo, тўқилгани енгил осонми ё оқилганими? Бунга билиш қийинроқ. Бир бой-бадалват оғайним қуйидаги гапни кўп айтар эди: «Пулсиз-ликка чидаш осон, чунки бошқа иложинг йўқ, ammo бойликка чидаш қийин, ёмон йўлга қириб кетиб, тунуҳ ишлар қилиб қуйиш хавфи бор». «Мен бойликка чидаб юрган одамман» деб, ўзини мактаб ҳам кўяр эди. Ҳақиқатан ҳам, қайси бирга чидаш осону қайси бирга чидаш қийин? Бу қатъий масала. Бизнинг қатъий фикримиз бўйича, ўзини қийнамай, жо-нини қуйдирмай ҳаммасига ҳам чидаш мумкин. Муammo, сабр-қаноат қили олиш ёки қилга олмасликдандир.

Қипининг имони муस्ताҳкам, акли яхши ишлайдиган ва билгани кўп бўлса, «Дунё ўзи шундай, бир кам дунё экан, кўп еб-ичиб, шохона қийиниб юрсанг ҳам, кам еб-ичиб, олдий қийиниб юрсанг ҳам умринг ўтмасин», дейди. Макссад еб-ичишу яхши қийиниб юриш ҳамда бошқа истеъмол амалларини кўпроқ бажаришда бўлмаслиги керак, макссад имонини муस्ताҳкамлаб, бу дунёда бахтли бўлиш ва боқий дунёга кўпроқ саноиб олиб кетиш бўлмоғи лозим. Шунда, киши барча ташвишлардан

кутилиди-кўяди ва унда сабр-кановат деган фазилат ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолади.

Сабр-кановатли бўлиш сирларини бизлар миллий кадритларимиздан излашимиз керак. Хар бир халқнинг ўзи учун эъзоэли, кадрли, вомида ажлодлардан авлодларга ўтиб келган ва хозирги кунда ҳам аҳмиятини йўқотмаган, шу халқнинг ифтихор мановига айланган дурдона марнавиятлардир. Шундай дурдона кадритлардан бири ўзбек халқининг сабр ва кановатлигидир. Бу кадрит халқнинг ўзига хослиги-шувида муҳим роль ўйнайди. Миллий кадритлар, шу жумладан сабр-кановатлик болаларда ижобий сифатларни такомиллаштириш, миллат ривожига тўтанок бўлган салбий иллатларни бартараф этишга хизмат қилади.

Саховатли деган ижтимоий сифат, юқорида тавсифланган ўн икки фазилатнинг бирлаштирувчи ва ўзида шу фазилатларни барча хусуси-Бундай фазилатли тўла эгаллаган одам, киши тақомил босқичининг энг юқори даражаси бўлган соғлиқ ва баркамолликка эришган деб ҳисобланади. Аммо, бундай фазилатнинг баъзи бир кўринишлари барча болаларга ҳам мавжуд. Саховатли деганда, кўйида кўриб чиқадиган саховат элементларининг ҳаммасини ўзида йиғиб олган бола тушунилади. Бундай бола тўлиқ бахт эгасидир. Саховатли бола деганда, барча бажарилган ҳаракатларини фақат ва фақат халқ фаровонлиги йўлида амалга оширадиган инсон тушунилади. Шу нуқтани назардан келиб чиққанда, саховатнинг тури кўп, кўринишлари ундан ҳам кўп.

Биринчи тури, саховатли бола меҳнатни одамлардан аймайди. У ўз хўжалигида иш бисёр бўлиб турганда ҳам бир одам ёки қандайдир жамoa вақили ундан бир ишни бажариб беришни сўраганида, ўзининг барча зарур ишларини ҳам қолдириб, шу одамнинг ёки жамoa ишини бажаришга, ҳеч иккиланмай киришиб кетади. Бажарганда ҳам хўжа кўрсатган эмас, бор кучини сарфлаб, фидойиларча, ҳақ олмай бу ишни бақаради.

Иккинчи тури. Ўзидаги бор билимларни бошқаларга пийсабйилло, яъни эвазига ҳеч нарса талаб қилмай улашади. Билим қатта мулк экани-ни ва уни беришда жуда қатта қувват сарфланганини ҳисобга оладиган бўлсак, саховатнинг бу тури энг олийжаноби ҳисобланади.

Учинчи тури. Хар қандай одам ёки жамoa ундан қандайдир моддий ёрдам сўраб келса, сахий бола бор бисотини сарфласа ҳам, унинг хожатини чиқаради.

Саховатли бола аксар ҳолларда ўзи муҳтожликка кун кечиради. Чунки унинг асосий ҳаётини мақсади, ўз эҳтиёжларини қановатлантириш йўлини, фақат одамларга фойда бўладиган ишларни амалга оширишдир. У шу ишларидан мамнун ҳолатда яшайди. Қилган ишидан мамнун, одам бахтли ҳисобланади. Ҳақиқатан ҳам, селдан бировга ё тилинган, ё қўлингдан ёки меҳнатингдан наф теканлигини билиш, уни ҳис қилиш энг юқори руҳий лаззатлардан биридир. Бу борда саховат, муҳаббат деган энг олий ҳис-туйғу билан тенгташади. Бу туйғуни бошидан кечирма-тилар, албатта буни билимайдилар.

Кўпчилик асосан ўз манфаатларини кўзлаб яшайди, шунинг учун, кановатли одамни «тентак», «телба», «ғалати одам» ва ҳокazo номлар билан атайдилар. Тохо унга хавотирланиб ҳам қарайдилар. Чунки у кўпчиликка ўхшамайди-да. Бунга мисол тарикасида Федор Михайлович Достоевскийнинг «Телба» («Идиот») романидаги қаҳрамонни мисол қилиб олесак бўлади.

Баянлар, уни ўз ўтқови билан ўлчаб, саховатли одамдан хавотир-ланиб ҳам кўйишади. Бу одам беқорга саховат кўрсатаётгани йўқ, бунинг бир илгиржи бор, деб саховатли одамнинг кўнглига қаттиқ тесади-лар. Чунки саховат эгаси, нафақат сахий, балки ақли, билимли бўлгани учун одамлар ҳаётидан ўтаётган нарсаларни осонгина пайқайди. Аммо, саховатли одам, қилиб юрган аҳшилигини қилаверди, чунки бу одат унинг ҳаёт тарзига, яъни марнавиятига айланиб кетган.

Саховатли бола кўп ҳолларда, одамлар бошқача ўйлаб қолмасинлар деган мулоҳазаларга бориб, аҳшилиқларни яширинча ҳам қилади. Чунки унинг дили бундай ўй-фикрлар ва очикдан-очик тапирилган гаплардан беэиллаб қолган бўлади.

СОҒЛОМ БОЛАНИ ВОЯГА ЕТКАЗИШ БИЛАН ШУҒУЛДАНУВЧИЛАР ВА ЎЗИНИ ЎЗИ ТАРБИЯ ҚИЛУВЧИЛАР УЧУН ТАВСИЛАЛАР

Бўлгуси буюк давлат пойдеворини мустаҳкамлаш учун, биринчи навбатда, шу ҳудудда ўсиб келадиган болаларни соғлом ва баркамол этиб тарбиялаш зарур эканлиги исбот талаб қилинмайдиган ҳақиқат. Давлатлар ундаги болаларнинг соғлиғи ва маънавияти ноҳор бўлса, ундай давлат мустаҳкам бўлмайди. Чунки унинг ички моҳияти нуқсонли ҳисобланади.

Яратганга минг қадар шукрким, мамлакатимизда барча соҳалар орқали озода ва обод Ватанини, эркин ва фаровон ҳаётни қарор топтириши, халқимизнинг эзгу орзуси, унинг маънавиятининг ўзвий бирсида мисли кўрилмаган бунёдкорлик ишлари амалга оширилмоқда. Маънавият муайян халқнинг тарихий тараққиёти жарёнида тўплаган ҳаёт тарзларининг йиғиндиси экан. Унинг асосини жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ҳаёти ташкил қилади. Жамиятда шаклланиб борадиган фалсафий, ахлоқий, диний, эстетик ҳамда илмий ва ҳуқуқий маънавиятлар, шу жамиятнинг қадриятларини белгилаб беради. Ушбу маънавиятнинг моҳиятини ва унинг йўналишини аниқлаб беради. Ушбу қадриятлар ва маънавият биринчидан, алоҳида олинган ҳалқ ва миллатларнинг маънавияти бўлиб, иккинчидан эса, маълум бир тарихий давр билан тарихий ривожланиш босқичидан ҳамда жамоатчилик томонидан қабул қилинган ҳаётий ғоясидан келиб чиққан ҳолда болаларнинг маънавиятини ҳамда уларнинг жамият ҳаётидagi ўрнини белгилаб олади.

Миллий маънавиятимизни такомиллаштириш ва мазмунини бой-мамлакатимизда таълим ва тарбияни юксак савияда ташкил қилиш ва амалга ошириш иши давлатимиз сиёсатининг устувор йўналишларидан ҳисобланади.

Таълим-тарбия билан жамиятни бир бутун қилиб турувчи барҳама унсурлари фақат ўзаро ўзвий боғланган ҳолда ва бир йўналишда ҳаракат қилишгандагина, эзу максаллимизга эришишимиз мум-

кин. Жамиятнинг таълим-тарбияга оид йирик унсурларига: оила, мактаб, меҳнат жамоалари, жамоат ва сиёсий ташкилотлар, диний ташкилотлар, расмий таълим-тарбия тизими ва оммавий ахборот воситалари қиррали. Жамиятнинг бу унсурлари ўзаро алоқаларни функционал боғлаб туриб, миллий ғоя методологиясидан келиб чиққан ҳолда, ўз фарқларини амалга оширишлари лозим. Шундагина улар таълим-тарбия соҳасидagi олдимизга қўйилган максалларга етказлади.

Шу кундаги оламни илмий тушунишда, дунё ҳамжамияти онгида сиёсийлик дунёқараш етакчилиги қилиб турган бир вақтда, ўрғаниладиган бу таълим кўрсатилган ҳар бир нарсани ҳолига ҳолига ўзаро функционал боғлиқликда бўлган унсурлардан ташкил тошган бир бутунлик, яъни маълум сифатда ёндошгандагина, амалга ошириладиган ишларимизни кам йирик, кам куч ва кам маблаг сарфлаб, сифатли бўлишига эришамиз. Кинотизимнинг 1-фаслида квант назарияси билан мажму ёндашуви таълимий туърисида оз бўлса-да фикр юритган эдик, қуйидаги сағрларда, жамиятнинг таълим-тарбия унсурларини ўзаро бирлаштириш ва бир методология асосдан келиб чиқиб иш юритишлари учун, мажму ёндашуви таълимий кенгрок ёритиб беришга ҳаракат қиламиз.

Шу маҳалтача ҳукм суриб келадиган оламни Ньютоннинг механик физикаси юқтан назардан тушуниши ўз умрини тутатиб, ўрғанили квантлик физик юритиш маҳсули бўлган «Мажму ёндашуви таълимий» билан синергетик дунёқарашга бўшатиб берди. Бу фикр кинотизимнинг 1-фаслида кам айтилган. Гап шундаки, Ньютоннинг механик физикаси нарсани ҳолисаларни бўлакларга ажратиб туриб ўрғанади ва уларга таснифлар беради, сўнг бу қисмларни, жамиятнинг максаллидан келиб чиқиб, ихтиёрли равишда, бир-бирини бирлаштириб туриб ядрок қилар, шунда қисмлар орасидagi табиғатан мажму бўлган, зарурий алоқадорликларга эътибор кам берилмас эди. Баззи фан соҳаларида объектлар борлиқка бўндай ёндашуви ханузтача давом этиб келмоқда. Асгида, нарсани ҳолисалар ва уларнинг қисмлари таснифидан, улар орасидagi уларнинг тадрижий ривожини натижада пайдо бўлган зарурий алоқадорликлар ҳаёт учун ахамиятлиторок экан.

Шундай шароитда XX асрнинг 20-йилларида австриялик биолог олим Людвиг фон Бергаланфни томонидан нарсани ҳолисаларни ўрғанишда «ўрғаниш усули» тақриф этилди. Бу усул биофердалаги жараёнларни ўзаро ўзвий (функционал) боғлиқ ҳолда, бир бутунлик сифатида ўрғанишни такозо этирди. Бошида бу усул биологияда қўлланила бошланган бўлса, ҳаёт бу усулни тараққиётнинг бошқа жабаҳаларида, жумладан, ижтимоий ҳаётда ҳам қўлланишига олиб келди. «Мен аминликки, оламдаги қўлчилик оламлар биз келгани натижага келишидан, амаю,

бизлар нарқоқ ва бир-биримизни билмаймиз, ундан ташқари, фанлар орасидаги ҳақиқатлар ҳаммамизнинг бирлашишишига имкон бермай турибди»,⁹¹ – деб ёзган экан англиялик иқтисодчи олим К.Бовлдиннинг Лдовиг фон Бергланфига йўллаган хатига.

Аста-секин дунёдаги илм-фан вақиллари, пайдо бўлиши жиҳатидан турли бўлган нарса ва ҳодисалар ривожининг умумий қонуниятларини аниқлаш ва уларни бир тартибга келтириш зарур эканига тушуниб етдилар. Бир катор хусусий фанлар, нарса ва ҳодисаларга мажму сифатида ёндашиш, яъни ўзаро функционал боғлиқликда турган унсурлар яхлит бир бутунликни ташкил қилишлигини исботлашди.

Умуман, мажму ёндашувнинг қадими илм-фан ва фалсафада ҳам мавжуд эканлигини кўrsa бўлади. Бутун борлиқ қандайдир ўзаро боғлиқ бўлган қисмлардан ташқил топганлигини Платон, Форобий, Ибн Сино ва бошқа алломалар фикрларида кўриш мумкин. Мавлоно Жалолдин Румий ҳам оламнинг заррадан қонинот қадар ўзаро вобасталиги, бир-бири билан тортилиб туриши ҳақида айтган.

Биринчи бор бутун борлиқ қатта-кичик мажмулардан иборат, деган фикрни италиялик файласуф Зенон (м.авв. 490 – 430) айтиб кетган. У айтдики, бутун нарса бўлишга, кўнраб бирликларга эга бўлиши, жараён чексиз одам эмасдир.⁹² Хозирда бу фикр, мажму ёндашув тамойилининг асосий қонуниридан бири ҳисобланади. Шу фикрга яқин тан: «Ҳақма нарса бир-бирига қаттишиб келган. Ҳақма ерди илоҳий бўлиши, айнан бир оламни бевасита хизмат қилади»⁹³. Бу икки ал-бутунликлардан бутун дунё чексиз кўп, ўзаро узвий боғлиқ бўлган мажму ёндашувни англиялик иқтисодчи олимлар Адам Смит ва Адам Фергустон, ундан кейин Чарлз Дарвин ҳам қўллаганини кўrsa бўлади. Аслида, объектив дунёга бундай ёндашув кишининг ақл-шуурида мавжуд. Шунинг учун ҳам бундай ёндашув даставвал «органик усул» деб номланган. Бироқ, оламни ихтиёрий, тоҳо ноғўри англатимиз натнжа-сида, табиатдан берилган мажму ёндашув тафаккуримиздан ажратиб қолганмиз. Ҳақиқий табиатимизга қайтишимиз учун мажмулар назария-сини ўрганишимиз лозим.

⁹¹ Бергланфн Л. Обща теория систем – обзор проблем и результатов// Системные исследования. Москва, 1969, с. 39.

⁹² Ҳақиқат манаралари. – Т.: Янги аср авлоди. 2002. 49-б.

⁹³ Ҳақиқат манаралари. – Т.: Янги аср авлоди. 2002. 174-б.

Объектив борлиққа мажму сифатида ёндашиш зарур эканини қандайдан маълум бўлса ҳам, XIX ва XX аср бошларидаги олимлар объектив дунёдаги нарса ва ҳодисаларга анъанавий тасниф берилдан нарига қолмадилар.

Фикат XX асрнинг 50-йилларига келиб, ўрганилаётган объектга ўзаро узвий боғлиқ бўлган унсурлардан ташқил топган бутунлик сифатида қарайдиган бўлишди.

Даставвал, мажмулар назарияси ўз мақсадини жамки нарса ва ҳодисалар, уларни ташқил қилувчи қисмларда бирдай ишлайдиган умумий қонуниятларни аниқлашга ва уларни моделлаштиришга қаратди. Техник системаларни моделлаштиришни кибернетика ўз зиммасига олган бўлса, акборот берувчи системаларни ўрганиш ва моделлаштириш жараёнида информация назария вужудга келди ва охирида ҳаммасини интеграциялаштирувчи умум мажмулар назарияси пайдо бўлди.

Мажмулар назариясига тўлиқ асосланувчи биология, кимё, олий математика, кибернетика, астрофизика, космология, космонавтика, робототехника каби илм-фан тармоқлари мавжуд. Мажмулар назариясидан дунёни англаш усули сифатида фойдаланувчи фанлар кундан-кунга ортинбормоқда. Шу кунга келиб, муайян фаннинг тараккии этганлиги ва қар бир олимнинг етуқлик даражаси, уларнинг мажмулар назариясидан нақадар унумли фойдалана олишлиги билан белгиланмоқда.

Мажму ёндашув тамойили, биринчилар катори таълим-тарбия соҳасида қўлланиши керак эди. Чунки бу соҳа ўта мураккаб бўлиб, уни тушуниб етиш ва тартибга солиш ҳамда самаралорлигини ошириш учун, бу жараёнда иштирок этадиган унсурларни факат ўзаро функционал боғлиқликда кўриб ўрганиш зарур. Аммо, шу кунгача таълим-тарбия соҳасида мажму ёндашув тамойили суст қўлланиб келинмоқда. Хорижий мамлакатларда, жумладан Россия педагог олимлари, «системный подход» деган иборани кўп ишлатсалар ҳам. «Теория систем»нинг қонун ва қоидаларига риоя қилмасликларини уларнинг асарларидан кўrsa бўлади. Бизнинг педагог олимларимиз эса, асосан Россия олимларига эргашдилар. Таълим-тарбия соҳасида мажму ёндашув тамойилини қўллаганда, соҳанинг самаралорлиги бир неча ўн баробар ортади, вақт тежаллади ҳамда ўқитувчи ва педагоглар меҳнати осонлашади.

Соғлом ва барқамол болани воита етказмоқчи эканмиз, биринчи навбатда унга таълимий таъсир кўрсатувчи омилларни ўзаро боғлиб туриб бир бутунликда англатимиз шарт. Болаларга таълимий ва тарбиявий таъсир кўрсатувчи омилларнинг етакчиси, сўзсиз мамлакатнинг узлуқсиз таълим-тарбия тизимидир. Шунинг учун қуйидаги сатрларни расмий таълим-тарбия тизимига мажму сифатида ёндашиш йўлларини кўриб чиқамиз.

Олдингизга кўйилган максалдан келиб чыккан ҳолда, мажму ёндирув таъминини таълим-тарбия соҳасида қўлайдиган бўлсак, унда жуда кўп мажмуларни ажратиб мумкин. Чунончи, бутун ўзлуксиз расмий таълим тарбия тизимини мажму, яъни бир бўтулик сифатида аниқлаш бўлди. Шу билан бир каторда, ўзлуксиз таълим-тарбия жараёнининг ҳар бир босқичини алоҳида мажму сифатида ўрганса ҳам бўлади. Муайин бир босқичда ўқитилдиган фанлар ичидан биттасини олиб, мажму сифатида идрок қилиш ҳам мумкин. Ўқитувчи фаолиятини, уни алоҳида дарсларга тайёрлаш кўриш жараёнини, дарс ўтишини ва ҳоказоларни алоҳида алоҳида мажмулар сифатида таҳлил қилса ҳам бўлади.

Шу ерда ўзлуксиз расмий таълим-тарбия жараёнини ва унинг алоҳида босқичларининг асосини, шунингдек, ўқитувчи ва педагоглар ўз фаолиятларини амалга ошириш жойини нима деса бўлади, деган савол пайдо бўлиши табиий. Унга нима деб жавоб бериш мумкин. Унга жавобан, бутун таълим-тарбия соҳасининг субстанцияси, яъни туб моҳияти, биринчи пишти ҳамда унда фаолият олиб бораётган ўқитувчи ва педагогларнинг ўз маҳоратларини намоён этиш жойи мактабларда дарс, касб-ҳунар коллежлари, академик лицей ва олий ўқув юртиларида ўқув машғулотини хисобланади.

Дарс, ўқув машғулотини – таълимнинг асосий ташкилий шакли, у муайян микроордаги доимий ўқувчи-талабалар таркиби билан катъий тартибда уюштуруладиган ва аниқ максалга йўналтирилган дидактик таълим. Дарс ва ўқув машғулотига биринчи даражали мажму сифатида ёндириб диган бўлсак, унинг ичидан бир нечта иккинчи даражали мажмуларни ажратса бўлади.

Куйида, шартли равишда биринчи даражали деб олинган дарс ва ўқув машғулотлар мажмуи, уларда иштирок этадиган ва ўзаро функциянал боғлиқликда бўлган иккинчи даражали мажмуларнинг таълим сифтини берди.

Дарс ва ўқув машғулотини расмий таълим-тарбия соҳасининг бирламчи асоси, ўзлуксиз таълим-тарбия жараёнининг ташкил қилувчи пишти, ўқитувчи ва педагогларнинг фаолият кўрсатиш жойи экан, у кандай уюштурулган ташкил толади? Бошқачарок қилиб айтганда, дарс ва ўқув машғулотини бир бутун қилиб турган уюштурулган нималарни киритиш бўлади? **Жавоб:** Дарс ва ўқув машғулотининг амалга ошиши учун, албатта, ўқувчи ёки талабалар бўлиши шарт. Тўғрими? Тўғри, бу дарс ва ўқув машғулотининг таркиби ёки марказий ўнсур. Иккинчиси, дарс ва ўқув машғулотини олиб бориш учун ўқитувчи ёки педагог бўлиши шартми? Албатта, бу дарс ва ўқув машғулотининг навбатлаги ўнсурни хисобланади. Шу билан бирга дарс ва ўқув машғулотларни амалга оши-

риш учун ён асоси, ундаги синфхона ёки аудиториялар, уларнинг таркиби, дастур ва ҳоказо, шу жумладан ахборот-коммуникацион технологиялар, биринликда техника воситалар деб аталувчи нарсалар қаторига кирди. Бу дарс ва ўқув машғулотини ташкил қилувчи учинчи ва доринчи ва педагогларнинг дарс ўтиши ва ўқув машғулотларини ўргатиши учун режа, дастур, дарслик ва бошқа бир катор меъёрий воситалар бўлиши шартлиги ҳам баҳс қилинмайдиган ҳақиқат. Бу воситаларнинг таркиби шартлиги ҳам баҳс қилинмайдиган ҳақиқат. Бу дарс ва ўқув машғулотини бўлиб хисобланиши, у суҳбат ёки олдий-ишора билан қилиб қолмаслиги учун ўқитувчи ва педагоглар педагогик таълим билан қуролланган бўлишлари шарт. Бу дарс ва ўқув машғулотини бир бутун бўлишининг ажрлмас бешинчи ўнсурни хисобланади.

Куйида, дарс ва ўқув машғулотини мажмуи ўнсурларининг ҳар бирини алоҳида алоҳида таснифлаб, улар орасидаги алоқдорликларни кўрсатиб беришга аракет қиламиз.

Куйида ён таълим. Дарс ёки ўқув машғулотини деб номланган мажмуи таркибидан «ўқувчи ёки талаба» деган ўнсур жойлашган экан. Бу ўнсур асосий ўнсур. Бунинг боиси шундаки, бутун таълим-тарбия тизимини ва унда иштирок этувчи моддий ва маънавий ўнсурларнинг ягона ва асосий таълим олинган болаларда замон талабига жавоб берадиган таълимнинг ва кибойи фан билимларига кўникама ҳосил қилириш ва тарбия қилиришнинг фашилатларини шакллантиришидир.

Ушунга қарамай, ўқувчи ва талабаларнинг дарс ва ўқув машғулотини жараёнида фан катталикларини ва бир бутун деб номланган дарс ёки ўқув машғулотининг таркиби қисми – ўнсурни бўлишлари учун уларнинг сифатлари аниқ бўлиши шарт. Биринчидан, дарс ва ўқув машғулотини фан катталикни ўқув келган болалар ўзларига билим олишнинг максал қилиб олишлари лозим. Шу билан бир каторда, уларнинг таълим таркиби кўриб, дарсга керак бўладиган – дафтар, ручка дарслик ва бошқа ўқув қуролларини бўғлаб келишлари ҳамда ўзлари саранжом-сифатида қолган бўлишлари шарт. Дарс ва ўқув машғулотини катталикларини амалга ошириш учун, албатта, мувофиқ. Бу давлат таълим ва талабалар сараланган бўлиши максалга мувофиқ. Бу давлат таълимнинг қисми қилинган «Қадрлар тайёрлаш Миллий дастури»да қайд қилинган бошқа барча хоржий мамлакатларда у ағлақачон амалда. Бу давлат, синф ва аудиториядаги ўқувчи ва талабалар ёши жихатидан, фан таркиби қисми ва илмий тили ҳамда иқтидорлари жихатидан бир-бирларига яқин бўлишлари лозим.

Ўқувчи ёки педагог. Бу ўзлуксиз таълим-тарбия тизимидати билим олишнинг ва тарбияни амалга оширувчиларнинг умумий номи бўлиб, унинг асосий расмий таълим тизимининг турли босқичларида улар

турлича номлангиллар. Мактабгача таълим муассасаларида – мураббих бошлангич таълимда – устоз, ўрта мактабда – ўқитувчи, лицей ва коллежларда – педагог олий ўқув қуртларида – илмий даражасига қараб – ассистент, катта ўқитувчи, доцент, профессор, олий таълимдан кейинги таълимда – илмий раҳбар ва маляка оширишда мармузани деб қоритилади.

Буларнинг вазифаси давлат томонидан тасдиқланган фан ўқув дастурлари асосида дарс ёки ўқув машғулотини ташкил этиш ва шахсий ишчи режасида кўрсатилган билимларни таълим олувчиларга дидактиканин баъра таъминлашдан келиб чиқиб, бир қатор педагогик усуллардан фан ўқитишнинг техник воситалари ҳамда дидактик материаллардан фойдаланиб етказиб беришдир.

Меъёрни хужжатлар. Дарс ва ўқув машғулоти мажмуининг навбатдаги ўнсури – дарс ва ўқув машғулотида керак бўладиган меъёрни хужжатлардир. Уларга: намунавий дастур, ишчи дастур, ўқув режаси, тақвимий режа, дарслик, ўқув-методик қўлланмалар, мармузаниннг матни ёки дарс лойиҳаси ва дидактик материаллар кирди. Буларнинг ҳаммаси дидактика таъминлашга асосан тузилган бўлиб, ўзаро бир-бирига мос тушиши шарт. Бундай меъёрни хужжатларнинг йитиндисини бўғун бизда «ўқув комплекси» дейишса, узок хорижий мамлакатларнинг ҳаммасида бир ўз билан қурулмоқчигум дейилади.

Ўқитишнинг техник воситалари. Дарс ва ўқув машғулоти деган маънунинг туртинчи ўнсури ўқитишнинг техник воситалари ҳисобланади. Буларсиз дарс ёки ўқув машғулотини амалга ошириш мумкин эмас. Ўқитишнинг техник воситалари таркибига: ўқув муассасасининг бинноси, ичиндаги аудитория ёки синф хоналари, уларнинг жиҳозлари – парта ёки стол-стул, ўқитувчининг курсиси ва ишчи стол, мармуза учун минбар, доска ва ахборот-коммуникацион технология ва дидактик материаллар кирди.

Педагогик усуллар. Дарс ва ўқув машғулотининг бешинчи таркибни ўнсури педагогик усуллардир. Мазлумки инсон мувайн максалда эришиши учун қиладиган ҳаракати жараянида бир қатор усул (тадбир чора) лардан фойдаланади. Буларни маълум бир тартибда қўлайди. Усуллар қўлланниш тартибини турлича номлар билан – усул, йўл, тарикат, технология каби атамалар билан номлайдилар.

Педагогикада улар «педагогик усул» атамаси билан номланиб келинмоқда.

Яна педагогикада «методика» деган тушунча ишлатилади. Методикани педагогик усул ва услубларни амалга ошириш йўриқномаси деб тушуниш лозим.

Дарс ва ўқув машғулотининг бу беш ўнсуллари, шартли равишда, иккинчи даражали мажму ҳисобланиб, ўзаро функционал

ва таркибдорликка киришиб туриб, бир бутунликни, яъни дарс ва ўқув машғулоти деган биринчи даражали мажмуни ташкил қилдиллар. Буларнинг бирининг мавжудлиги бошқасининг мавжудлигини таъозозлаб, бирининг йўқ бўлиши бошқа баъра ўнсурларнинг фаоллигини йўққа чиқаради. Дарҳақиқат ўқитувчи ёки педагог бўлмасда, дарс ёки ўқув машғулоти амалга ошмайди. Ҳаммаси бўлса-ю, ўқувчилар ёки талабалар бўлмасда, дарс ёки ўқув машғулотини ўтиб бўлмайди. Ҳамма ўнсурлари мавжуд бўлиши билан, дарс ёки ўқув машғулотини амалга ошириш дастур ва тартиби бўлмасда, дарс ёки ўқув машғулотини ўтиб бўлмайди. Бўлган тақдирда ҳам, уни дарс ёки ўқув машғулоти дейилмайди ва ҳокзо.

Демак, дарс ва ўқув машғулотлар – аниқ максални кўзлаб, уларга баъришган вақтда бир хил ёшдаги ўқувчи-талабалар билан ўқитувчи ва педагоглар раҳбарлигида олиб бориладиган машғулоти экан. Дарс ва ўқув машғулотининг таълимий максалди, мазмуни ва ҳажми Давлат таълим вазирлигидан асосида белгиланади.

Дарс ва ўқув машғулотлар таълимнинг асосий шакли экан, у дидактиканиннг, илмийлик, тизимлик, тушунарлик, онгли ва фаоллик, билимларни мустаҳкам ўзлаштирилиши, ўқувчи-талабаларнинг шахсий мусовотлари эътиборга олинниши каби таъминлашлардан келиб чиқиб, ташкил этилиши шарт.

Ҳозирги кунда узлуқсиз расмий таълим тизимида таълим-тарбия синф-дарс шаклига олиб борилади. Инсоният тарихий ривожланишига назар ташлайдиган бўлсак, таълимни ташкил этиш шакллари жамиятнинг таркибига босқичларига мос равишда амалга ошганини кўрамиз.

Дастлабки даврларда таълим бериш факат одамларнинг меҳнат фаоллиги, қундалик турмуши билан узвий боғланган ҳамда билим бериш ва уни ҳаётга қўллашни ўргатиш яқка тартибда олиб боришган.

Дарр ўтиши билан кўчгиликка билим бериш эҳтиёжи пайдо бўла бошлаган. Таълимнинг мазмуни, билимларнинг мураккаблашуви, болаларни турмух-турмух қилиб ўқитишни таъозо этгани холда, таълим-тарбия билан шуғуланувчи мутахассислар, яъни ўқитувчилик касбига зарурияти келиб чиқкан.

Ўқитувчилик касби пайдо бўлиши билан таълим-тарбия бериш усуллари ҳам шакллана бошлаган. Инсоният тарихида таълим-тарбия усуллари жуда кўп бўлиб, буғунга келиб уларнинг ичидан сараланиб, кийинлари сақланиб қолган. Сақланиб қолганларнинг энг умумий томонларини ҳисобга олган холда, уларни қуйидаги тоифаларга ажратиш мумкин:

Биринчи тоифадаги педагогик усуллар «Аънавий усуллар» дейилиб, талаба-ёшларга билимларни «етказиб бериш» таъминлига

асосландилар. Уларга: «айтиб бериш», «кўрсатиб бериш», «намойиш», «маъруза-тақдимот», «савог-жавоб» ва «тўрт тоғонали усуллар» қиради. Иккинчи тоифадаги педагогик усуллар «Интерфол усуллар» деб аталиб, билим олувчиларни билим эгаллашларида уларни «фаяллаштириш» тамойилга суянадилар. Уларга: «муаммоли дарс», «ақлий ҳужум», «кичик гуруҳлар билан ишлаш», «давра суҳбати», «ишбон ўйин», «ролли ўйин», «бахс-мунозара», «квизтер» ва бошқа шунга ўхшаш чексиз кўп усулларни қиритса бўлади.

Учинчи тоифадаги усуллар «Нонъанавий ёки илгор ва замонавий усуллар» дейлиб, тавлим-тарбия жараёнига «жадаллаштириш ва самарадорлигини ошириш» тамойилдан келиб чиқадилар. Уларга: «лойиха усули», «програмадаштириш», «модулли ўқитиш», «технологик харита усули» ва бошқа бир катор замонавий усуллар қиради.

Бу усуллар тарихан ривож топиб тақомиллашиб, бир-биридан яхшилланиб бориб, ҳар бири ўзининг даврига жавоб берганлар. Лекин бу усулларнинг ҳаммасини ижобий томони билан бирликлда камчилик ва ноқулай томонлари ҳам мавжуд. Буларнинг биронтаси хозирги замоннинг талабига тўлиқ жавоб бермайди.

Шу боис, XX аср охиридаги келиб, дунё педагог олимларининг олдига, инсоният кашф қилган ҳамма педагогик усулларнинг барча ижобий томонларини ўзида бирлаштирувчи, шу билан баробар ундан фойдаланиш қулай бўлган педагогик усулни топиш масаласи кўндаланг бўлиб туриб қолди.

XX аср охиридаги бундай усул Америка олимлари томонидан кашф қилиниб, уни «Тавлим технологияси» деб номладилар. Технология деб номланганининг сабаби, бу усул орқали ўқув машғулотида олиб бориш жараёнида, унда иштирок этадиган шахсларнинг бажариши шарт бўлган ишлари ҳамда моддий ва маънавий унсурларнинг хизматлари аввалдан катъий қилиб белгиланган ҳолда лойихаланиб олинди. Ўқув машғулотлари жараёнида лойихадан чиқиб кетиш ман қилинади. Чунки у ҳар томонлама ўйлаб тузилган бўлиб, ўқув жараёнида учрайдиган барча вазиятларни эътиборга олган бўлади. Бу усулни барча ривожланган мамлакатлар педагог олимлари ўз худудига мослаштириб, бири уни «Тавлим технологияси», иккинчиси «Педагогик технология», бошқалари «Янги педагогик технология», «Илгор педагогик технология», «Замонавий педагогик технология», яна бошқаси «Ўқитиш технологияси» деб номлай бошладилар.

Педагогик технология фояси бизнинг худудга, мамлакатимиз мус-тақилликка эришгандан кейин, турли номлар билан кириб кела бошлади. Педагогик технологиянинг ўзига яраша назарий асослари шаклла-

ниб, баъзилар у алоҳида фан сифатида ўқитилиши лозим, деган фикрни ҳам билдиримоқдалар. Бизнинг катъий фикримиз бўйича, педагогик технология педагогиканинг «методика» деган бўлимининг таркибий қисми бўлиб, тавлим-тарбия жараёнига амалга оширишнинг замонавий технологиялашган усулидир.

Тавлим технологияси, бошқача қилиб айтилганда, педагогик технология бизнинг худудга кириб келганига 20 йилдан ошган бўлишига қарамай, бизнинг ўқитувчи ва педагоглар ундан амалиётда фойдалана ололмаётдилар. Бунинг сабаби, хорраждан ўрраниб келинган тавлим технологиялари ўзбек тилига айнан ўтирилиб, худудимиз ўқитувчи ва педагогларнинг менталитетига мослаштирилмагандилар.

Шуни ҳисобга олган ҳолда, кўлингиздаги китоб муаллифи Олий ва ўрта махсус касб-хунар тавлимни ривожлантириш маркази олимлари билан ҳамкорликда педагогик технологиянинг ўзбек миллий моделини ишлаб чиқди ва амалиётда сновдан ўтказиб, баъзи бир ютуқларга эришди. Педагогик технологиянинг ўзбек миллий моделини амалиётга татбиқ қилиш жараёни давом этмоқда.

Педагогик технологиянинг ўзбек миллий модели кўндалаги тамойилларга асосланади:

Биринчиси, дарс ва ўқув машғулотлар лойихасини тузишда ва уларни амалиётда қўллашда, албатта «мажму ёндашув» тамойилга доимо амал қилиш. Зеро, ўқитишнинг «Тавлим технологияси» юз фонд «мажму ёндашув» тамойилидан келиб чиқиб яратилган.

Иккинчиси, дарс ва ўқув машғулотларнинг лойихалашда ва шу лойихалар асосида тавлим-тарбия жараёнига амалга оширишда, дидактиканинг барча принциплари рио қилиш. Дидактика принциплари педагогик йўналишдаги ўрта махсус ва олий ўқув юртыларида доимо ўрнатилганлиги билан уларга дарс ва ўқув машғулотларга тайёргарлик кўришда ва уларни амалга оширишда бу принципларга, нари борса, иккинчи ва учинчи амал қилинар эди. Айтиш жоизки, дидактиканинг еттига таъки утчасига амал қилинар эди. Айтиш жоизки, дидактиканинг еттига принципи ўзаро функционал боғлиқ бўлиб, ўқув машғулотида олиб боришнинг бир бутунлигини ташкил қилади. Уларнинг ҳаммасига бирдай амал қилинмаса, дарс ва ўқув машғулотлар керакли натижани бермайди. Бу масалани ижобий ҳал бўлишини таъминлайдиган ягона педагогик усул бу педагогик технологиядир. Бунинг учун эса, дарс ва ўқув машғулотларнинг лойихаларини тузувчи ва бу лойихалардан амалда фойдаланувчилар дидактикани яхши билишлари ва ундан педагогик амалиётда фойдалана олишлари шарт.

Учинчиси, ўқув машғулотлари лойихасини тузишда, бу жараёнда иштирок этадиган барча унсурларини — «максал ва максалчилар», «уларга аж-

ратилган «вақт», «билимлар тизими ичидаги «таънч тушуңчалар», «дидактика ва тиши» аниқлашиб, бу жараёнда қўлланиладиган «педагогик усул ва усулбар», «ахборот-коммуникация технологиялар» ва «дидактика материаллар»нинг қўлланиш жойларини аниқлашдан белгилаб олиш.

Тўртинчиси, ўқув машғулотини лойиҳалаш ва уни амалга оширишда, талабалар эгаланадиган билимларни мустақил равишда топиши урғу бериш. Яъни, ўқувчи ёки педагог муайян вақтда таълим олувчилар эгаланган шарт бўлган билимларни уларга айтиб бера қолмай, билимларни ўқувчи ва талабалар фаол фикр юритиб, ўзлари топиши рита эришиши лозим.

Бешинчиси, ўқув машғулотини амалга оширишда, ўқувчи ва талабалар билимларни англашлари, хотирасида сақлашлари ва амалиётда қўлай олишларини бир вақтнинг ўзида олиб боришга эришиш.

Олтинчиси, хар бир ўқув машғулоти якунида эришилдиган натижа лар феъллар шаклида бўлиши. Бунинг учун хар бир ўқув машғулотинини якунида ўқувчи ва талабалар бажариши шарт бўлган иш-харакатлар билан белгилаб қўйилади.

Еттинчиси, ўқув машғулотининг якунида, олдиндан шу машғулот учун белгиланган баҳолаш тур ва мезонлари асосида барча ўқувчи ва талабаларнинг билимларни ўзлаштирилганлик даражасини албатта аниқлаш.

Педагогик технология тамойиллари асосида ўқув машғулотлар лойиҳасини тузишда бажариладиган вазифалар ва улар ичидаги қилинадиган ишлар қўйиладиган тартибда амалга оширилади, бунинг ўқув машғулоти лойиҳасини тузиш алгоритми дейилади.

Бажариладиган биринчи вазифа – ўқув фанининг умумий жадвалларини тузиш. Бунинг учун:

– биринчи навбатда, ўқитиладиган муайян ўқув фанини яхлит бир бутунликда кўриб, уни «мето» (ўта катта) модуль деб олганиб, бу модуль якунида эришилдиган таълимий ва тарбиявий максалдар аниқланади ҳамда бу фанга ажратилган умумий соатлар сони кўрсатилиб, жадвал шаклига келтирилади. Бу максалдар мазкур ўқув фани учун белгиланган давлат таълим стандарти ва мустақил ўзбекистон фуқаросининг фазилатлари тизимига мос бўлиши шарт;

– иккинчи навбатда, муайян «мето» модуль ичидаги билимларнинг ҳажми, мантикий боғлиқлиги ва фикрни тугалланганлигидан келиб чиқиб, ундаги ўқув материалли «макро» (катта) модулларга ажратилиб, уларнинг ҳам максаллари ва уларга ажратилган соатлар аниқланиб, жадвал шаклига келтирилади;

– учинчи навбатда, хар бир макромодуль ичидан мантиқан боғлиқ бўлиб, шу билан баробар битта дарс ёки ўқув машғулоти давомида таълим ёки талабалар онига etkazилиши шарт бўлган билимлар мажмуи ажратилади ва уларга «мезо» модуль деб ном берилиб, максаллари аниқланади ва жадвал шаклига келтирилади.

Шу билан педагогик технологиянинг ўзбек миллий модели таълимларни асосида ўқув фанининг умумий жадваллари тузилган, деб қаролади.

Бажариладиган иккинчи вазифа – хар бир ўқув машғулотининг умумий жадвалларини тузиш. Бунинг учун:

– биринчи қилинадиган иш, бир ўқув машғулоти, яъни «мезо» модул ичида, бериладиган билимларни эътиборга олиб, бир нечта «микромодул» (кичик) модуллар ажратилади ва уларнинг максаллари, уларга ажратилган вақт ҳамда ўқувчи ёки талабалар бажариши шарт бўлган иш-харакатлар белгиланади ва жадвал шаклига келтирилади;

– иккинчи қилинадиган иш, хар бир «микромодул» берилдиган билимлар ичидан «таънч тушуңчалар» ажратилади ва улар асосида ўқувчи ёки талабаларнинг билимларни ўзлаштирилганлик даражасини аниқлаш учун назорат саволлари тузилади ва баҳолашнинг тур ва мезонлари аниқланиб, жадвал шаклига келтирилади;

– учинчи қилинадиган иш, хар бир «микромодул» модулда қўлланиладиган машғулотнинг тури ва тиши ҳамда педагогик усуллар белгилаб олинди ва жадвал кўринишида ифодаланади;

– тўртинчи қилинадиган иш, муайян ўқув муассасасида мавжуд ахборот-коммуникацион технологиялардан келиб чиқиб, хар бир «макро» модульда қўлланиладиган ахборот-коммуникацион технология ва педагогик материаллар аниқланиб, жадвалда кўрсатиб берилади.

Шу билан педагогик технологиянинг ўзбек миллий модели тамойиллари ва алгоритм асосида хар бир ўқув машғулотининг умумий жадвалларини тузиш вазифаси бажарилган бўлади.

Бажариладиган учинчи вазифа – хар бир дарс ёки ўқув машғулотининг сценарийсини ёзишдир. Бунда, хусусий жадвалларда кўрсатилган тартиб бўйича ўқув машғулотини амалга оширишнинг сценарийси ёзилади. Унда хар бир «микромодул» модулда бериладиган билимлар бирма-бир ифодаланган, уларни таълим олувчиларга etkazилишда қўлланиладиган дарс тури ва тиши, педагогик усуллар, ахборот коммуникцион технология ва дидактик материалларни қўлланиш жойлари кайди қилинади. Сценарий «педагог» – «талаба» диалог шаклида ёзилади.

Педагогик технология тамойиллари асосида тузиладиган лойиҳалар бир неча турга ажралади

1. Лойихада талкикот ва изланиш усуллари етакчилик қилса, уни талкикотли лойиха дейилади.

2. Лойихада Билим эгаллаш усулига асосий ўрин берилган бўлса, монолоийиха дейилади.

3. Лойиханинг координатсион характерига қараб, катъий, эгилувчан ва ёник лойихалар мавжуд.

Факат юкорида санаб ўтилган етти тамойилга жавоб берувчи ва учта вазифани бажара олувчи педагогик усулни педагогик технология деса бўлади. Бошқа барча усулларни, гарчи улар ўта инттерфаол ва жуда янги бўлсалар ҳам педагогик технология дейишлик нотўғри.

Педагогик технологиянинг тамойиллари, уларнинг хусусиятлари ҳамда мажму енглашуё тамойилдидан келиб чикиб, педагогик технологияга куйилати таррифни берамиз.

Педагогик технология — бу жаминиёт эхтискидан келиб чикиб, олгимлар томонидан тузиб чикилган ўқувчи ва талабаларга зарур бўлган фазилятлар билан, уларда умумтаълим ва касбий фан билимларига кўникмалар хосил қилиш мақсадида, ўқув жараёнини мажму сифатида кўриб, уни ташиқил қилувчи унсурлари бўлган ўқитувчининг ўқитиш воситалари ёрдамида таълим олувчиларга маълум бир шаронгда ва маълум бир педагогик усуллардан фойдаланиб, кўрсатган таълимий таъсирини назоратда тутувчи ва натижасини баҳолаб берувчи технологиялашган таълимий талбирдир.

Соғлом ва баркамол болаларни воёта етказишда етакчи ролни ўқитувчи ва педагоглар ўйнаганлиги боис, улар меҳнатини осонлаштириш ва ўқув жараёнини жадаллаштириш ҳамда самарадорлигини ошириш мақсадида, уларга педагогик технологиянинг мохияти ва уни амалга ошириш тартибни баён этиб бердик. Таълим-тарбия жараёнини, яъни мактаблардаги дарсларни ҳамда касб-ҳунар коллежи, академик лицей ва олий ўқув куртидаги ўқув машғулотларни педагогик технологиянинг худудиниёга мослаштирилган ўзбек миллий модели асосида лойихасини тузиб, бу лойихалардан педагогик амалиётда фойдаланишлик, таълим-тарбия соҳаси самарадорлигини бир неча ўн баробар оширади ва ўқув машғулотларни сифатсиз бўлишлигидан ҳамовлайди.

Хулоса қилиб шунни айтиш жоизки, Ҳарати инсон Оллох томонидан яратилган бўлиб, уни яратилша Тангри таолонинг аниқ мақсади бўлган. Оллохнинг Одам Атони яратилшдан мақсади, оламга манфий қувват тарқатувчи Иблисга қарама-қарши, дунёга мусобат қувват етказиб берувчи махлуқотни яратиш эди. Аммо Иблис иблислигини қилиб, Одам Ато-ни йўлдан урди ва натижада Одам Ато билан Моомо Ҳаво Тангри таолога газабига учраб, ерга туширилди. Оллохнинг шундан бўён мақсади, одам-

ни таълим қилдириб, ўз ихтиёри билан аёл холига қайтишига эриштиди. Таоло одамни тавба қилиши ва ўзининг асли вазифасини бажариши учун, уни қорикат тартибини билдирувчи, олдинма-кетин бир неча китоблар яратди ва Унинг йўлига юрганларга жаннатни ваъда қилди. Аммо шайтон Унинг ишини қилиб, доимо одамни йўлдан уриб кетади. Шайтон ённи киргалларнинг жойи дўзахда бўлиб, Раҳмон, яъни Оллох сўздан қораллар жаннатга сазовордирлар.

Оддий халқ тушуналган қилиб, диний иборатлар билан айтилган бу иборатлар заминига чуқур маънолар етган бўлиб, улар шу замон илми-фани томонидан, талкикотлар орқали исботлаб берилган. Юкорида бу тўғрида кўн фикр юритган эдик. Галининг қисқаси, китобимизда қайд қилиб ўтилган фазилятларга қайси бола эришса, бу дунёда бахтли, бокий дунёда еёл имолати бўлади. Қуйида бу фикрларни кенгрок тушулттириб, уларни исботлаб беришга ва таълим-тарбия билан шуғулланувчиларга бир катор тамсиллар беришга ўтамиз.

Юкорида кўрдикки, Шарк мутафаккирлари наздида инсонда иски исос мавжуд. Биринчи, Илохий-руҳий қудрат иккинчиси, молдий-хайвоний қувват. Инсондаги ана шу Илохий руҳ хамиша унинг табиий асоси бўлган қувват билан куралиб, ентиб келган. Имом Абу Ҳомид Фаззолий «Кинмен соодат» асарида: «Инсон фиришга ва хайрон орасидати махлуқдир. Хайрон ривожланмайди, чунки унинг камолот қуввати йўқ. Фаришга ҳам ривожланмайди, чунки унинг ўзи пок илохий нурдан иборат. Факат инсондагина ривожланиш, руҳий камолот хислати мавжуд», деган фикрни билдирган. Бу фикрнинг тўғри эканини, бутун инсониятнинг тарихий тариккет йўли исботлаб берди.

Демак, инсон ўзини тарбиялаб, молдий-хайвоний хирсларини барҳам еттириб, илохий-раҳмоний сифатларини кўтайтириши мумкин. Тасавуф таълимотида асосан, инсон руҳи Мутлоқ руҳнинг бир қисми, зарраси бўлганлиги боис у молдий тубанликни тарк этиши, Илох сари талпиниб, юкорига парвоз этиши шарт. Бунинг учун инсон ўз Инсоний мохиятини тушуниб етиб, руҳини поклаб, билим эгаллаш ибодати орқали қалбини нурга тўлдириб бориши лозим. Шундангина у Тангрининг ераги халифаси ва шарафул махлуқот макомини оқлаган бўлади. Моломикки инсон шарафул махлуқот экан, бу унинг Илохий-раҳмоний жикатига айтилган гап бўлиб, баркамол инсон белгисидир. Хар биримиз билиму амал, фазлу камол касб этиб, ана шу жикат сари интилишимиз жоиз. Соғлом ва баркамол инсон, одамзол орзу қилган жамикки эзгу хислатларнинг ифодачиси, у Мутлоқ Илох билан оддий халқ ўртасида восита бўлувчи муқаддас хиккат. Бундай мартабага эришган болаларни соғлом баркамол инсон деб ултуғлайдилар.

Замонамизнинг мутафаккир олими Нажмиддин Комиллов ўзларининг «Комил инсон – миллат келажак» деган рисолаларида ёздилар: «Шайх Омийй дейдиким, ҳақгўй олимларнинг фикрига қараганда, Одам баркамол инсон ҳақиқати туфайли барқарордир. Зеро, фалаклар унинг нафаси билан айланур, мулку малакут ундан таълим олурадур. Шундай марта бада баркамол инсонни Ҳақнинг кўзгуси дейдилар. Ҳақ товоло ўз исми ва сифатларини фақат баркамол инсонда кўради. Шунинг ҳам таъкидлашдиларки, баркамол инсонгина Ҳақ қудратининг буюклиги, чекеззалигини тўвоҳ бўла олади»⁹⁴.

Азизиддин Насафийда қомил инсон руҳ тушунчаси билан узвийликни ўрганилади. Инсон мартабалиари руҳ мартабалиари сифатида олиб қаралди. Шунинг учун умумий тушунчалардан аниқ тушунчаларга ўтиб туриш борунинг сабабларидан яна бири Насафийнинг қамлотни уруж (кўтарилиш) ва нузл (тушиш) назариси асосида тушунишидир. Эслатиб ўтамиз, Азизиддин Насафий қомил инсонга таъриф бериб ётади: «Билгилки, Қомил инсон деб шарият ва тариқатда етуқ бўлган одамга айтылади ва агар бу иборани тушунамасан, бошқа ибора билан айтгани: билгилки, қомил инсон шундай инсондирки, унда қуйидаги тўрт нарса қамолга етган бўлсин: яхши сўз, яхши феъл, яхши ахлоқ ва маориф». Бу сифатлар билан зийнатланган одам ёлгон, риё ва балқирдорликдан чекинди, ҳамма вақт эзгу ният билан эзгу ишлар қилишга тайёр туради. Насафийнинг мазкур таърифидан баркамол инсон ҳаётдан ташқаридаги алақандари мавҳум зот эмас, балки реал одам деган ҳулосага келиш мумкин.

Насафий фикрича, «Одамлар қонотининг қаймоғи ва ҳулосаси ҳамда мавжудот дарахтининг меvasи бўлсалар, қомил инсон одамлар мавжудотининг қаймоғи ва ҳулосасидир». Яна айтадики, «Худони таниб, дийдо-рига мушарраф бўлган қомил инсон учун халққа наф келтиришдан кўра фойдалирок иш ва яхшироқ тоат йўқдир. Ва унинг учун энг улғу роҳат бирор иш, бирор сўз билан бу дунёда қилишларнинг мушкуллини осон қилиш, одамнинг бағло-фитналардан сакланишга ёрдам бериш, охирагда эса мағфират топишга қўмақлашишидир... Баркамол инсон халқ орасида ростликни қарор топтириш ва ёмон расму одатларни халқ орасидан кўтариш ва халқ орасига яхши, хайрли қонда-қонуиларни жорий этиш орқали халқни бир-бирига мушфик-муҳрибон қилади, токи одамлар бир-бирларига озор бермасинлар ва бир-бирларини суксинлар. Ва одамларга бир-бирларининг тинчлиги, омонлигини сақлашни буюрсин, токи одамлар ҳам тил билан, ҳам қўл билан бир-бирларини қўлласинлар ва бунга аҳд қилсинлар, бу аҳдни бузмасинлар...»

⁹⁴ *Нажмиддин Комиллов*. Қомил инсон – миллат келажак. – Т.: Ўзбекистон. 2001. 15-б.

Алими Нажмиддин Комиллов баркамол инсон устида теран фикр қилиб, таъкиотлар олиб бориб, қуйидаги ҳулосага келдилар:

«Баркамол инсон – инсонларнинг энг муқаммали, энг оқили ва энг ошони,
баркамол инсон Илоҳ билан одамлар орасидаги воситачи, илоҳи нарсабо асрорини олдий одамларга етказувчи улғу қомийдир,
баркамол инсон мартабада Ақли қулл (Ақли аввалга тенг. Оллоҳ билан Ақли қуллни, яъни Қомил инсонни яратди, кейин у туфайли бошқа нафсуқотлар яратилди);
баркамол инсон руҳининг андозаси азалдан маълум, у Тангри таоло яратган энг қудратли руҳдир;
баркамол инсон шу сифатлари билан мутлоқ илоҳий хислатларни қамолга кайхоний мавжудликдир, агар олдий инсон суратида кўринса ҳам, лекин маънан қонотни қамраб олган ҳаммаша бедор ва ҳамма нарсадан хабардор бир зотдир.

Шу мартабада у Оллоҳнинг халифаси бўла олади.
Баркамол инсон инсонлар жамияти ичидан етишиб чиқадиган муътабар зотдир. У азалдан мартабаси аниқ бўлган руҳ эмас, балки ахлоқий-маънавий покланиш жараёнида қамолга эришгандир.
Шунинг учун, ҳар бир пок ахлоқли, илоҳсевар шахс барқамолликка интилиши ва бу йўлда насиба олиши мумкин.
Барқамолликнинг олий белгиси ҳақ йўлдан бориб, халққа фойда келтиришидир. Киши нияти, сўзи, амалий ишлари билан қанчалик одамларга наф келтирса, ёмонларни тўтти йўлга солса, Ҳақ йўлида фидо бўлса, у шунча барқамолдир»⁹⁵.

Имоми Аъзам мазҳабидаги шарият аҳллариининг фикри бўйича, инсоннинг қобилияти ва мойиллиги азалдан маълум, яъни Оллоҳ товоло тақдирни азалда, киши ёруғ дунёга келганида нималар қилиши, нималарни сўзлаши, қанча еб-ичиши ва ҳоказо ҳаракатларини аввалдан белгилаб қўйган.
Аmmo Ҳикмат ва тасаввуф аҳли фикрига кўра, инсонга фаолият эриклиги берилган, у ҳаракат қилиб, қомиллик касб этиши мумкин. Шайх Азизиддин Насафий «Зубдат ул-Ҳақоийк» номли асрида «*Одиқларнинг қўлири ва фидолияти учун олдиндан белгиланган ўчоқлар йўқ. Билгим ва боқиликка эга бўлган одиқнинг савб-ҳаракатида боғлиқ, одам қанча қўн гайрат қилса, шунча билгани ва мол-мулкни ортади*»⁹⁶.

⁹⁵ *Нажмиддин Комиллов*. Қомил инсон – миллат келажак. – Т.: Ўзбекистон. 2001 йил. 20-21-б.
⁹⁶ *Азизиддин Насафий*. Зубдат ул-Ҳақоийк. – Т.: Қамалтақ. 1995. 11-б.

Азизидин Насафий камолотнинг белгиси сифатда икки нарсани асос қилиб олган. Бунинг бири – Ҳамида ахлоқ бўлса, иккинчиси – ўзини таниш. Шу икки асоснинг бор ёки йўқлигига қараб, у одамларни **у-ч тоифага** ажратган. **Биринчиси**, Ҳамида ахлокий хислатлар билан беэъзаган ва ўз-ўзини танимаган одамлар. **Иккинчиси**, Ҳамида ахлокий хислатлар билан беэъзаган, аммо ўз-ўзини танимаган одамлар. **Учинчиси**, Ҳамида ахлокий сифатлар билан беэъзаган ва ўз-ўзини таниган одамлар. Насафийнинг назарида ана шу кейинги – **учинчи тоифа** одамлар баркамол инсонлардир: «**Бинобарин**, инсоннинг камолотга эришиши Ҳамида ахлоққа эга бўлиш ва ўз-ўзини таниш билан амалга ошадир».

Ҳамида (*мақддиган*) иккимой сифатлар нимадан иборат эканини аниқлайдиган бўлсак, **шарнат аҳли** назарида Ҳамида ахлоқ – бу кунда беш вақт намоз ўқиб, хар йили рўза тутган ва бошқа шаръий амалларни бажарадиган мўмин-муъулмон одамдир. **Хикмат аҳли** илму донишда етук одамларни баркамол дейдилар. **Тасаввуф аҳли** эса илму дониш, тақво ва солиқлик баробарида яна риёзат билан кўлга қирадиган жуда кўп сифатлар, чунончи, манғилик, нафс ва хирсни тарқ эттич, ростўйлик, ҳалоллик, собит ва собирлик, Худодан рози-ризо бўлиб яшашни ҳам талаб қилганлар. Шарнат аҳли фақат Пайғамбарни қомил инсон намунаси сифатида кўрсатсалар, тасаввуф аҳли вағийлар ва орифларни ҳам қомиллар каторига қўшадилар. Алишер Навоий «**Насоним ул-мухаббат**» асари сўз бошисида баркамол инсон сифатларини махсус санаб ўтади. Чунончи: биринчиси – **тавба**, иккинчиси – **ҳалол** дукма билан қановатланиш, учинчиси – **ўз касбидан топиб кун кўриш**, тўртинчиси – **шариятга риоя қилиш**, бешинчиси – **тариқат одобини сақлаш**, олтинчиси – **барчадан ўзини кам деб билгиш**, ҳагто фарзандлари, хизматқорларига кўполлик қилмаслик, еттинчиси – **чуқук тилли бўлиш**, саккизинчиси – **рахмлиг бўлиш**, тўққизинчиси – **сахни бўлиш**, ўнинчиси – **мард бўлиш**, ўн биринчиси – **ҳалимлик**, ҳушхулук бўлиш, ўн иккинчиси – **ризо-розилик билан кун ўтказиш**, ўн учинчиси – **сабрли бўлиш**, ўн тўртинчиси – **риёзат чекишдан кўркмаслик**, ўн олтинчиси – **хороқуллолда хислатлар кўрсатиш**...

Шу замоннинг мажмулар назариясидан келиб чиқиб, Навоий аниқлаган инсоний сифатларни тартибга келтирадиган бўлсак, улар куйидагича тавсифландилар. Тавба иккимой сифат бўлмай, киши рухий жараёнини ифода этувчи шахс руҳининг мавдум бир вақт ичидая ҳолатидир. Ҳалол дукма билан қановатланиш хислатини бир сўз билан ҳалоллик, яъни одобнинг бир кўриниши сифатида тавсифланди. Ҳўз касбидан топиб кун кўришни меҳнатсевар деса бўлади. Навоийнинг аниқлаган шариятга риоя қилиш, тариқат одобини сақлаш, барчадан

ўзини кам деб билгиш, кўполлик қилмаслик, чуқук тилли ва юқорида айтилган ҳалол бўлиш каби хислатларни шу кунда бир оғиз сўз билан одобли деган иккимой сифат билан белгиланмоқта. Навоийнинг **рақамли бўлиш** деган хислатини инсонпарварлик деса ҳақиқатга яқин бўлади. Сахий бўлишни шу кунда саховатли, мард бўлишни – жасур амакқамлиг. Навоийнинг **ҳалимлик**, **хуш-хулк** ва **ризо-розилик** билан кун ўтказиш деган хислатлари ҳам одоб нормалари ҳисобланиб, одобли деган умумий иккимой сифатга унсур бўлиб қиради. **Сабрли дегани** сабр-қаноатли бўлиб, риёзат чекишдан кўркмасликни чидамли дегани иккимой сифатлар билан белгиланади. Навоийнинг **хороқуллолда** қисқатлар кўрсатиш деганини, **табиат** ва **жамиятдаги янги билимларни** аниқлай олиш деб тушунса бўлади, шунда бу хислатни – **ақлли** ва **биндонли** деган фазилат билан тенглаштирамиз. Бу сифатларни тизимга келтирсак, улар – **меҳнатсевар**, **одобли**, **инсонпарвар**, **саховатли**, **жасур**, **қисдамли**, **ақлли** ва **билимли** деган саккизта фазилатни ташкил қилади.

Рух тарбияси. Рух тарбияси билан шуғулланмоқчи экансиз, биз ўтган алломагардан ўтиб, сизга бир нарса деса олмаймиз. Ҳўтган уламою мутафаккирлар эса, **рух тарбияси** учун **яхши фикр**, **яхши сўз** ва **яхши амал** асослади, деганлар.

Яхши фикр деганда, қиладиган барча ниятларни яхшилаш тушунилади. Яхши фикр деганда, хар кунни тонг отмасдан уйқудан уйонтганингиз **нахоти**, **соғ-саломат турганингиз** учун Парвардигорга ўз Миннатдорчилигингизни билдириб, қирноб келадиган янги кунда фақат ва фақат яхши сўзлар сўзлашни ҳамда яхши ишлар қилишни ўзингизга **ният** қилишиққа айтилади. Тонг отиб кетгунча ёки ундан ҳам дахшатлиси кун чиққунча ухлаганларнинг бажарадиган амалларининг **барақаси** бўлмай, қилган ишларининг **унуми** бўлмайди.

Сахар туриб руҳни яхши йўлга солиб олиш учун **бомлод** намознинг **адо** этиш яхши самара беради. Намоз ўқитганда ўз тасаввурингиздаги **Хулони руҳингиз** билан **астойдил** сезиб туриб, ўқитган оқтлар **мазмунини** тушунган холда амалга оширсангиз **қиракли** **натижата** эришасиз. Киши **намоз ўқитганда** **бутун фикри** билан **бутун борлиқни** яратган **Парвардигорга** юзланади ва у билан **мулоқотга** қирнади. **Ҳозирги** **замон** **квант** назарияси **нуқтан** назаридан, шу йўл билан **киши ўзинга**, **барча** **нарсалар** **ривожининг** **сабабчиси** **бўлган** **мусбат** **кўрсаткичча** **эга** **қувватларни** (**ижобий** **нур** **тўлкинларини**) **тортиб** **олар** **экан**. **Кунни** **билан** **ибодатда** **бўлиб** **юрган** **одам** **бу** **қувватларни** **ўзидан** **узмай**, **барча** **ишлари** **ўнгидан** **келиб**, **тани** **сиҳатлиги** **яқши**, **руҳи** **эса** **хотиржам** **бўлиб** **юради**.

Соғлом ва **баркамол** бўлишиққни **ақл** қилган **одам**, **барча** **катори**, **уни** **қуршаб** **турган** **инсонлардан** **хали** **хаёт** **кечира** **олмайди**. **У** **тпнмай** **тур-**

ли одамлар билан мулоқотга киришишга мажбур. Шунда, унинг эзгу максалдини ҳамма ҳам билвермаслиги, билган тақдирда ҳам тушунаввермаслиги, шунинг учун кўлиаб-куваттамаслиги мумкин. Соғ ва баркамол инсон бўлиш йўлида кетаётган бола буни ҳисобга олган ҳолда, улар билан кераксиз баҳсга киришиб, уларни ўз эътиқодига мойил қилишга интиямаслиги керак. Чунки бу анча кинин иш бўлиб, давватчидан анча куч, санъат, ирода ва вақтни талаб қилади. Шунинг учун бошқалар билан муомалага киришганда киши шу вазиятларни ҳисобга олиши лозим бўлади.

Рухни тарбиялаш баробарида, уни зарарланшидан, яъни рухни нура-тувчи қувватлардан асраш лозим. Акс ҳолда рух тарбияси йўлида қилган барча савб-ҳаракатларнинг эос кетади. Рухни зарарлантитувчи кучлардан асрашнинг йўлларида бири, харом ишларни, яъни гуноҳ ишларни амалга ошириш у ёқда турсин, уларни бажарувчи кишилардан, сергуноҳ жойлардан, шубҳали хулдулардан ўзини четда олиб юришлиқлар, «Кимнинг аравасига тушсанг, шунинг ашуласини айтасан», «Козонга яқинлашсанг кораси юқади, ёмонга яқинлашсанг баглоси юқади», «Ас суҳбат у маъсулим» ва ҳоказо мақоллар айтган сўзимизнинг далилидир. Таъкиқотларимиз шунга кўрсатдики, жуда кўп тақводдор одамлар кўнгил ва иродаси бўшлиқ қилиб, танлаган йўлида тургув бўлмай, ҳамсуҳбатга ёки ҳамроҳининг юзидан ўтолмай гуноҳ ишлар қилиб кўйр эканлар. Билгинг, «У дунёда эчки ҳам, кўй ҳам ўз оёғидан осилади», деган мақол мавжуд. Умр тақозоси билан кириб қолган улфатингиз ёки меҳнат жамоангизни етовитга қормай, уларни ўз етовингизга қорғавинг ёки узрингизни айтиб кўлверинг. Ахир сиз соғлиқ ва баркамоллик томон кетаётган одамсиз, йўлингизда собит туршингиз шарт.

Яқин суъ деганда, бола ўз инсонийлигини намоев қилиш максалдида бошқалар билан мулоқотга киришаркан, уни фақат ва фақат чиройли, асабини бузмайдиган, ёлгонни аралаштирмаган ҳолда, ширин суъ ва очик чеҳра билан амалга оширишга айтилади. Сиз ҳам, сен ҳам бир оғиздан чикади. Шунинг учун ўзингиздан кичик бўлса ҳам, уни сизсифрасангиз сиз томон газаб келатган бўлса ҳам, шахиддан кайтади. Ширин сўзингиз билан сиз уни қуролсизланттирган бўласиз. Ёмон, ёлгон ва кўпол сўзлар эса, муулмонни ҳам имондан чикаради. Сизга яқини муносабатда бўлиб турган одам ҳам, сизга қарши бўлиб қолади. Бу эса, ишингизнинг ривожига ва руҳингизнинг хотиржамлигига путуру етказадди. Шайтон сизни тинмай тўғри йўлдан уриб — суъ уни, ур уни, ўтгирла буни ким биллиб ўтирибди, деб турган бўлса ҳам, шайтонга хайр бериб, уни дартоҳингиздан хайданг ва доимо одамларга яқини сўзлар билан муносабатда бўлинг. Шунда кўзлаган эзгу максалдингиз — соғлиқ ва баркамолликка албатта эришасиз.

Яқини амал деб, қилалитган барча ҳаракатларингиздан ё ўзингизга, ёки бировларга наф тегалитган бўлишликка айтилади. Бемақсад ёки ўзингизга ва бошқаларга зарар тегалитган амаллар қилиш, ақли расо инсоннинг ҳаракати бўлмай, гуноҳ категориясига кирувчи амаллардир. Буқдай ҳаракатлар киши руҳини заифлаштириб, хотиржамлигини бузди. Эгри юргандан тўғри юришлиқ минг марта афзал бўлиб, фақат руҳингизни мустаҳкамлашга хизмат қилади, холос. Маъқул ишлар инсонгиз ҳам кунингиз ўтади, номаъқул ишлар қилсангиз ҳам. Номаъқул иш қилгандан маъқул иш қилган афзал бўлгани туфайли, яқини ишлар қиливеринг, эиён кўрмайсиз, руҳингиз озукча олиб бақувватлашадди. Рухи бақувват одамнинг барча ишлари қоритиб, тани сиҳатлигига яқини таъсир этиб, эл-норт ичиди обрўйи юқори бўлади.

Билгингки, ёмон фикр, ёмон суъ ва номаъқул ҳаракатлар киши руҳини нурагитиғина қолмай, соғлом ва баркамол бўлишлиқ йўлини беркитадди. Ўзингизга соғлом ва баркамол инсон бўлишлиқни мақсад қилиб олган экансиз, ёмон ният қилишини, ёмон сўзлар сўзлагани ва ёмон ишлар қилишини тарқ этинг. Бир томондан, тавба-газарру қилиб, қомилликка инсонисангиз, иккинчи томондан, ёмон фикрларни ўйлаш, ёмон сўзларни сўзлаш ва ноқўя ишлар қилишини давом эттираверсангиз, қилган яқини ингитларингиз ва барча эзгу максалдингиз чинтаққа чиқиб, баркамоллик томон сиқжамай, ижтимоий ривожингиз бир жойда дебсиниб тураверадди.

Ақл тарбиясига биринчи навбатда мустақил фикрларини ўрганиш қиради. Мустақил фикр қоритиш деганда, чуқур тафаккур қоритиб, ҳар бир вазиятни тасаввур қила олишини тушуномқ керак. Бундоқ қиралганда ҳамма ҳам ўзинча тафаккур қоритади. Аммо, одамнинг бошқа махлуқотлардан фарқи тафаккурида эмас, тасаввур қила олишидадир. Кўчлиқ, олиғ неъмаат ҳисобланган теран фикр қоритишини ва тасаввурни ишта солишини мустақил амалга оширмай, биронининг фикрига эргалиб, қулдалик ишларини пассив тафаккурини ишта солиб бажариб қораверади. Бу ҳол кишини баркамолликка олиб қормай, тоҳо ноўғри йўлларга ҳам олиб кириши мумкин. Чунки бу билгиларни у мустақил равишда ва тушуниб туриб топмай, бировлар аниқлаган тайёр билгиларни пассив тафаккур ёрдамида, асосан эслаб қоллиш йўли билан эгалланган. Хушёр бўлинг, заминда ёвуз ният ётган ҳар қандай фикрни ҳам чиройли гаплар билан ўраб, мангитқан бир-бирига боғлаб туриб, илмий асослаб берилиши мумкин. Шунинг учун, ҳар қандай янги эшитилган фикр танқид остига олингани яқини. Бунинг учун эса, қишида мустақил фикр қоритиш ва тасаввур қилиш қобилияти бўлиши керак.

Ақли деган номга эга бўлиш учун киши, албатта ҳар бир нарсанинг маъмунига ўзи мустақил равишда этиб қоритиш лозим бўлади. Бунинг учун

устоз муаллим, китоб-журналлар ва бошқа адабиётлар билан мулоқотга киришганда, улардаги фикрларга ишонган ҳолда, албатта ўзининг танқиди кўрилган ўтказиши лозим. Китоб, ойнома, ҳафтанома ва бошқа ёзма манбаларни ўқиганда ёки устозларнинг сўзларини тинглаганда, улардаги фикрлар ва таъбириётган сўзларнинг тўғрилигига шубҳаланмай, ундаги фикрларни текшириб кўришга эринамаслик керак.

Дингидан эшитган фикрларни текширишнинг йўллари кўп бўлиб, улардан энг осони ва тез амалга ошадигани, қандайдир янги бир фикрни эшитганингизда ёки уни бир жойдан ўқиб билганингизда, уни албатта бошқа одамдан, яхшироғи бир неча одамлардан сўраб-суриштириб, тўғри эканини аниқлаб олиш ёки яна бошқа китоблардан ўқиб, тўғрилигига ямон ҳосил қилишликдир. Шунда янглиш йўлга кириб кетишдан химояланасиз, баркамоллик томон кетаётгандаги вақтингиз билан кўчингиз тежалади.

Бир қарра эшитган ёки бир жойдан ўқиб олган фикрларга ақида сифатида ёпишиб олишлик ақлли кишининг иши бўлмай, бировнинг ётовига юрадиган оми одамнинг қилган қилмишидир.

Ўқиган ва эшитган гапларни тасдиқлаб олишликнинг энг самарали йўли – бу янги фикрни амалиётда синаб кўришликдир. Синовдан ўтмаган фикр янглиш бўлиб, сизни баркамоллик томон кетаётган йўлингизда тўсик бўлади. Муайян бир фикрни синовдан ўтказётганингизда, уни бир неча бор шу илм-фан соҳасидаги барча билимларга тўлиқ амал қилган ҳолда ва унинг ҳамма шароитларини яратиб туриб ижро қилишингиз шарт. Акс ҳолда тўғри фикрни ҳам нотўғрига чиқариб қўйишингиз мумкин.

Ақл тарбиясининг йўлларидан яна бири, адабиёт билан ишлаш. Адабиётлар билан ишлаганда интенсивлик қонунига амал қилишлик зарур. Интенсивлик қонунинда, «ўқиб жараёни қанчалик тез кечса, билимқўн бўлаётган нарсангизни шунчалик тез ўзлаштириб олиб, у хотиралингизда шунчалик чуқур ўрин олади», дейилади.

Ақлий тарбияни амалга ошираётганда мунтазамлик, онглилик ва фаоллик, тизимлик ва изчиллик каби дидактика тамойилларига ҳам риоя қилинади.

Ақлий тарбиянинг тўғри ёки нотўғри кетаётганини текшириб кўришликнинг асосий йўли, тафаккурингиз ёрдамида аниқлаб етган фикрларни тасаввурингиз ёрдамида текшириб кўриш. Бошқача қилиб айтганда, зоҳирдан аниқлаган билимларни ботиний билимингизга таққослаб, уни тасаввур кўригидан ўтказинг ва шундан кейин уни амалиётда синаб кўринг.

Ақл тарбиясига яна тақрорлаш, машқ, эслаш, сизга маълум бўлган билимларни иккинчи сигнал системаси ҳисобланган сўзга айлантириб бошқаларга айтиб бериш, амалиётда ишлатиш каби ақлий ва жисмоний амаллар қиради.

Вужуд тарбияси. Инсоннинг жисмоний моҳиятини шайтон эғллаб олгани билан, киши вужудда руҳ билан ақл ҳам кўним тошган. Шунинг учун вужуд тарбияси киши қамолотида етакчи ролини ўйнайди («*соғлом инсонда соғлом фикр» деган халқ мисолини эсланг*), ammo, вужуд тарбиясини бошламасдан олдин, руҳ билан ақл тарбияланиб тартибга келтирилган бўлиши шарт. Шунда вужуд тарбиясида шайтоннинг роли пасайиб, унинг тақомили тез ва самарали амалга ошди.

Вужуд тарбиясининг ажралмас қисмларига – инсон вужудининг ички ва ташқарисининг санитария ҳолати, маълум бир вақтда ётмоқ турмоқлиги, овқатланиш олоби, баданнинг жисмоний тарбияси ва танқис муҳит билан бўлган муносабатлари қиради. Уларнинг ҳаммасини бирдай олиб бориш шарт. Бири тарбияланиб, бошқасига аҳамият берилмасда, вужуднинг ривожланмаган унсурлари ривожланганини орқата тортиб, муайян бир йўналлишда қилган ҳаракатларингиз зое кетади.

Вужуд ичининг тозаллиги, унга киритилган озиқ-овқатнинг тури, сифати ва вақтига боғлиқдир. Китобимизнинг юқоридаги саҳифаларида қайд қилинганидек, овқатни мижозингизга қараб истеъмол қилган яхши. Мижозингиз совуқ бўлса иссиқ мижозли овқат ва аксинча, иссиқ бўлса совуқроқ мижозли овқат тановул қилсангиз тўғри бўлади. Ҳар қандай овқатни фақат ва фақат кам микдорда ва аралаштирмасдан истеъмол қилинганда овқат тез хазм бўлади. Овқатни фақат янғисини, тозасини ва зарарланмаган маҳсулотлардан тайёрланганини истеъмол қилиш лозим. Туриб қолган овқатни ёки носоғ маҳсулотдан тайёрланган овқатни оч қолсангиз ҳам еманг. Чунки бундай овқатлар саломатлигингизга ёмон таъсир этиб, тохо ҳаётингизни хавф остига қўйиши ҳам мумкин, шунинг учун уни етандан еманг арфал. Киши бир-икки кун соғлигига зарар бўлмаган ҳолда, бемалол овқат емай юраверадди. Аксинча, бир-икки кун оч қолиб турса, соғлиги яхшиланади. «Бўш қоп тик турмайди», деган микол вужуд тарбиясида ишламайди.

Сахарда уйқудан уйғониб, ўрнингиздан туриб юз-кўлингизни ювгандан кейин, бир қоса қайноқ сувни майда хўпламлар билан ичиб олинг. Бу муложа бутун ычак-чавакларингизни ювиб, тузларни эритиб кетиши баробарида, чанқаб турган вужудингизни сув билан таъминлайди. Бирок бу мулоажани бажарётганда ҳамма ёғи берк хонада амалга ошириллиши шарт, акс ҳолда шамоллаб қолиш хавфи бор.

Эрталабки ва кечки овқатни енгил овқатлар ейиш билан кифойла-ниш керак. Қувватли овқатларни асосан тушда истеъмол қилиш лозим. Овқат истеъмол қиллаётганда ва ундан кейин, бир соатлар чамаси оғлиқда, ҳеч қандай суюқлик истеъмол қилинмайди. Чунки овқатни қам қилувчи ферментлар суюқлик билан қўшилиб қучини йўқотгани ва етган овқатингиз хазм бўлмайди.

Овқат турларига келганда, кўпроқ мева ва сабзавотларни истеъмол қилган яхши. Шоглом билан турп кишига кучли қувват берибгина қолма-даволовчи хусусиятлари ҳам бор. Бу сабзавотларни доимо еб юрган одам ҳеч қандай касалликларга дучор бўлмайди, ичи эса тоза юради. Тўштин айниқса ётлик овқатлар киши саломатлигига қони зарар. Ундан ташқари қушхонада ёки билиб-билимай сўйилган хайвон гўштининг тарқибини кўрқув ферментлари тўпланган бўлиб, уни истеъмол қилган кишини боғсаб кўрқув боғсади. Бу эса, киши имонини заифлаштириб, ўзини бахтовчи кишини сабаб бўлади. Гўшт эмасам мадорим кურიб қолади, деген гаплар аслида нотўғри. Албатта доимо кўп гўшт ва ётлик овқатлар истеъмол қилиб юрган бўлсангиз вужудингиз шунга ўрганиб қолган бўлиши ва смай кўйсангиз вужуд талаб қилиб, безовталанишиниڭизга ҳамма холсизланишиниڭизга сабаб бўлади. Кам ва асосан ўсимликлардан бўлган овқат еб вужудингизни шунга ўргатсангиз, вужуд керакли нарсаларни юлардан олишта ўرғанади ва ўзингизни жуда ҳам енгил ва соғлом ҳис қиласиз. Шу баробаридя, ҳеч қачон кўп овқат ейишни машқ қилманг.

Овқат етанда ва ундан кейин бир соатлар мобайнида суюклик ичмасангиз ҳам, ундан кейин кўп суюклик истеъмол қилишликнинг зарари йўқ. Айниқса, иссиқ минтақаларда таналаги сув тез бутилиб чиқиб кетибди меваларнинг шарбатидир. Мева шарбатини қайнатиб совутылган сувга аралаштирилса, Алишер Навоий ичадиган гулоб бўлади. Гулоб чанқонини яхши босадиган ичимликдир.

Вужуд ичининг тозаллигига унинг парвардишига ҳам боғлиқ. Абу Али ибн Сино «Харитий ҳаммом ва ойда бир маротаба сурти ичган одам меннинг ёрдамимга мухтож бўлмайди», деган гапнинг матэзини чакинг. Ҳаммомга тушганда ҳам терлагандиганига тушиш керакли натижани беради. Чунки киши терлаганда хужайралардаги ва тери катاكلаридати турли тузлар ва тақинлар эриб ҳаракатга келади ва танадан чиқиб кетади. Ойда бир маротаба ични суриб туриш ҳам тананинг ички тозаллигига ижобий таъсир этади. Ични сурганда ичгичка ичак қабатыларида туриб қолган ва эскириб бўзилга бошлаган овқатлар, шунингдек, ширимшиқлар чиқиб кетади.

Йилда икки, камда бир маротаба хукна (*Клизма*) орқали йўтон ичакни ҳам чайиб туриш лозим. Бу муолажа куйилдигича амалга оширилади. Бахор ва куз фаслларининг ўртадаги ойида, яъни апрель ва октябр ойларининг (камарий тақвим бўйича) иккинчи хафтасининг охирига икки кунни қолғанида (*бу айрелинг 10-йарига, октябрнинг 11-йарига тўғри келади*), ўзингиздан ва боғаларингиздан чиккан 4 литр пешобни 1 литри қолгунча қайнатиб кўясиз, ундан ташқари 1 литр қайнатилмаган пешобни тайёрлаб кўясиз. Шундан кейин эرتалабқи ва тушки овқатланишда гўштсиз овқат истеъмол

қилиб келтурувди, тушдан кейин овқат емаган ҳолатда, қайнатилмаган пешоб билан кўкчи қиласиз. Ичингиз тозаллангандан кейин, қайнатилган пешобни 100 грамм билан яна хукна қиласиз. Хукна қилганда ичингизга қайтариблан пешобни бир оз ичингизда туриши шарт. Шундан сўнг 100 грамм қайнатилган пешобни бутун баданингизга, бошингиздан тортиб келтириб, сурқиб чиқасиз ва тананигизга сингитунча ишқалайсиз, кетиндан йа минутчи ичингизда ётиб ёки бўлмаса душда ювиниб чиқиб, ўрнда қайтиб ётибди. Эртасига шу муолажа қайтарилди, фақат қайнатилган пешобни 300 грамм, учинчи кунни 300 грамм, тўртинчи кунни 400 ва бешинчи кунни 500 граммга етказасиз, олтинчи кунни қайнатилган пешобни қайтариб 400 граммга туширасиз, шу йўл билан қайнатилган пешобни қайтариб бориб, тўкқизинчи кунни яна 100 граммга келтирасиз. Қолган кунларда овқатидек қайтарилмаверади. Учинчи кунни буйи овқат емай, озоқдан сув ичиб туришингиз мумкин, кеч соат бешдан кейин, бир кундан 300 грамм зайтун мойини иккинчи стаканга 200 грамм сижиб олинган ичининг сувини кўясиз ва қаттарок идишдати (*кииб туршиш учун*) иллик кўкча солиб кўясиз. Ҳингиз ўринига ётиб, иссиқ сув солинган трелка ёки қайнатиблан биқинингизга кўясиз ва стаканлардаги мой ва лимон сувини 1 соат мобайнида, озоқдан навобатма-навобат хўшпаб, ичиб тутатасиз ва бир ва туриб уқуқта кетасиз. Етганда хушёр бўлиб ётиб, чунки кечаси соат 4 орта бориб ичингизни суреди. Шу йўл билан сиз жигар, буйрак, ўт тузи ва уларни бирлаштириб турувчи йўллари хар турли тикни ва майда қиллардан тозалайсиз. Вужудингиз кераксиз нарсалар билан ўта тулиб кетган бўлиб, бу муолажа бир оз оғрик пайдо қилиши мумкин. Кўрманд, қайнатиб келсангиз нарсалар чиқиб кетмоқда. Шу усуллар билан вужудингиз ички тозалланади.

Вужудингиз ташқи санитария ҳолатини яхшилаш яшаб турган ҳолатининг тозаллигидан бошланади. Яшаб турган уйингизнинг ичи ва қовчи жойлариниڭиз барча санитария қоидаларига жавоб бериши шарт. Аю қолди тала тозаллигидан гап очининг фойдаси ҳам йўқ. «Оглюх по-кочидур, покниза кишиларни севадур, эликларингизни олдини тоза қилишлар» деган хадисни унутманг. Уйнинг ичи қуяда ёки кун ора тоза қилиб келтурулиб, барча чанглар эртиб турилади. Ховли эса, кунда сулурилади. Ҳеч қачон ва ҳеч бир вазиятда ювилмаган идиш-товоқ турмаслиги керак. Икки хафтада бир маротаба уй ичини исирик тутатиб, дезинфекция қилиш ички бўлади. Чесақда ахлат ҳеч бир вазиятга тулиб турмасин. Уй ва қовчи-жой тозаллиги биринчи навобатга руҳингизга ижобий таъсир қилганда. Иккинчидан, уйингиздан инфекция касалликларини қувалди. Учинчидан, эл-юрт ичида обдуйингиз юқори бўлади. Уй-жойини тоза қилишдангизларни одамлар жуда хурматлайдишар. Буларнинг ҳаммаси

бирлашиб, умумий кайфиятингиз, соғлиқ ва баркамолликка қараб кетган йўлингизга кўк чирок ёқиб берали.

Вужуднинг ташқи санитария ҳолатига кийтан кийимингизнинг тозалиги қатта таъсир кўрсатади. Қиммат бўлмайд эскирок бўлса ҳамки, кийимингиз тоза бўлиши шарт. Ички кийимни икки кунда узоқти билан уч кунда бир алмаштириш лозим.

Сочиклар беш хил бўлиши шарт — бири юз сочик, иккинчиси кул сочик, учинчиси оврат сочиги, тўртинчиси оёқ сурталдиган сочик ва бешинчиси ҳаммомдан чиқиб артинладиган қатта сочик бўлади. Ҳарини кўриш тутиш қиласида, албатта кўрпага жидд қийдирилиб, остига чойшайб бўлиш лозим. Булар қамида ўн беш кунда алмаштирилиб турилади.

Вужуднинг ташқи санитария ҳолатига сўзсиз баданнинг тозаланиши керак. Бунинг учун ҳафтада ҳаммомга тушиб, терлаб туриб, тозаланиши керак. Шароит бўлса, кунда бағамом бошдан-оёқ чайиниб ювиниши лозим. Шароит бўлмаса, бўйин аралаш, кўлтиқлар ости билан белгача, оврат ва оёқларни тозалаб совун билан ювилиши шарт. Балотат ёшига етган бўлсангиз, ҳеч бир вазиятда таҳоратсиз юрманг. Таҳорат билан юришнинг фойда ва хосияти жуذا қатта. Авваламбор, руҳингиз тетик бўлган иккинчидан, таҳорат вужудингизнинг санитария ҳолатига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади ва энг асосийси, бу йўл билан сиз ўзингизга муқобил кўрсаткичга эга қувватларни чақирган бўласиз. Яхши билиб олганингиз ифлос ва чирк жойларда ҳамда нопок тананда тирик организмга зарарини кўрган манфий энергия тўпланади.

Ушбу амалларни бажарсангиз, танангиз тоза, руҳингиз тетик, тинчлигингиз чаккон бўлиб, ишингиз оғна юради ва кишининг ҳаёт йўлида (*инсоний равишда*) учрайдиган ҳар қандай муаммоларни енгиб кетасиз.

Ўтмоқ-турмоқ одоби. Киши вужудининг саломатлиги унинг ёттиб туриши одобига ҳам узвий боғлиқ. Уйкуга ётиш ва туриш вақтининг юз яхшиси эрта ётиб, эрта туриши одобидир. Тонг отмасдан уйкудан турганинг хосиятини юқоридаги фаслларда айтиб ўтган эдик. Тонг ёрилиши билан Ер қурраси бўйлаб прана (ҳаёт қуввати) тарқалар экан, ўша вақтда киши вертикал ҳолатда, яъни оёқда тик турган бўлса, бу ҳаёт қувватининг ўзига йиғиб олади ва кун билан тетик юради. Ухлаш вақти кўп ҳам, кун ҳам бўлмаслиги керак. Вояга етган ва соғлом одам учун 7—8 соат ухлаш кифой қилади. Ёш болалар ва ёши ўттиб қолганлар учун бу муддат 9—10 соатгача чўзиллиши мумкин. Ётганда ўнг томон билан ётиб, тун ярминча оғтандан кейин чап томонга ўтқилиб ётган тўғри ҳисобланади. Ётиш билан овқат ёки кўп сувоқлик истезъомол қилинмаслиги керак. Ётишдан вақтда икки соат, яхшиси 3—4 соат олдин овқат истезъомол қилинганга тўғри бўлади. Ётишдан олдин хожатхонага бориб бўшаниб, таҳорат қилиб, фанат

қилиб парвардлардан фикр юрғитиб, яхши ниятлар қилиб ётиш руҳингизнинг тоза бўлишига, сизнинг эса яхши дам олишингизга хизмат қилади.

Ўвқатларнинг одоби. Ўвқатларда китобимизнинг аввалги сатрларида ҳам ёта фикрлар айтилган. Ўвқатланиш маънавияти (*билими*) анча мураккаб бўлиб, унинг учун махсус китоблар ёзилган. Бу ерда биз фақат баъзи бир қисмий тавсиялар бериб ўтганимиз, ҳолоқ.

Ўвқатланишнинг биринчи қоидаси — овқатни маълум бир вақтда истеъдод қилиш тартибига (*режим саклаш*) амал қилиш. Вужуд маълум бир вақтда овқатни қабул қилишга ўрганиб, уни кутиб туради ва вужуднинг бу вақтда билан уни тез хазм қилиб ташлайди. Вақтда овқат тушмай ёки вақтдан кечиб ўтувчи вужуддан ажратилган ферментлар ичак-чавақларни тинчлатиб ва турли ичак ва ошқозон касалликларининг келиб чиқишига сабаб бўлади. Ошқозонга бевақт тушган овқат ҳам хазм бўлмай, вужудда қориннинг пайдо қилади.

Иккинчи қоидаси — овқатларни илгожи борида оз миқдорда ва арабистонликдан истезъомол қилиш лозим. Бавзилар паловни ҳам нон билан ёки, бу ўта нотўғри. Кучок овқат еганда илгожи борида нон истезъомол қилинмаслиқ даркор, сувоқ овқатлар бундан мустасно бўлиши мумкин. Кўп одам овқатни нон билан эмасам қориним тўймайди, деган вақтда қоринимда дарров тўқилгани хис қилмайсиз, у биров турли хазм бўлиб, вужудимимиллиши керак бўлади, шундагина тўйинганлик хисси пайдо бўлади. Ҳеч қачон овқатни бўқиб еманг, бу қони зарар. Абу Алли нон Синюнинг «Меърида ейилган овқатни сиз ейсиз, меъеридан ортқик истезъомол қилинган овқат сизни ейди», деган сўзини унутмаслигингиз лозим. Умуман олганда, соғлиқ ва баркамолликни ўзига мақсад қилиб олган нафс биланнинг ситган бўлиши керак.

Учинчи қоидаси — овқатни жуذا яхшилаб чайнаш зарур, шундагина овқат яхши хазм бўлиб, танага тўлиқ шимилтади. Шошиб-тишиб чала қайнаган ёки чайналмай ютилган овқат хазм бўлмай, тўғри йўтон ичакка бориб тушади ва чиқиб кетмай тураверади. Бундай овқатнинг фойдасини кўра зарари жуذا кўп. Чунки инсон вужудининг хусусияти шундайки, танм бўлиб шимилтиб ултурмаган овқатни вужуд чикариб ташламай, йўтон билан қилганлариде сақлайди. Йўтон ичак қатламларида турли қолган овқат вақт ўтиши билан чирий бошлайди ва унга тушиб хазм бўлиб ултурулиши билан овқат билан қўшилиши вужудга шимилтади. Натияжада вужуд секин-аста захарлана боради. Шунинг учун ҳам олти ойда бир йўтон истеъдод тозалаш зарурлиги мавжуд.

Тўртинчи қоидаси, овқатланганда сўзлашиб, айниқса ёмон фикрлар юрғитиш ва бемаъни гаплар гапириш ман қилинади. Ўвқатланиш

жараёнида кишининг бутун фикр-зикри овекатда бўлмоғи лозим. Шунда овекатнинг мазасига ҳам тушуниб етасиз, овекат ҳам яхши чақилди ва керакли хазм қилувчи ферментлар билан ўралиб, ошқозонга тушиб Сўзлашиб овекат истеъмог қилинганда, хазм бўлиш жараёни бузилганидан ташқари, овекатнинг майда қисмлари қизилгунгач қолиб, ўпкага кетиб қолганининг хавфи бор. Бундай воқеалар жуда кўп бўлган. Ўпкага кетиб қолган бетона нарсани фақат жаррохлик йўли билан олиш мумкин. Авходда у секин-аста чириб, ўпкани ҳам нобуд қилади.

Бешикчи қондаси. Хар бир инсон ичига тушган овекатни, яъни истеъмог қилган овекатини то чиқиб кетгунча назорат қилиши шарт. Одамнинг ичига овекат туриб қолмаслиги керак. Уни жисмоний машқлар қилибми, маълум бир вақт ўтандан кейин устидан мева-чева ёки сабзавот овекатини хайдаш йўли биланми овекатнинг ичкараги юракдан йўлини бузатиб бориши шарт.

Аваллари мижоз тўғрисида ва овекатлашниш бўйича бошқа айтилган сўзларга хозир қайд қилиб ўтилган беш қондага рив қилинган овекатлашниш одобига эга бўлган бўласиз.

Жисмоний тарбия маънавияти. Вужуднинг жисмоний тарбиясида жуда кўп таъбирлиш мумкин, бу соҳада махсус адабиётлар ҳодда зиёд кўп. Биз бу ерда фақат жисмоний тарбиянинг методологик асосларини, яъни асосий тамойилларини қайд қилиб ўтамиз, ҳоло.

Жисмоний тарбиянинг биринчи тамойили — бу жисмоний машқларни бажарганда жуда ҳам секин амалга оширишликдир. Жисмоний машқларни қанча тез ва тезда туриб бажарсанг, шунча яхши дегани гапшар хозирги кунда қолиб кетган. Жисмоний машқни ниҳоятда мумкин бўлган даражада секин бажариб туриб, тез-тез бажарган машқлар билан етган натижага эришса бўлади. Фарқи шундаки, секин амалга оширилган машқлар юракка ҳеч қандай оғирлик туширмайди ва кучингиз саклини қолдири. Машқларни тез бажарганда анча қувватингиз сарф бўлиб, юракка оғирлик тушади, юрак секин-аста чарчай бошлаб, инсоннинг умри қисқаради. Секин бажарилган машқлар жуда кини бўлиб, одамдан катта иродани талаб қилади. Уни тўғри бажарганда, у танадан тер чиқариб қоларди, аммо юракка ҳеч қандай оғирлик туширмайди. Мисол тариқасида бир-икки машқларни бажариш йўллариини сўз билан ифодалаб берин. Ости текис бўлган жойга чалқанчасига ётасиз ва оёқларингизни навбатта навбат сўнг иккаласини коринга иложи борица секингина билан тортиш. Шунда оёқни чўзганда нафас олинми, оёқларни корин томон тортаётгани нафас чиқарилади. Бу машқ қанда 20 маротаба қайтарилгани шарт. Иккинчи машқ — оёқлар учини айри, товонларини эса бирлаштириб тургани турган ҳолатда бошингизни мумкин бўлган даражада секин, иминин

билан бирон нарсани қўзатиб бораётганга ўхшаб, у ёк-бу ёкка бурасиз. Бошининг бир томонга бурганда нафас олиб, қайтарётганингизда нафас чиқарасиз. Бу машқни аввал 20–30 маротаба, кейин 100 маротабага қайтарилгани, бутун вужудингиз қизиб, оёқингиздан гўбор чиқаяётганини билдириши билан самарали машқлардан бўлиб, кишининг бутун вужудини қувватланишига олиб кетади. Натияжада вужуд ичига кераксиз қонларни, хаво билан ўпкадаги чиқинди моддаларни чиқариб юборишга қарар қилади. Киши вужудининг ички санитария ҳолатига ҳам бу машқ қаратади. Амаллави, илдам бажариладиган машқлар билан бундай самарали диниш учун жуда кўп куч талаб қилинар эди. Бошқа бир машқни билан бўласиз — турган ҳолатда, бошингизни тик ушлаб туриб, ниҳоятда секинлик билан илгингизни кўтарасиз, шу пайтда нафас оласиз ва секин-секин икки пастга — кўкракка қадаш туширасиз, нафасни чиқарасиз. Бу машқни ҳам 100 маротабага етказсангиз, 5–6 километр масофата чоғини боришликнинг самарасини беради. Яна бир машқни олсак — оёқларни қартириб, секинлик билан оёқ учига кўтариласиз ва шундай секинлик билан бошини ҳолатга қайтасиз. Бу машқни ҳам 20–30 маротабадан бошлаб 100 маротабага чиқарсангиз керакли самара беради. Бундай машқлар кўп, қарини махсус адабиётлардан қилдириб топиб ўрганинг. Унутманг, соғлиқ ва берамолликка интилган одамнинг биринчи вазифаси кўп китоб ўқиш ва кўп билми эътилош ҳамда уларни амалга ўтара кўллаш йўли билан иккинчи моҳиятнинг ошириб боришликдир.

Иккинчи тамойили — нафасни тўғри олишликдир. Сахар туриб биринчи қилдилган илгингиз, тоза хавога чиқиб, бунинг иложи бўлмаса илгини деразаларини очиб кўйиб юра бошлайсиз. Мақсад баданни қизитиб, вужудингизга нафас олишни ўргатиш. Бунинг учун уч ёки тўрт қадмда (*бу сизнинг ўпангизнинг ҳажмига боғлиқ*) бурун орқали нафасни илгингизга тортасиз, кейинги уч-тўрт қадмда нафасни оғиздан чиқарасиз. Нафасни тортганда, корин билан нафас олишга эътибор берин. Нафас олганингизда кўкракнингиз кўтарилмасин, бу жуда муҳим. Нафасни чиқарётганингизда корингизни ичга тортиб, иложи борица оёқга умуртқанингизга ёпиштиришга ҳаракат қилинг. Бу тўғри нафас олиш илголиниб, бу машқни эрта таб 15–20 минут давомда бажариш шарт. Кўни бўйи иложи бўлса хар бир соатда, илож бўлмаса имконият пайдо бўлганда 5 дақиқа мобайнида бу машқларни қайтариб турилса, яхши натижа беради. Нафасни тортганда ва чиқарганда овоз чиқмайдиغان даражада секинлик билан амалга ошириш лозим. Хар бир машқни бажарганда, юрганга ва бошқа ҳолатларда бу қондага рив қилиниши шарт. Муамм, ҳеч қачон нафасни кўп ушлаб турмаслик керак, бу ўта зарарли бўлиб, ўпкани ишдан чиқаради.

Учинчи тамойини — машкларни бажариш тартиби. Эрта билан етил машклар бажарилиб, кечкурунча яқин, уйхўта кетишдан уч-тўрт соат олдин, отир машклар бажарилиши тўғри бўлади. Отир машкларга мувофиқ дари чиниктирадиган ва кўп куч талаб қиладиган машклар киратилади югуриш, тош кўтариш, аркон тортиш ва бошқа физкультура сирасидеари ёрдамда бажариладиган кўп куч талаб қиладиган машклардир. Хавдан вужудингизни киздириб олишнинг шарт. Уларга тез юриш, югуриш ва бошқа жисмоний машклар киратилади.

Ундан ташқари, машкларни бажариб бўлгандан кейин, албатта инсон ёки совуқроқ (*У сизнинг саломатлигингизга ва чиникканлигингизга боғлиқ*) сув билан чайиниблинг. Имкониятнингиз бўлса, очик сув хавзасида сувиб, чумлиб олинг. Шунда бардам бўлиб, руҳингиз билан вужудингиз январи, кайфиятнингиз яхшиланиб, соғлиқ ва баркамоллик томон кетиб кетиб, йўлингиз равон бўлади ва барча қиладиган ишларнингиз ривож топилади.

Ташқи муҳит билан муносабат. Инсон тараккиёти учун ташқи муҳит бўлиб ҳам табиий, ҳам ижтимоий муҳит хизмат қилади. Чунки инсон биологик муҳитда ҳам ривожланилади ва камолга етади.

Ташқи табиий муҳит деганда, бизни ўраб турган хаво, сув ҳаво-табиий табиий унсурлар баробарида инсон бунёд этган маданий боғлар, экин майдонлари, шаҳарлар ва иншоотлар тушунилади.

Хозирги вақтда она-табиат ҳамда унинг унсурларининг табиий ой холати ўзгариб, одамнинг ҳаётида сунъий табиий муҳитнинг роли ортиб бормоқда. Шу билан баробар, жойларда хўжайсизларча иш юриши, яъни саннат ва кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришдан хонор бўлган чикиндиллар, транспорт воситаларининг атроф-муҳитга етган зарари туфайли табиий ҳолат бузилмоқда. Ташқи табиий муҳит одамнинг биологик ривожига таъсир этиб, табиий муҳитнинг санитария холати киши жисмоний саломатлигига тўғридан-тўғри таъсир ўтказиб Тоза, турли-туман кераксиз ва захарли моддалардан холи бўлган табиий муҳитда инсон соғлом ривожланилади. Аксинча, ифлосланган ва захарланган муҳитда киши саломатлиги ёмонлашиб, хасталаниши ва биологик ривожиникирозга учирайди.

Айтилганлардан келиб чиқиб, вужуд тарбиясига тоза табиий муҳит ижобий таъсир ўтказилади, десак муболағат қилмаган бўламиз. Шунинг учун Хавода ва чиройли табиат гўшталарида ўтказиши макссадга мувофиқдир. Тоза ва гўзал манзарали она табиатга хар доим ҳам борлигининг нижон

ишда, яшаб турган жойини шу ҳолатга келтириб қўйиши мумкин. Экин у қовли жойда яшаётган бўлса, ховлини тоза тутиш, турли-туман гўшларни экиш, ҳаммаёқни саранжом-сарипшта қилиб қўйиш билан бунга ришда бўлади. Кўп қаватли иморатда яшайдиган одам ҳам, уйларида ховлини тузишни экиб, чиройли табиий манзараларни яратиб қўйиши қийин.

Инсон, табиий муҳит билан бир каторда, ижтимоий муҳитда ҳам тараккиёти етади, деб бир неча марта айтилди. Ўзбекистон шароитида табиий муҳит бузилиши баробарида ижтимоий муҳит ҳам айниб бо-ришнингизни кузатса бўлади. Бундай ҳолатнинг сабабларидан бири, табиий муҳитдан ортик вақт давомда жамиятимизнинг зўрма-зўраки йиқилиб кетиб қолганидир. Ўша кезде мафкурага бўйсундирилган ташлим тартиб, неча минг йиллик тарихга эга бўлган халқимизнинг маънавияти, рафъолиги ва кўнжмагалари эътиборга олинмаганилиги, ижтимоий муҳитни йиқилтирувчи қилишларнинг миллий ва инсоний сифатлари назар-нида қилинмаганилиги, шу ҳудуддаги ижтимоий муҳитни ёмон томонга рақартириб юборди. Одамларда ёлгон сўзлаш, фирромлик қилиш, муъе-на, мол-дунёга берилиш ва ҳокazo ижтимоий илтипатлар олаёт тусини олиб кетди. Баркамолликка интиляётган одам бундай ижтимоий хасталиклардан фориб бўлмоғи ва бу хасталиклар билан оғриган қишлоқлардан ўзини уворқода олиб юрмоғи лозим.

Бунинг учун баркамолликни ўзинга макссад қилиб олган киши, ўз табиқолига мос қишлоқларни излаб топиб, улар билан тоза ва соқин, манза-рани она табиат гўшталарида мулоқотга кирилиши, улар билан фикр ал-маниши ва биргалликда баркамоллик томон юришлари керак.

Шу билан соғлом ва баркамол болани воғта етказишни ва ўзини ўзи рақонлаштириши ўзинга макссад қилиб олган қишлоқларга берадиган тавсияла-рини туғати.

Китобимизни хулосалаб шуни таъкидлаш жоизки, китоб ёзиладиган вақтда, жамиятимизни кийнаб келатётган, бир қатор ўзаро ўзвий бўлган саволларни ечиб бериш эди.

Шулардан биринчиси ва асосийси, ўсиб келатётган болаларни соғлом ва баркамол қилиб, қайси йўшлар билан тарбияласса бўлади, деган савол жавоб топиш бўлган.

Тадқиқотларимиз шуни кўрсатдики, бу саволнинг ечимини топишда, биринчи навбатда, бола тарбиясига фақат хар томонлама ва янги ёндошиб, кўзланган максалга эришса бўлар экан. Бу эса биздан, ҳозирга қадар замоннинг энг илгор илмий дунёқараши бўлган объектга борлиққа, шу жумладан таълим-тарбия соҳасига мажму сифатида ёндоқишини талаб қилади. Шунинг учун ҳам китобимизнинг 1-фаслида «Қвант назарияси ва «Мажму ёндашув тамойили»нинг моҳиятини олдий қилиб ва умуман тарзда очиб беришга ҳаракат қилдик. Мажму ёндашув (системный подход) тўғрисида тўлароқ маълумотга эга бўлимоқчи бўлганлар 1973 йили Москвада дунё юзини кўрган Бляуберг И.В. ва Юдин Э.Г. ларнинг «Системология и сущность системного подхода» ҳамда 1976 йили Тошкентда чоп этилган Гладких Б.А. ва бошқаларнинг «Основы системного подхода», шунингдек, шу масалалар атилган бир қатор китобларнинг матнини чақиб, қвант назарияси ва мажму ёндашув тамойилини қисқача маълум қилиб берилган Б.Зиемухаммедов ва бошқаларнинг 2010 йили «Тарфакур» номли рисолида чоп этилган ва 2011 йили «Йилнинг энг яхши дарслик ва ўқув қўлланмалар» кўригида 1-ўринни эгаллаган «Основы педагогической мастерства и методологии практической реализации региональной модели педагогической технологии» китобларидан биллиб оلسа бўлади.

Болани соғлом ва баркамол қилиб вояга етказишдек асосий саволни ҳал этишда бир қатор кўшимча масалаларни ечиминизга тўғри келди олган, XXI аср кишисида ва биринчи навбатда ўқитувчи ва педагогларга «Қвант назарияси» ва объектга борлиққа «Мажму ёндашув тамойили» билан йўлини излаш. Бу вазифани ўқитувчи ва педагоглардан бошлашимизнинг сабаби, биринчидан, ўқитувчи ва педагоглар болка касб кишиларига нисбатан китоб билан ишлашни ва умуман, мажму фикр юритишни кўпроқ ўлдасидан чиқишларидадир. Иккинчидан, ўқитувчи ва педагоглар, келгудек да маълумат фукароси бўлиб етишадиган тўғри фикр эгаларини шакллантириш вазифасини бўйинларига олганлиқларидадир. Бу масалани китобимизнинг 1- ва 6-фаслларида ечиб беришга ҳаракат қилдик.

Болани соғлом ва баркамол этиб шакллантиришда диннинг ўрни кениб бўлиб, дунёвий деб ном олган таълим-тарбия тизмида фаолият кўрсатувчилар бу омилни дээрли эътиборга олмайдилар. Китобимизнинг олдинги кўйилган вазифалардан бири ҳам айнан диний билимлар билан таълим-тарбияда унумли фойдаланиш бўлган. Чунки диний билимлар буюк қонуниятларга асосланган бўлиб, ижтимоий ҳаётга хизмат қилган ботиний билимлар манбаи ҳисобланади. Улар бутун инсоннинг фаровонлигига хизмат қилиб, дээрли ҳатодан холдирлар. Илмий тадқиқотлар орқали олинган ижтимоий фан билимлари (*табиий ва аниқ фанлар бўлардан мустасно*) зоҳирий билимлар бўлиб, инсон манфаатларини келиб чиқиб, у ёки бу томонга отиб, ҳатоларга йўл кўйишлари мумкин. Шунинг учун ижтимоий ҳаётда тўғри йўлни танлаганда ҳам ботиний қан соҳирий билимлардан бирдай фойдаланиш кераклиги натижани беради. Яъни, ижтимоий ҳаётдаги, тадқиқотлар орқали аниқланган билимларни олдинга қуришни қаримда, шу масала устида билдирилган фикрлар билан рақослаб, уни тасдиқлаб олинини лозим. Шунингдек, Қуръони қаримни қанганда, унда сизга керак бўлган масала бўйича билдирилган фикрларнинг тадқиқотлар олиб борилган билимлар билан солиштириб, уларни чин қилинга ямон ҳосил қилиш керак. Чунки ўтган алтомалар айтганидек, «Қоҳирисиз ботин кўр бўлса, ботинсиз зоҳир чўлқоқдир». Бу масаланинг ечимни китобимизнинг барча саҳифаларидан ўрин олган.

Китобимизда максал қилиб кўйилган вазифалардан яна бири, бу таълим-тарбия амалини бажаришда фақат меҳр ва муҳаббатга суянишлар. Чунки таълим-тарбия жараяни руҳ фаолияти билан боғлиқ бўлиб, у инки томон – таълим берувчи ва таълим олувчининг руҳи бир нуқтада келишига асосланади. Болка барча холларда руҳ устида, демалки, олингандагина амалга ошади. Болка барча холларда руҳ устида, демалки, инкс устида таълим ўтказилган бўлади. Таълим усули орқали эгалланган билимлар туртун бўлмай, тез хотирадан чиқиб кетади. Чунки улар, киши руҳига сингмаган бўлади. Узок ва яқин ўтқишимизда етишиб чиққан «руҳ», ташаббускор мутахассис ва олимлар ўзининг тарбиясини уларни етган ота-онаси, ўқитувчи, педагог ва устозларидан олганлар. Болка барча холларда, билими бор, аммо меҳрsiz ва ташаббусsiz, ҳаётда ўз ўрини топа олмаган шахс ва мутахассислар етишиб чиққан. Шунда ҳам, ўқурини топиб кетганлар эса, жуда катта машаққатлар билан ўз устида ишлаб, ўзларини ўзгартириш йўли билан бундай ютуқларга эришганлар. Бу эса ҳамманнинг қўлидан келавермайди.

Навбатдаги китобда кўйилган вазифа, ўқитувчи ва педагогларга йўлчи қолдуз бўлиб хизмат қилиши учун, тарбияланаётган болаларнинг фазилатлар тизими моҳиятини ва уларни шакллантиришнинг йўл-йўриқларини очиб бериш эди. Бу вазифани китобимизнинг 5-фаслида амалга оширдик.

Дарҳақиқат, ўқитувчи ва педагогларга, ўқувчи ва талабалар оғини муайян фан билимларини етказиб бериш баробарида, уларни замон табиғата жавоб берадиган иқтисодий сифатлар, яъни фазилятлар билан ҳам безаш вазифаси юклатилган. Ўқитувчи ва педагогларнинг таълимий максилларини белгилаб берувчи фанлар бўйича Давлат таълим стандартлари мавжуд бўлса, тарбиявий максилларнинг асосий ғоясини ифодаловчи илмий асосланган, мустақил ўзбекистон боласининг фазилятлар тизimini шу маҳалгача расмий тарзда қабул қилинмаган. Ахир, яқин ўтмишимизда маълум даражада маффураляштирилган бўлса ҳам-ки, «Коммунизмни қурувчисининг ахлоқ кодекси» мавжуд эди. У барча ўқитувчи ва педагогларга, уларни тарбиявий максиллари учун методологик асос вазифасини ўтаган. Мустақилликка эришганимиздан кейин бу Кодексдан воз кечири янгиси яратилмади. Китобимизнинг 5-фаслида, кўп йиллар мобайнини талқинловчи оғиб бориб, ишлаб чиқилган ва бир неча бор синовлардан ўтган мустақил ўзбекистон фуқаросининг фазилятлар тизimini келтирилган. Бу фазилятлар тизimini Олий Мажлис муҳокамасидан ўттириб, унга керакли тузатишлар киритилганидан кейин, уни Сенат тасдиқлаб берса, Иншооблоқ, ўқитувчи ва педагогларимиз учун, уларни тарбиявий ишларини амалга оширишда йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қиладиган расмий ҳужжат юзага келади.

Китобимиз соғлом ва баркамол болани воғта етказиш билан шуғулланишнинг ўзига касб қилиб танлаган ўқитувчи ва педагогларга бағишланганлиги бонис, китобнинг 6-фаслида замонанинг энг янги ўқитиш усули ҳисобланган «Педагогик технология»нинг ўзбек миллий модели тамойиллари ва унинг асосида дарс ва ўқув машғулотлари лойиҳаларини тузиш алгоритми билан китобхонларни таништирдик.

Азиз китобхон, севингли юртдошлар, ким бўлишимиздан ва нинга билан шуғулланишимиздан катти назар, шу ҳудудда истикомат қилаётганимиздан кейин, нортимиз болаларининг соғлигини ахлоқ ва одоби ҳамда бошқа фазилятларини тўғри шакллантиришни бефарқ бўлмайлик. Болаларимиз жисмоний носог ва ахлоқи бузуқ бўлиб пировард натижада ўзимиз жабр кўрамиз. Агар-ки, болалар соғлигини ва баркамоллигини билан ҳаммамиз бирдай шуғулланмасак, топган молу дунёни ва эришган барча ютуқларимиз зое.

Болаларимизнинг соғлигини ва баркамоллигини йўлида олиб бориётган савий-харакатингизга куч-қувват ва омад тилайман.

МУНДАРИЖА

Киритиш 3

I ФАСЛ. Ҳозирги замоннинг энг илгор илмий дунёқарashi ва мажмуу ёндашув тамойили 6

II ФАСЛ. Ҳазрати инсон, соғлом бола ва баркамол шахс шувуқчилари 15

III ФАСЛ. Шарк мутафаккирлари соғлиқ ва баркамоллик макоти 28

IV ФАСЛ. Фалсафада соғлиқ ва баркамоллик муаммолари 63

V ФАСЛ. Соғлом ва баркамол бола макомига эришиши учун зарур бўлган фазилятлар 80

VI ФАСЛ. Соғлом болани воғта етказиш билан шуғулланувчи ва унинг ўзи тарбия қилувчилар учун тавсиялар 206

Ҳулоса 236

БҮҲРИ ЗИЯМУҲАМЕДОВ
СОҒЛОМ БОЛА
ШАХСИЯТИНИ
ШАКЛЛАНТИРИШ ҲАҚИДА

Муҳаррир Ш. Бўнаев
Дизайнер Х. Сафархалиев
Саҳифаловчи Х. Исмоилихўжаева

Лицензия АЛ № 168. 23.12.2009.
Босилган 30.06.2014 й. да руҳсат этилди. Бичими 60x84^{1/4}
«Times New Roman» гарнитураси. Офсет қоғози.
Шартли б.т. 15.0. Нашр т. 15.0. Адади 100 нусха.
Буюртма № 30-06.

Е-mail: tafakkur-qanoti@mail.ru
«Tafakkur qanoti» нашрийти. Тел.: 945-50-87
Тошкент, 1-тор, Мирсоллоҳова кўчаси, 13-уй.
Феолият юритувчи манзил: Тошкент, Навоний кўчаси, 30-уй.

Оригинал-макет «ТАФАККУР ҚАНОТИ» масъулияти чекланган жамият
техник ва дастурий воситалар базасида тайёрланди
ва чоп этилди. Тошкент, Навоний кўчаси, 30-уй.